

MODERNÍ DĚJINY

30 | 1

2022

MODERNÍ DĚJINY

30 | 1

2022

OBSAH | CONTENTS

STUDIE | STUDIES

Vojtěch Szajkó

Křest ohněm pro Mezinárodní Červený kříž, nebo jedna z válek 19. století? Organizace zdravotní péče v německo-dánské válce roku 1864 9
Baptism by Fire for the International Red Cross, or One of the Wars in the 19th Century? Organization of the Healthcare in the German-Danish War of 1864

Anna Jonáková

Černé ovce v české národní společnosti. Příklad Maxmiliána Švagrovského (1853–1921), dobrodruha, sportovce a novináře 35
Black Sheeps in the Czech National Society. The Example of Maxmilián Švagrovský (1853–1921), an Adventurer, Sportsman and Journalist

Jan Klik

Okolnosti a příčiny vzniku tajné služby SAVAK 67
Circumstances and Causes for the Establishment of the SAVAK Secret Service

David Klimeš

Kdo tu debatuje o 8. květnu? Vývoj zastoupení historiků a dalších aktérů v médiích v éře mediálního historismu 103
Who Is Debating Here on May 8? Development of the Representation of Historians and Other Actors in the Media in the Era of Media Historicism

MATERIÁLY A DISKUZE | MATERIALS AND DISCUSSIONS

Jan Randák - Martin Pácha

(O)hledání komunistické výchovy 119

KRONIKA | CHRONICLE

Máme na našich univerzitách problém se zahraničním vlivem? Osobní zkušenost.
(Marek Jandák) 133

RECENZE | REVIEWS

Filip BINDER, *Po stopách kultury, přírody i poznání. Zahraniční cesty české a rakouské šlechty mezi osvícenstvím a romantismem a jejich důsledky*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020, 343 s.
(Radmila Švaříčková Slabáková) 139

Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha: Argo 2020, 422 s.
(Jiří Malíř) 144

- Martin KLEČACKÝ – Martin KLEMENT (edd.), *Führer, Akteure hinter den Kulissen oder tatenlos Zuschauende? Der deutsch-tschechische Ausgleich an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert aus der Perspektive der Vertreter der Staats- und Selbstverwaltung*, Praha: Masarykův ústav a Archiv ČR 2020, 295 s.
(David Smrček) 156
- Eckart CONZE – Jan de VRIES – Jochen STROBEL – Daniel THIEL (edd.), *Aristokratismus. Historische und literarische Semantik von „Adel“ zwischen Kulturkritik der Jahrhundertwende und Nationalsozialismus (1890–1945)*, Münster: Waxmann 2020, 224 s.
(Filip Binder) 162
- Pavel ŠVORC – Peter KOVAĽ (edd.), *Rok 1919 a Československo. Postavenie a premeny periférií nového štátu v procese jeho konštituovania*, Prešov: Prešovská univerzita. Fakulta filozofická 2020, 348 s.
(Vojtěch Kessler) 169
- Martin JEMELKA – Jakub ŠTOFANÍK, *Víra a nevíra ve stínu továrních komínů: náboženský život průmyslového dělnictva v českých zemích (1918–1938)*, Praha: Academia 2020, 496 s.
(Stanislav Knob) 172
- Jan KRŠKO – Jan MAREŠ – Jan POHUNEK – Jan RANDÁK – Jan ŠPRINGL, *Putování za obzor: Tramping v české společnosti 1918–1989*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020, 694 s.
(Štěpán Truhlařík) 176

Zdeněk DOSKOČIL, *V žaláři a vyhnanství. Ladislav
Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*, Praha:
Nakladatelství Lidové noviny 2020, 488 s.

(Michal Stehlík) 181

STUDIE | STUDIES

Křest ohněm pro Mezinárodní Červený kříž, nebo jedna z válek 19. století? Organizace zdravotní péče v německo-dánské válce roku 1864¹

ABSTRACT

Baptism by Fire for the International Red Cross, or One of the Wars in the 19th Century? Organization of the Healthcare in the German-Danish War of 1864

The paper seeks to introduce the German-Danish War of 1864 from a somewhat different perspective: through a prism of the organization of the healthcare. This article describes and compares the organization of military healthcare and voluntary healthcare during the German-Danish war of 1864. It also brings a description of the first application of the International Red Cross in war practice. The text is divided into several parts, which combine descriptive, explanatory and narrative approaches. The presentation is based on foreign sources. In the spirit of so-called new military history, it concentrates on the socio-cultural context of the war. In the conclusion, I explain whether the German-Danish War of 1864 represented an imaginary baptism by fire for the International Red Cross, or whether it was just another European war in the 19th century.

Keywords: German-Danish war; 1864; International Red Cross; Military healthcare; Voluntary healthcare; Louis Appia; Charles van de Velde

1 Tento článek vznikl v rámci projektu *Vojenské zdravotnictví v habsburské monarchii v letech 1848–1914* (registrační č.: MSM300151901) pod záštitou Historického ústavu Akademie věd České republiky v Praze v rámci Programu na podporu mezinárodní spolupráce začínajících výzkumných pracovníků.

Úvod

Cílem článku je představit okolnosti vzniku Mezinárodního Červeného kříže, jenž se odehrával na pozadí německo-dánské války roku 1864, která zde tedy bude sledována především z pohledu organizace zdravotní péče. Tímto postupem má být nalezena odpověď na otázku, zda se jednalo o křest ohněm pro nově založenou humanitární organizaci, či jednu z válek 19. století. České historiografii na rozdíl od západní Evropy a USA totiž chybějí výstupy z oblasti dějin vojenství reflektující opomíjené aspekty válečných kampaní, k nimž patří též vojenské zdravotnictví. O válce na Jutském poloostrově a v jeho okolí roku 1864 bylo napsáno mnoho, avšak zdravotním a humanitárním aspektům věnovala pozornost spíše zahraniční historiografie.² V rámci české historiografie je tento ozbrojený konflikt chápán především jako součást válek za sjednocení Německa.³ Děje se tak zřejmě proto, že konflikt vrcholil na jaře 1864, kdežto první Ženevská úmluva byla podepsána až v létě téhož roku.

2 Z nejstarších prací v německém jazyce uveďme např.: Paul MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte der Feldzüge 1864 und 1866 in Dänemark, Böhmen und Italien. Mit Benützung der Acten des k. und k. Kriegsarchivs*, in: Týž (ed.), *Handbuch für k. und k. Militärärzte*, Bd. II/X, Wien 1897; Friedrich von FISCHER, *Der Krieg in Schleswig und Jütland im Jahre 1864. Nach authentischen Quellen bearbeitet im k. k. Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte*, Wien 1870. Z nejnovějších prací v německém jazyce uveďme např.: Rüdiger DÖHLER – Peter KOLMSEE, *Preußens Sanitätsdienst in den Einigungskriegen, Wehrmedizinische Monatschrift* 8/2016, s. 254–258; Gerd STOLZ, Louis Appia und Charles van de Velde – Die beiden ersten Rotkreuz-Delegierten der Weltgeschichte 1864 in Schleswig-Holstein und Dänemark, *Natur und Landeskunde, Zeitschrift für Schleswig-Holstein, Hamburg und Mecklenburg* 120, 10–12/2013, s. 26–41; Shai M. DROMI, *Above the Fray. The Red Cross and the Making of the Humanitarian NGO Sector*, Chicago 2020.

3 V českém prostředí takto pojaly německo-dánskou válku roku 1864 např. tyto práce: Josef ŠVEJNOHA, *Historie Mezinárodního Červeného kříže*, Praha 2008, s. 39–45; Richard UHLÍŘ, *Cestou k šedesátému šestému. Druhé dějství: dánská válka 1864, Bellum 1866* (časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866) 17 (19), 1/2008, s. 104–119; Pavel BĚLINA – Josef FUČÍK, *Válka 1866*, Praha – Litomyšl 2005, s. 67–77; Karel RICHTER, *Třeba i železem a krví. Prusko-rakouské války 1740–1866*, Praha 2019, s. 262–284.

Článek v rámci uvedeného postupu přináší obecnou a přehlednou charakteristiku prvního uplatnění Mezinárodního Červeného kříže ve válečné praxi a zároveň popisuje a srovnává organizaci vojenské a dobrovolné zdravotní péče během německo-dánské války roku 1864. Text se člení do několika částí, v nichž se střídají přístupy deskriptivní, explikační a narativní. Výklad, založený na českých, německých, rakouských a amerických zdrojích, sleduje širší souvislosti a směřuje k promyšlení sociokulturního kontextu války v duchu tzv. nových vojenských dějin.⁴

Mezinárodní Červený kříž

Už v minulosti se vyskytly případy, kdy se vojevůdci dohodli na společném postupu při péči o zraněné a nemocné vojáky. Před založením Mezinárodního Červeného kříže platila jakási gentlemanská dohoda, že strana, která ovládla bojiště, se postarala o všechny raněné na bitevním poli a že zdravotní jednotky pečovaly také o zraněné a nemocné vojáky nepřítele. Toto nepsané pravidlo mohlo být kdykoliv porušeno. Předtím, než vznikla první ženevská úmluva, bylo běžné, že zdravotní služba ustupující armády ustupovala spolu s touto armádou ze strachu před zajetím.⁵

V době, kdy se schylovalo k německo-dánské válce, zaznamenávaly odezvu myšlenky švýcarského podnikatele a humanisty Henriho Dunanta (1828–1910). Ten v knize *Vzpomínka na Solferino*, vydané roku 1862, popsal otřesné zážitky, kterých byl svědkem po porážce rakouské armády francouzsko-sardinskými vojsky roku 1859. Tehdy si uvědomil

4 Nové vojenské dějiny či nová vojenská historie jsou výsledkem badatelského obrození dějin vojenství, k němuž došlo v celosvětovém měřítku zhruba v poslední třetině 20. století. Od té doby se objevují práce, které se rozcházejí s tradičním rámcem utilitárně pojímaných operačních dějin a souzní s trendy moderní soudobé historiografie. Dějiny vojenství jsou tak vykládány v kontextu s dějinami společnosti, kultury, myšlení, ekonomie, vědy a techniky apod. Jedná se o „nové promyšlení“ (*rethinking*) vojenských dějin. Ivan ŠEDIVÝ, Česká historiografie vojenství 1989–2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty, *ČCH* 100, 4/2002, s. 868–901.

5 František DOHNAL – Karel KRÁL, *Vybrané kapitoly z vojenské historie pro příslušníky zdravotnické služby*, 1. díl, Brno 2008, s. 21.

nedostatky zdravotnické péče ve válce a stanovil dva cíle: 1. založit mezinárodní organizaci poskytující humanitární pomoc, 2. uzavřít mezinárodní smlouvu, která by zajišťovala neutralitu raněných a nemocných vojáků i jejich ošetřovatelů a určovala zásady péče na bojištích.⁶

Tyto cíle zaujaly Společnost pro veřejné blaho v Ženevě, která nabídla Dunantovi pomoc. Byl sestaven tzv. výbor pěti, který vedle Dunanta tvořili: právník Gustave Moynier, generál švýcarské armády Guillaume Dufour a lékaři Theodore Maunoir a Louis Appia. Výbor pěti se prohlásil za Komitét a na 26.–29. října 1863 svolal do Ženevy konferenci za účasti delegátů z 16 evropských států, včetně Pruska a Rakouska, zástupci Dánska chyběli. Výsledkem rozhovorů bylo založení Mezinárodního Červeného kříže a ustanovení Mezinárodního výboru pro pomoc raněným vojákům, od roku 1876 nazývaného Mezinárodní výbor Červeného kříže. Sídlem obou organizací se stala Ženeva. První cíl byl splněn. Delegáti přijali rezoluci zavazující jednotlivé státy k tomu, aby v mírových dobách zřizovaly pomocné společnosti pro ošetřování raněných, dnešní národní společnosti Červeného kříže. Pomocné společnosti měly připravovat zdravotníky a ošetřovatele z řad dobrovolníků. Fungovaly autonomně, ale v souladu s vládami svých států.⁷ Delegáti rovněž vytyčili zásadu neutrality a nedotknutelnosti zdravotnických zařízení a personálu označených červeným křížem v bílém poli, jenž byl přijat jako znak nové organizace, čímž se vytvořily předpoklady pro splnění druhého cíle.⁸ S nadsázkou lze říct, že nyní už jen zbývalo čekat na válečný konflikt, v němž by nová organizace prodělala křest ohněm. Tím se stala právě německo-dánská válka roku 1864, během níž se upro-

6 John F. HUTCHINSON, *Champions of Charity. War and the Rise of the Red Cross*, Boulder – Colorado 1996, s. 31–36.

7 Komitét na prvním zasedání po ustavující konferenci rozhodl písemně kontaktovat i vlády zemí, které se konference nezúčastnily, s dotazem, zda jsou schopny iniciovat založení pomocné společnosti v součinnosti s Mezinárodním Červeným křížem. Patrně touto cestou založilo Dánsko pomocnou společnost. S. M. DROMI, *Above the Fray*, s. 15–16.

8 Stalo se tak na počest Švýcarska coby kolébky první dobrovolné zdravotnické organizace. Znak červeného kříže v bílém poli představuje obrácenou švýcarskou vlajku. J. F. HUTCHINSON, *Champions of Charity*, s. 31–36.

střed bitevní vřavy poprvé objevil červený kříž v bílém poli jakožto symbol zdravotnické pomoci.⁹

Průběh války

Příčina vojenského střetnutí Pruska a Rakouska s Dánskem spočívala ve složitosti tzv. šlesvicko-holštýnské otázky týkající se dynastického a státoprávního vývoje Šlesvicka, Holštýnska a Lauenburska. Tato území byla spojena s Dánskem formou personální unie, avšak v Dánsku zvítězila politická koncepce liberálů, jež předpokládala vytvoření jednotného dánského státu až po řeku Eider (tzv. Eiderpolitik). Šlesvické vévodství mělo splynout s Dánským královstvím při odloučení Holštýnska a Lauenburska. Záměr byl vtělen do nové ústavy, přijaté parlamentem (Riksdag) v listopadu 1863. Ústavu odmítla zálabská vévodství následovaná státy Německého spolku v čele s Pruskem a Rakouskem. Nesouhlas vyjádřily též evropské velmoci (Spojené království Velké Británie a Irska, Francie, Rusko). V situaci se nejlépe zorientoval pruský ministerský předseda Otto von Bismarck, jenž neutralizoval největšího rivala, Rakousko, nabídkou společného postupu proti dánským aspiracím a pak spustil válečné provokace vůči Dánsku.¹⁰

Po smrti Frederika VII. v polovině listopadu 1863 se stal dánským králem Kristián IX. z rodu Glücksburků, jenž vyjádřil podporu Eiderpolitik. Krátce nato zasedl spolkový sněm ve Frankfurtu nad Mohanem a nařídil spolkovou exekuci proti Holštýnsku a Lauenbursku. Dne 16. ledna 1864 předaly Prusko a Rakousko kodaňské vládě ultimátum obsahující požadavek odvolání ústavy z listopadu 1863. Poté, co je Kodaň odmítla, Prusko a Rakousko vyhlásily Dánsku válku. Jejich vojska vstoupila nejprve do Holštýnska a 1. února překročila řeku Eider, jižní hranici Šlesvického vévodství.¹¹

9 J. ŠVEJNOHA, *Historie Mezinárodního Červeného kříže*, s. 39–45.

10 Heinz HELMERT – Hansjürgen USCZEK, *Preußischdeutsche Kriege von 1864 bis 1871. Militärischer Verlauf*, Berlin 1984, s. 43–82.

11 Hubert GUNDOLF, *Um Österreich! Schlachten unter Habsburgs Krone*, Graz 1995, s. 257–261.

Plán tažení, který vypracoval náčelník pruského generálního štábu Helmuth von Moltke starší, počítal s rychlým obchvatem a rozdrčením nepřátelských sil jedním úderem. Po bitvě u Oversø, kde 6. února 1864 zvítězili Rakušané, opustila dánská armáda starobylý systém opevnění Dannevirke a stáhla se k pevnosti Dybbøl a městu Fredericia. Rakušané triumfovali také 8. března u Vejle, následně obsadili zbytek Šlesvicka a téměř celý Jutský poloostrov. Prusové dobyli 18. dubna Dybbøl, a připravili tak dánskou armádu k ústupu na ostrov Als. Dánsku nepomohl ani statečný boj jeho flotily s prusko-rakouskou eskadrou u Helgolandu 9. května. Jakmile vypršelo příměří trvajícím od 12. května do 26. června, provedli Prusové 29. června vyloďovací operaci, již opanovali Als. Dánové si uvědomili, že nemá smysl prodlužovat boje. Definitivní mírová smlouva, uzavřená 30. října ve Vídni, nařídila Dánsku odstoupit Šlesvicko, Holštýnsko a Lauenbursko ve prospěch Pruska a Rakouska. Bližší podmínky společné správy určila gastýnská smlouva, ratifikovaná 19. srpna 1865. Prusko v ní získalo kromě Šlesvicka a Lauenburska ještě námořní přístav Kiel, rakouská přítomnost se omezila na Holštýnsko.¹²

Samozřejmě, že i tato válka měla své oběti. Rakouský 6. armádní sbor zaznamenal přibližně 200 padlých, 718 raněných a 70 nezvěstných, pruská královská armáda 738 padlých, 2 021 raněných a neurčitý počet nezvěstných. Asi třináctkrát větší počet pruských vojáků (26 717) onemocněl infekčními chorobami, jimž podlehl 280 mužů (1,1 %). Příčinou úmrtí byl zejména břišní tyfus, který ale nedosáhl stavu epidemie. Břišní tyfus zasáhl i rakouské a dánské jednotky. Další infekční onemocnění plynula z nedostatečného ošacení a špatné hygieny. Dánská armáda utrpěla jednoznačně nejvyšší ztráty (1 446 padlých, 3 987 raněných a 1 822 nezvěstných). Počet nemocných dánských vojáků se pohyboval kolem 32 000.¹³

Obecně platilo, že počet úmrtí v důsledku infekčních onemocnění vysoce překračoval míru úmrtnosti na bojová zranění, což byl až do po-

12 Jan GANSCHOW – Olaf HASELHORST – Maik OHNEZEIT, *Der Deutsch-Dänische Krieg 1864. Vorgeschichte, Verlauf, Folgen*, Graz 2013, s. 145–150.

13 Všechny číselné údaje se vztahují k období od 1. února do 31. října 1864. R. DÖHLER – P. KOLMSEE, *Preußens Sanitätsdienst*, s. 254–258.

čátku 20. století prostý fakt.¹⁴ Mezi bojovými zraněními zaujímala velkou část střelná poranění. Dánští a rakouští vojáci byli vyzbrojeni tzv. předovkami systému Lorenz, prušští vojáci tzv. zadovkami (též jehlovkami).¹⁵ Munice pro dánské pušky, zpravidla Tapriffel 1848 systému Thouvenin, vážila přibližně stejně jako kulky Minié pro rakouské pušky systému Lorenz. Kulky z rakouských a dánských pušek měly díky masivní energii tendenci drtit a tříštit kosti, a způsobovat tak těžká zranění s vysokým rizikem infekce.¹⁶

Organizace vojenské zdravotní péče

Z celkového počtu vojáků prusko-rakouských sil tvořili více než tři pětiny Prusové, kterým připadlo vrchní velení. Poměr sil a prostředků svědčil ve prospěch spojenců. I když Prusko přikládalo tažení větší význam než Rakousko, pro obě velmoci to byl konflikt spíše lokálního charakteru, ježž byly schopny na rozdíl do Dánska vybojovat bez nutnosti převádnět své armády na válečný stav.¹⁷ Společný rys pruských, rakouských

14 Ztráty na lidských životech způsobené infekčními chorobami v době válek se odvozují z počtu padlých, který je nutno vynásobit stanoveným koeficientem. Pro 19. století se užívá koeficient 6, který vyjadřuje, že ve válkách zemřelo šestkrát více osob na nemoci, než padlo v boji. Tento koeficient se může lišit případ od případu. Ladislava HORÁČKOVÁ – Lenka VARGOVÁ, *Válečná poranění a jejich interpretace*, in: Vladimír Hašek – Rostislav Nekuda – Matej Ruttkay (edd.), *Ve službách archeologie VII. Sborník věnovaný 85. narozeninám Doc. PhDr. Karla Valocha, DrSc.*, Brno 2006, s. 283–288.

15 Nabíjení pruských jehlovek probíhalo asi čtyřikrát rychleji než nabíjení rakouských předovek, což mělo zničující účinky pro jednotky c. k. Severní armády během prusko-rakouské války roku 1866. Podrobněji k této problematice např.: Ctirad BENEŠ, *Pruská jehlovka*, Praha 1998; TÝŽ, *Palné zbraně systému Lorenz*, Praha 1999.

16 P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 16.

17 Pruské síly představoval kombinovaný armádní sbor (45 136 mužů, 13 656 koní a 110 děl) pod velením prince Friedricha Karla von Hohenzollern v hodnosti generála jezdeckva. Rakouské síly představoval 6. armádní sbor (27 050 mužů, 4 838 koní a 51 děl) pod velením polního podmaršálka Ludwiga von Gablenz. Zatímco rakouský kontingent v průběhu tažení již nebyl významně posílen, počet pruských vojáků stoupl asi na 63 500 mužů. Vrchním velitelem spojeneckých vojsk se stal generál-polní maršál pruské armády Friedrich von Wrangel.

a dánských sanitních jednotek spočíval v tom, že zajišťovaly zdravotnickou službu na dvou úrovních: v první linii a v týlu. Organizačně však fungovaly na rozdílných principech. Následující řádky se soustředí na zdravotnické jednotky pozemních vojsk, neboť o výsledku války rozhodovaly pozemní operace. Složení a zdravotnické zabezpečení pruskoroakouských a dánských námořních sil nechávám stranou.

Zdravotnická služba pruské armády se řídila dokumentem *Reglement über den Dienst der Krankenpflege im Felde vom Jahre 1863* (Předpis o službě nemocenské péče v poli z roku 1863). Ten definoval přesná pravidla zdravotní péče v lazaretech, nikoliv na bojišti. V rámci kombinovaného armádního sboru bylo mobilizováno pět divizních lazaretů, čtyři sborové lazarety a dvě roty nosičů raněných pod vrchním velením generálního lékaře Löfflera.¹⁸

Pruskou sanitní službu v první linii zajišťovala rota nosičů raněných (Krankenträger-Compagnie), obvaziště (Verbandplatz) a divizní lazarety. Jeden divizní lazaret (Divisionsfeldlazareth) tvořilo 88 osob: jeden šéflékař, 12 štábních a asistenčních lékařů, dva lékárníci, osm pomocníků, 16 ošetřovatelů, jeden úředník, pět dozorců, dvě kuchařky, dvě pradleny a 39 mužů trénu. Lazaret byl vybaven 29 nosítky, 56 koňmi a 10 povozy. Maximální kapacita činila 200 pacientů. Divizní lazarety měly dvě složky: mobilní oddělení a depot. První zřizovala obvaziště, druhá ukládala raněné ve speciálním táboře. Úkolem těchto útvarů bylo poskytnout první pomoc vojákům na bojišti a poté je odeslat buď do sborových lazaretů k dalšímu léčení, nebo zpět k jednotkám.¹⁹

Pruskou sanitní službu v týlu zajišťovaly sborové lazarety a stabilní zdravotnická zařízení. Jeden sborový lazaret (Corpsfeldlazareth) tvořilo 131 osob: jeden šéflékař, 13 štábních a asistenčních lékařů, tři lékárníci, 15 pomocníků, 32 ošetřovatelů, jeden lékárenský pomocník, tři úředníci, devět dozorců, tři kuchařky, tři pradleny a 48 mužů trénu. Lazaret byl

Dánská armáda dosáhla 1. února 1864 stavu 52 774 mužů, později dokonce 65 800 mužů pod velením generálporučíka Christiana de Meza. Po organizační stránce se dělila na tři pěší divize, jednu jezdeckou divizi, 16 baterií dělostřelctva s 96 děly a další jednotky. R. UHLÍŘ, *Cestou k sedesátému* šestému, s. 112.

18 P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 12–14.

19 Emil KNORR, *Entwicklung und Gestaltung des Heeres-Sanitätswesens der europäischen Staaten*, Hannover 1880, s. 124–125.

vybaven 69 koňmi a 11 povozy. Maximální kapacita činila 400–600 pacientů. Sborové lazarety přijímaly pacienty z divizních lazaretů i přímo od vojenských jednotek a léčily je, dokud nemohli být předáni do stabilních zařízení. Sborové lazarety musely následovat pohyb armády a být schopny rychlé a včasné evakuace. Jednalo se tedy o mobilní zařízení.²⁰

Největší sborový lazaret ve Flensburgu pečoval o ty, kteří byli raněni při dobývání Dybbølu, další se rozprostíraly mezi Flensburgem a Fredericií. Vojíci, jejichž uzdravení vyžadovalo delší čas, byli transportováni do stabilních špitálů (např. v Eckernförde, Kielu, Rendsburgu, Neumünsteru, Oldenburgu a Hamburku), kam v případě vyčerpání kapacity sborových lazaretů odjížděli rovněž pacienti s méně závažnými poraněními. Pruská armáda dodržovala tuto zásadu po celou dobu války s výjimkou prvotního náporu raněných. Mobilita sborových lazaretů nebyla velká. Připomínaly spíše stabilní zařízení, přičemž někteří vojíci jimi prošli i vícekrát. Ze sborových lazaretů se tak stal doplněk široce rozproštěné sítě špitálů umístěných v rolnických usedlostech, školách apod.²¹

Kromě povozů pruského armádního trénu se k přepravě raněných a nemocných vojáků využívaly rolnické potahy se slámou, speciální sanitní povozy, lehké vozy johanitského řádu, ale i obyčejná kolečka. Ke slovu se dostala také železnice. Kdo byl s to absolvovat přesun vsedě, cestoval v osobním vagonu, ostatní v nákladních vagoncích, do kterých se vešlo sedm až osm slamníků s polštářem a postranními oky. Tato podoba slamníků, závazná pro každý pruský lazaret, nabízela tu výhodu, že ranění a nemocní mohli být pohodlně přemísťováni na stále stejném slamníku pomocí tyčí vložených do postranních ok. Každý vagon doprovázel ošetřovatel nebo pomocník. Jedna souprava železničního transportu čítala 13 až 15 vagonů a sloužil zde lékař vybavený chirurgickými nástroji a medikamenty. Na zastávkách se revidoval stav pacientů, dostali najíst a napít.²²

Rakouské vojenské zdravotnictví v německo-dánské válce roku 1864 zastupovaly: sanitní rota (Sanitäts-Compagnie) č. 1 s vozatajskou

20 P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 17, 29–30.

21 Tamtéž, s. 34–35.

22 Tamtéž.

eskadronou²³ č. 31 (celkem 276 mužů, 112 koní, 57 povozů) a rezervní útvary (celkem 1 975 mužů), tvořené jednak sborovou ambulancí č. 5 s příprěží, jednak polní nemocnicí č. 16 s lékárnou. Později přibýly polní nemocnice č. 9 a 12 s lékárnami. Šéflékařem 6. armádního sboru byl jmenován štábní lékař Ebner. Zdravotnický personál tvořili absolventi nižšího kurzu (tj. vrchní ranlékaři a podlékaři) a vyššího kurzu (tj. lékaři všeobecné medicíny) na Medicínsko-chirurgické Josefově akademii (Medizinisch-chirurgische Josephs-Akademie) ve Vídni, pomocníci pro nižší chirurgickou službu na bojišti a v polních nemocnicích, dále písaři, ošetřovatelé, nosiči raněných²⁴ a sanitní rota.²⁵

Instruktion für den Sanitätsdienst im Felde (Instrukce pro sanitní službu v poli) z roku 1864 kopírovala nové taktické členění rakouské branné moci na brigády, armádní sbory a armády (uvedeno vzestupně). Veškerá zdravotnická péče, řízená šéflékařem, byla rozptýlena mezi tři skupiny zdravotnických zařízení. První skupina zajišťovala sanitní službu v první linii, druhá a třetí skupina v týlu. První skupina zahrnovala další tři etapy:

Pomocné obvaziště (Hilfsverbandplatz) – na úrovni brigády pro první pomoc raněným, kteří byli vyhledáváni a transportováni mužstvem sanitního oddělení.²⁶ Péči zajišťovali přidělení lékaři jednotek²⁷ a část sanitní roty.

23 Eskadrona je označení pro jednotku vojenského jezdectva na úrovni roty.

24 Nosiči raněných sloužili v sanitní rotě (viz poznámka č. 18) a v sanitním oddělení (viz poznámka č. 19).

25 Sanitní rotu (též sanitní kompanii či zdravotnickou setninu) v boji tvořili: 1 hejtman, 3 subalterní důstojníci, 1 plukovní lékař, 17 poddůstojníků, 20 svobodníků a 164 vojnů (celkem 206 mužů). Její vozatajstvo provozovalo 36 krytých vozů se 100 nosítky a zdravotnickým materiálem. Salomon KIRCHENBERGER, *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*, in: P. Myrdacz (ed.), *Handbuch für k. und k. Militärärzte*, Bd. II/1, Wien 1895, s. 209–213.

26 Pouze v boji sestavovala každá brigáda speciální šik, tzv. sanitní oddělení (jeden důstojník, jeden poddůstojník z každého praporu a dva vojáci z každé roty, dohromady asi 50 mužů, kteří plnili funkci nosičů raněných a obvazového materiálu). De facto se jednalo o oddíl nosičů raněných.

27 Pěší prapor c. k. armády měl mimo boj 1–2 lékaře, kteří v boji pracovali na pomocných obvazištích, obvazištích a ambulancích.

Obvaziště (Verbandplatz) – na úrovni armádního sboru, přibližně 3 000–5 000 kroků od bojiště, mimo dosah dělostřelecké palby. Poskytovalo základní lékařské ošetření pod vedením šéflékaře sboru, jenž měl po boku plukovního lékaře sanitní rotu a přidělené lékaře jednotek. Sloužila zde většina příslušníků sanitní roty. Ta obvaziště zřizovala a současně spravovala sborovou sanitní rezervu se zásobami léčiv a materiálu.

Ambulance (Ambulanz) – na úrovni armádního sboru, 2–3 km za obvazištěm coby pohyblivé zařízení s vlastním personálem, jenž podporoval obvaziště a zároveň fungoval jako spojovací článek s nemocnicemi v týlu, kam ambulance zprostředkovávala odsun raněných. Ambulance dokázala poskytnout lékařskou pomoc včetně nezbytných a nejjednoduchých operací až 150 těžce a 600 lehce raněným. Pracovalo zde pět lékařů, které podporovali přidělení lékaři jednotek, a kolem 90 mužů s koňskými povozy.²⁸

Do druhé skupiny zařízení patřily polní nemocnice s polními lékárnami a polními sklady léčiv. Tyto mobilní útvary, kde se raněným dostalo řádné nemocniční péče, byly zakládány stabilními posádkovými nemocnicemi a řízeny Vrchním armádním velitelstvím (Armeeoberkommando) skrze ředitelství polních nemocnic. Při každém armádním sboru fungovaly zpravidla dvě až tři polní nemocnice sledující armádu s větším odstupem než první skupina. Do třetí skupiny zařízení patřily posádkové nemocnice nejbližší bojišti, rekonvalescenční domy a stanice pro nemocné při důležitých železničních tratích a splavných řekách.²⁹

Rakouská sanitní služba v první linii trpěla nedostatkem obvazového materiálu na pomocných obvazištích. Přestože 10. února 1864 přišel rozkaz přesunout rezervy blíže k sanitním rotám, zlepšení se nedostavilo. Také se ukázalo, že dva nosiči raněných na jednu rotu nestačí. Ani ambulance nefungovaly bezchybně, polní nemocnice byly zase rozmís-

28 Walter WAGNER, Die K. (u.) K. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung, in: Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (edd.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1914, Bd. 5, Die bewaffnete Macht*, Wien 1987, s. 264.

29 S. KIRCHENBERGER, *Geschichte*, s. 202–208.

těny ve velkém rozptylu.³⁰ Postupující jednotky musely narychlo zřizovat provizorní ambulance. Sborové ambulance se objevovaly v místě potřeby opožděně, zpravidla další den po bitvě. Úctyhodné výkony podali rakouští vojenští lékaři, kteří i přes složité podmínky (chladné podnebí, dlouhé přesuny, neustálé bivakování, rychlý posun bojové linie) dokázali poskytnout ošetření na vysoké úrovni.³¹

Zajímavě vyznívají postřehy prof. Friedricha Esmarcha,³² který během německo-dánské války roku 1864 působil v pruských a rakouských polních nemocnicích a lazaretech ve Flensburgu, Kielu, Rendsburgu, Sundewittu a Šlesviku. Ve svém spise *Verbandplatz und Feldlazareth. Vorlesungen für angehende Militairärzte* (Obvaziště a polní lazaret. Přednášky pro budoucí vojenské lékaře; 1868) popsal ošetřování vojáků v rakouském lazaretu na zámku Gottorf ve Šlesviku poté, co skončila bitva u Oversø: „Bylo to po bitvě u Oversø v roce 1864, když jsem přijel se svým přítelem Völckersem do Šlesviku, abychom pečovali o raněné. Dolní místnosti zámku Gottorf byly plné raněných a počet lékařů byl tak nízký, že dokázali poskytnout odbornou pomoc jen jednotlivcům a po částech. Mnozí z nich ještě leželi bez řádného ošetření na kvapně

30 C. k. ministerstvo války tudíž přikázalo, aby se ředitelství polních nemocnic při rozhodování o dislokaci polních nemocnic a jejich poboček řídilo zásadou, že vzdálenost těchto zařízení od operující armády nesmí překročit 150 km a že rozpuštění polních nemocnic musí vždy předcházet předání pacientů do civilních zařízení. P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 31–34.

31 F. von FISCHER, *Der Krieg in Schleswig und Jütland*, s. 45–46.

32 F. von Esmarch (1823–1908) vystudoval medicínu na univerzitách v Kielu a Göttingenu. Na klinice v Kielu se stal asistentem Bernharda von Langenbecka. Habilitoval se v oboru chirurgie a byl jmenován řádným profesorem chirurgie a očního lékařství. Těžiště jeho zájmu představovala válečná chirurgie a první pomoc. Oběma se věnoval v pojednáních *Der erste Verband auf dem Schlachtfelde* (První obvaz na bojišti, 1869) a *Handbuch der kriegschirurgischen Technik* (Příručka válečněchirurgické techniky, 1877). Zavedl lékárničky, trojcípý šátek, dlahy a rozvinul metody, které dodnes nesou jeho jméno (např. Esmarchův hmat používaný k uvolnění dýchacích cest). Získal mnoho zkušeností ve všech válkách za sjednocení Německa jako poručík, vrchní lékař II. třídy a rezervní generální lékař pruské armády. V letech 1854–1898 vedl chirurgickou kliniku univerzity v Kielu. Byl jedním z nejpůvodnějších lékařů 19. století. Proslul jako zakladatel civilního samaritánství a záchranné služby v Německu. Roku 1887 byl povýšen do dědičného šlechtického stavu. Heslo „Esmarch, Friedrich von“, in: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 4, Berlin 1959, s. 654.

přichystaných pytlech slámy a dožadovali se pomoci. Občané města se kolem nás shromažďovali ve velkém počtu, jakmile jsme vstoupili do místností, a ptali se nás, zda mohou být nějakým způsobem užiteční. Na ulici ležel sníh do výšky chodidel, proto jsem je vybídl k tomu, aby u řezníků ve městě co nejdříve opatřili tolik zvířecích kůží, kolik jen lze, naplnili je sněhem a dali každému raněnému, jenž naříká na bolesti v ráně. Oba mladí rakouští lékaři, kteří se účastnili obvazování raněných, zaujali k nařízení velmi pochybný postoj a byli názoru, že tato léčba by mohla být nebezpečná, zvláště pak tehdy, když už začalo hnisání. Podařilo se mi ale uklidnit jejich svědomí a příznivé účinky tohoto postupu se brzy projeví v tom, že většina raněných se méně trápila bolestí a byla klidnější [...].³³

Také v dánské armádě proběhly před válkou změny v organizaci zdravotnické služby, jež se datují k roku 1863. Velitele, tj. vojenskou osobu v hodnosti generála, doplnily další instance, a sice: 1. štábní lékař, dohlížející na lékařskou péči, lékařský personál a rozmístění zdravotnických jednotek, 2. sborový intendant, dohlížející na nelékařský personál a administrativně-technické záležitosti. Analogicky řídil zdravotnickou službu u každé divize divizní lékař ve spolupráci s divizním intendantem. Pěší pluk měl dva až tři lékaře, jízdní pluk dva lékaře a dělostřelecká baterie jednoho lékaře.³⁴

Podle výpočtů byl systém dánského vojenského zdravotnictví schopen pojmout maximálně 12 % příslušníků armády, po navýšení kapacity 13,5 %. Jako zdravotnická zařízení pracovaly čtyři ambulance na úrovni divizí a tři řady lazaretů: I. řada³⁵ co nejbližší bojujícím jednotkám, II. řada v okolí bojiště, III. řada v Kodani a okolí. Zatímco ambulance s I. a II. řadou lazaretů zajišťovaly zdravotnickou službu v první linii a měly mobilní charakter, lazarety III. řady v Kodani a okolí představovaly stabilní zařízení v týlu. Z uvedených 12 % potenciálních pacientů dokázaly

33 Friedrich von ESMARCH, *Verbandplatz und Feldlazareth. Vorlesungen für angehende Militairärzte*, Berlin 1868, s. 74–75.

34 E. KNORR, *Entwicklung*, s. 124–125.

35 Do 1. února 1864 vzniklo 15 lazaretů I. řady obsazených takto: 1–2 lékaři, 1 úředník, 3 poddůstojníci, 4 vozatajové, 1–3 sluhové, 8–24 ošetřovatelů. Kapacita činila 1 700 pacientů, do června 1864 stoupla na 2 350, poté klesla na 1 350. P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 31–34.

I. a III. řada ošetřit asi polovinu, zbytek pojala II. řada.³⁶ U všech jednotek byli přítomni ambulantní ošetřovatelé a na vhodných místech zřizována obvaziště. Štábní lékař vybral před začátkem války vojenské a rezervní lékaře, které považuje za vhodné pro válečnou službu. Jelikož počet osob nepokrýval předepsanou kvótu, byl rozšířen o civilní lékaře a studenty medicíny z Dánska, dále o švédské a norské lékaře. Většina se přihlásila dobrovolně. V hlavním stanu, kde působil štábní lékař, se nacházelo několik rezervních lékařů.³⁷

Pomocný sanitní personál tvořili u pěšího pluku dva nosiči raněných a 16 zdravotníků, u jízdního pluku jeden voják se sanitní brašnou a 16 zdravotníků, u dělostřelecké baterie jeden voják se sanitní brašnou a dva zdravotníci. Tento personál spadal do kategorie tzv. vojenských dělníků. Pomocnému personálu ambulancí a lazaretů I. a II. řady velel kapitán podřízený intendantovi. Kapitán jednak vykonával dohled nad sanitním materiálem a jeho distribucí, jednak řídil odvoz raněných a mrtvých vojáků z bojiště. Stejnými úkoly byl pověřen u divize poručík, u brigády strážmistr. Oběma velel kapitán.³⁸

Dánská armáda přizpůsobila pro evakuační účely hned na začátku války jeden parník, který pojal až 120 sedících nebo ležících pacientů, o něž se starali: jeden lékař, jeden úředník a ošetřovatelé. V polovině března 1864 si dánské vojsko pronajalo švédský parník a vybavilo jej tak, že dokázal transportovat 500 raněných a nemocných vojáků. Kvůli nepříznivému počasí se sanitní doprava loděmi omezila na převoz z ostrova Als nebo z Fredericie do přístavu Korsør na východě ostrova Sjælland, odkud železnice přepravila vojáky do Kodaně. Ležící pacienti cestovali v nákladních vagoncích vystlaných matracemi nebo slámou, ostatní v osobních vagoncích. Těžce ranění si stěžovali na nepohodlí

36 Na začátku války měla dánská armáda k dispozici 7 000 lůžek (1 500 v lazaretech I. řady, 3 600 v lazaretech II. řady a 1 900 v lazaretech III. řady). Postupně přibýlo dalších 4 350 lůžek v Kodani a okolí, např. na zámcích Frederiksborg a Kronborg. Tamtéž.

37 E. KNORR, *Entwicklung*, s. 124–125.

38 Na konci ledna 1864 byly přiděleny ke každé divizi a rezervní pěchotě dánské armády další sanitní jednotky (celkem 522 mužů) coby rezerva. P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 36–38.

a drkotání nákladních vagonů, přestože v přístavu Korsør byli přeloženi na pohodlná nosítka.³⁹

Z výše uvedených odstavců plyne, že tato válka se stala zatěžkávací zkouškou pro nové uspořádání pruského, rakouského a dánského vojenského zdravotnictví. Zdravotnické systémy zúčastněných armád spočívaly na přesných organizačních stanovách, které však omezovaly jejich flexibilitu. Pruská sanitní služba byla efektivnější než rakouská. Svou činnost mohla zahájit hned po příchodu na bojiště, kdežto rakouská sanitní služba musela čekat na lékaře přidělené od jednotek. Paralelně se rozvíjely zdravotnické a humanitární aktivity na dobrovolné bázi.

Organizace dobrovolné zdravotní péče

Na bojištích německo-dánské války roku 1864 poprvé v historii působili pozorovatelé Mezinárodního výboru Červeného kříže, nosící na rameni bílou pásku se symbolem červeného kříže.⁴⁰ Byli jimi dr. Louis Appia⁴¹ a Charles van de Velde.⁴² První z nich odcestoval na přelomu března a dubna 1864 do Pruska, druhý do Dánska. Appiovi se dostalo v Berlíně srdečného přijetí. Pruský ministr války Albrecht Roon jej vybavil doporučujícím listem a byl představen veliteli pruské armády Friedrichu von Wrangelovi, veliteli rakouských sil Ludwigu von Gablenzovi a nejvyšším představitelům pruského zdravotnictví. Van de Velde byl v Kodani oče-

39 Tamtéž.

40 Její exemplář se dnes nachází v Muzeu Červeného kříže v Ženevě.

41 L. Appia (1818–1898) pocházel z Frankfurtu nad Mohanem. Vystudoval medicínu v Heidelbergu. Od počátku lékařské praxe se zabýval válečnou chirurgií. Roku 1849 přišel do Ženevy, kde se seznámil s H. Dunantem. Dobrovolně zasahoval na bitevním poli u Solferina (1859). Bylo to jedno z prvních uplatnění civilního lékaře přímo na bojišti. Na ženevské konferenci v říjnu 1863 navrhl, aby všichni zdravotníci v místech probíhajících bojů nosili bílou pásku. G. STOLZ, *Louis Appia und Charles van de Velde*, s. 40–41.

42 Ch. van de Velde (1818–1898) byl kapitánem nizozemského námořnictva, misi-onářem, kartografem a malířem. Působil v Indonésii a na Blízkém východě. Johannes H. ROMBACH, Two Great Figures in Red Cross History, *International Review of the Red Cross*, 16/1962, s. 357–361.

káván s nedůvěrou. Místní tisk se podívoval, proč druhý pozorovatel Červeného kříže působí u agresora a nepřítele.⁴³

Dr. Appia a van de Velde měli za úkol navštěvovat zdravotnická zařízení a pozorovat, do jaké míry jsou usnesení ženevské konference z října 1863 uplatňována a respektována v praxi. V tom spočíval hlavní zájem Komitétu. Podle potřeby organizovali zdravotnickou pomoc a propagovali usnesení ženevské konference. Současně obdrželi mandát Ženevského sdružení Mezinárodního Červeného kříže. Toto sdružení, založené teprve 17. března 1864, plnilo roli pomocné společnosti neutrálního státu. Jedině tak mohli pozorovatelé působit nestranně.⁴⁴

V Kielu se ustanovil z iniciativy prof. Esmarcha již 1. února 1864 Central-Hülfsverein für Lazarethe (Ústřední pomocný spolek pro lazarety). Podobné organizace byly založeny v Altoně, Neumünsteru, Rendsburgu a jiných městech. Dánsko se k této aktivitě zpočátku stavělo zdrženlivě, naproti tomu Prusko založilo 6. února 1864 pomocnou společnost Mezinárodního Červeného kříže, čímž jako první stát uskutečnilo výzvu ženevské konference. Společnost sestavila Centralcomité des preußischen Vereines zur Pflege im Felde verwundeter und erkrankter Krieger (Centrální výbor pruského spolku pro péči o bojovníky raněné v poli a nemocné). Vojenská i veřejná správa se chovaly k této instituci lhostejně, protože nebyl definován její poměr k úředním orgánům. Pomocné akce se tak odehrávaly bez součinnosti s úředními místy. Centrální výbor přesto dokázal mezi obyvateli Pruského království vzednout vlnu solidarity. Lidé shromažďovali obvazy, připravovali občerstvení a zřizovali improvizované lazarety, kde dobrovolně sloužili civilní lékaři. Záslužnou činnost rozvinul řád johanitů pod vedením hraběte Eberharda zu Stolberg-Wernigerode, když zřídil lazarety v Altoně a ve Flensburgu s celkovou kapacitou 218 osob. Na bojištích působili členové různých církevních řádů a bratrstev jak katolických, tak protestantských.⁴⁵ Na

43 Tamtéž.

44 Uvedený postup se stal běžným, jen s tím rozdílem, že úlohu pomocné společnosti neutrálního státu převzal Švýcarský Červený kříž. Tamtéž.

45 Ošetřovatelskou péčí během německo-dánské války roku 1864 poskytovaly např. tyto řády: johanité a maltézští rytíři z různých míst Pruského království; alexiáni z Cách a Neussu; milosrdní bratři z Trevíru a Vratislavi; diákonci z Berlína, Duisburgu a Hamburku; milosrdné sestry z Münsteru; boromejky z Berlína,

straně těchto organizací, postrádajících centrální vedení, jednotnou strukturu a spojení s vojenskou správou, pracovalo asi 400–500 pomocníků a pomocnic z německých států, habsburské monarchie a Švédska. V zálabských vévodstvích a v Dánsku vykonávali zcela dobrovolnou službu v lazaretech civilní pomocníci. Řády i soukromé osoby zakládaly ošetrovatelské stanice určené raněným a nemocným, jejichž zdravotní stav už nevyžadoval lékařský dohled.⁴⁶

I obyvatelstvo zálabských vévodství a hanzovních měst se zapojilo do dobrovolných aktivit. Ve větších městech byly ustanoveny lazaretní komise, aby podporovaly oficiální péči spojeneckých jednotek. Hamburger Verein zur Pflege von Kranken und Verwundeten (Hamburský spolek pro péči o raněné a nemocné) provozoval vlastní sklad zásob v Koldingu, který zásoboval rakouskou polní nemocnici č. 9. V tomto zařízení pracovaly již od prvního etablování ve Flensburgu až do listopadu 1864 sestry Řádu sv. Františka z kláštera sv. Mořice v Münsteru pod vedením představené Josephine Elkmann. Jejich zásluha spočívala nejen v poskytování zdravotní péče, ale i v odborném výcviku ošetrovatelů. Sklad lazaretní komise v Rendsburgu vykazoval takové přebytky obvodů a nemocničních potřeb, že okruh jeho působnosti přesahoval hranice města. Improvizovaná podoba dobrovolné činnosti a její postavení mimo jakékoliv vojenské struktury vedly k neshodám, jež pramenily z nesprávného pochopení vztahu mezi oficiální a dobrovolnou zdravotní a ošetrovatelskou péčí. Roztržka nastala mezi lazaretní komisí ve Šlesviku a rakouskou vojenskou administrativou v době, kdy vrcholila bitva u Oversø. Lazaretní komise totiž zajišťovala ubytování, stravování a ostrahu raněných vojáků až do příjezdu rakouské polní nemocnice č. 12, která automaticky převzala správu a provoz všech zdravotnických zařízení. Komise tím pádem přestala mít vliv na chod péče.⁴⁷

Bonnu, Gdaňsku, Prahy a jiných míst; sestry Řádu německých rytířů ze Slezska (mj. z Bruntálu, Vrbna pod Pradědem a Opavy); františkánky z Cách a Kolína nad Rýnem; tzv. zelené sestry sv. Alžběty z Berlína a pruského Slezska; vincentky z Paderbornu; diákonky z Berlína, Kaiserswerthu (dnes součást Düsseldorfu) a Stockholmu. G. STOLZ, *Louis Appia und Charles van de Velde*, s. 36–37.

46 S. KIRCHENBERGER, *Geschichte*, s. 209–213.

47 Tamtéž.

Dobrovolná pomoc obyvatel habsburské monarchie se soustředila na profylaktickou činnost plynoucí ze zimního charakteru tažení. Byly shromažďovány všechny svršky, které mohly vojákům zajistit teplo (ponožky, rukavice, ledvinové pásy apod.). V této činnosti se angažovaly především vyšší společenské vrstvy pod vlivem císařovny Alžběty Bavorské. Byl aktivován Patriotischer Hülf-Verein (Vlastenecký pomocný spolek)⁴⁸ ve Vídni, jemuž předsedal kníže Josef von Colloredo-Mansfeld (1813–1895). Spolek vyzval 15. února 1864 všechny provincie Předlitavska k zakládání podobných organizací a soustředil se na to, jak dopravit zásoby zdravotnického materiálu na bojiště. Tuto otázku nakonec vyřešil založením agentury v Hamburku. Dodávky v celkové hodnotě 137 987 zlatých byly řízeny pomocí telegrafu. Spolek zařídil odjezd ošetřovatelů, především řádových sester z Prahy a Opavy pod vedením komtura Řádu německých rytířů, do Šlesviku. Dále například podporoval vojáky c. k. armády v pruských lazaretech na území zálabských vévodství a Jutska, anebo zasílal peníze, oblečení a jídlo 24 rakouským zajatcům v Kodani.⁴⁹

Další dobrovolné aktivity se odehrávaly při evakuaci raněných a nemocných rakouských vojáků do vlasti, kde probíhalo doléčení. Ti, kteří byli schopni absolvovat transport, byli přeloženi do pečovatelských zařízení v habsburské monarchii, která zakládaly pomocné spolky nebo soukromé osoby. Na této činnosti se podílela nejvyšší aristokracie a měšťanstvo. Arcivévoda Albrecht Rakousko-Těšínský nechal na zámku ve slezském Frýdku zřídit špitál pro 40 důstojníků a 20 vojnů. Knížata Schwarzenberg a Kinský zorganizovala 23. února 1864 transport většího počtu raněných, o které bylo postaráno na jejich statcích. Město Graz na vlastní náklady ubytovalo rekonvalescenty v kasárnách pěšího pluku č. 27 a zaplatilo jim lékařské ošetření. Někteří rekonvalescenti byli uloženi v lázeňských střediscích. V Rakousku vznikly nadace na pomoc invalidním důstojníkům, vojákům, vdovám a sirotkům. Suma, kterou se jim podařilo shromáždit, přesáhla 500 000 zlatých.⁵⁰

48 K ustanovení Vlasteneckého pomocného spolku došlo roku 1859 po válce v severní Itálii.

49 P. MYRDACZ, *Sanitäts-Geschichte*, s. 39–40.

50 Tamtéž.

Dr. Appia se vydal v posledních březnových dnech roku 1864 z Berlína přes Flensburg do Aabenraa, Nybølu a Dybbølu. Zvláštní pozornost věnoval činnosti johanitského řádu diákonů z Hamburku a diákonek z Berlína. Navštívil jejich obvaziště a lazarety, s kancléřem johanitského řádu hrabětem Eberhardem zu Stolberg-Wernigerode mluvil o spolupráci s armádou, zapojení civilních pomocníků a logistice zdravotní péče. Dohlížel na ošetření a evakuaci vojáků po skončení bojů o Dybbøl, přičemž v okolí zaregistroval mnoho tzv. válečných turistů. Během návratu do Ženevy navštívil rakouský lazaret na zámku Gottorf ve Šlesviku, kde při schůzce se štábním lékařem Leopoldem Malfatti von Rohrbach und Dezza ocenil, že dánské lazarety fungují i po převzetí rakouskou armádou a ošetřují raněné bez rozdílu národnosti.⁵¹

Van de Velde absolvoval na počátku dubna 1864 více než šedesátihodinovou cestu do Kodaně. Prohlédl si zdravotnická zařízení dánské armády a hovořil s vojenskými lékaři. Dne 15. dubna 1864 – v době, kdy vrcholila pruská zteč pevnosti Dybbøl – navštívil hlavní stan dánské armády ve městě Ulkebøl na ostrově Als. Generálu Steinmannovi nabídl, že se vydá s parlamentářem do pruského ležení za zraněnými dánskými důstojníky, o kterých nikdo neměl zprávy, návrh byl ale zamítnut s odůvodněním, že okolnosti nedovolují kontakt s nepřitelem. Potom vykonal prohlídku zdravotnických zařízení v Ulkebølu, Augustenburku, Sønderborgu a Nordborgu, na ostrově Fyn se zajímal o lazaret v prostorách radnice města Assens. Dne 27. dubna se vrátil do Kodaně, aby zkontroloval lazaret ve Frederiksbergu (dnes součást Kodaně). Navštívil také pruské zajatce v kodaňské citadele. O tom, jak s nimi bylo zacházeno, později napsal: „Místnosti, kde byli ubytováni, poskytovaly dostatek prostoru; obecné zacházení a strava byly vynikající. Každý den se mohli dvě hodiny procházet po pevnostním valu. Bylo jim umožněno vést korespondenci se svými rodinami a přáteli, která ovšem podléhala kontrole. Všichni se cítili spokojeně. Posílil jsem jejich dobrou náladu darováním několika krabic doutníků, které přijali s radostí.“⁵²

Obyvatelé Dánska zásobovali lazarety obvazy a potravinami. V hlavním městě se ustanovil již 8. prosince 1863 centrální výbor, financovaný

51 G. STOLZ, *Louis Appia und Charles van de Velde*, s. 31.

52 Tamtéž, s. 31–32, 34.

výhradně ze soukromých prostředků. Výbor zřídil sklad dobrovolných příspěvků, expedovaných vojenským nemocnicím, a finančně podporoval raněné, rekonvalescenty, válečné vdovy a sirotky. V lazaretech vypořádaly diákonky z Frederiksbergu a ze Švédska. Vojenské autority Dánského království nedůvěřovaly dobrovolné pomoci, nizozemský pozorovatel s nimi diskutoval marně. První ženevská konvence ještě neexistovala, takže delegát Mezinárodního Červeného kříže mohl pouze dávat doporučení, spíše ale vyjadřovat přání. Na začátku května 1864 van de Velde odcestoval lodí do Lübecku, odkud se vydal do Vídně, kde navázal kontakt se zástupci Vlasteneckého pomocného spolku za účelem prohloubení spolupráce se ženevským Komitétem. Vznikl zvláštní výbor rozvíjející kontakt mezi Vídní a Ženevou.⁵³

Zprávy obou pozorovatelů z dánského bojiště, napsané ve francouzštině, vyšly tiskem ještě v roce 1864 a byly předány nejen Mezinárodnímu výboru pro pomoc raněným vojákům, ale i všem účastníkům ženevské konference konané v říjnu 1863. V pojednáních bylo uvedeno, že „velitelé již byli obeznámeni se snahami ženevského Komitétu, avšak staré zvyky v této válce ještě nezmizely, takže ne vždy a ne všude došlo k uplatnění zásad ženevské konference“.⁵⁴ Dr. Louis Appia zdůraznil výhody jednotného, závazného a mezinárodně uznávaného označení osob, zařízení a dopravních prostředků sanitní služby. Osoby a zařízení dobrovolné pomoci – s výjimkou Řádu johanitů⁵⁵ – však podle Appiových slov byly označeny buď nedostatečně, nebo vůbec. Kupříkladu hamburští evangeličtí diákonci zasahovali v civilním oděvu. Pruské sanitní službě dr. Appia vytkl, že její obvazíště byla označena ve dne černobílým praporem, v noci červenou lucernou. Zároveň však konstatoval, že při ošetřování raněných a pohřbívání mrtvých nebylo rozlišováno mezi spojencem a nepřítelem a že dánská zařízení nepřestávala pracovat ani po převzetí pruskými či rakouskými silami. Dánští vojáci

53 J. H. ROMBACH, *Two Great Figures*, s. 359.

54 Zpráva dr. Appii se nazývala *Les Blessés dans le Schleswig pendant la Guerre de 1864* (Ranění ve Šlesviku během války 1864), zpráva Charlese van de Velde se nazývala *Secours aux Blessés* (Pomoc pro raněné). G. STOLZ, *Louis Appia und Charles van de Velde*, s. 30–31.

55 Symbol zdravotnické služby johanitů představovala bílá vlajka s johanitským křížem červené barvy.

přítom dostali stejně kvalitní péči. Charles van de Velde vyslovil uznání 3. sekci kodaňského centrálního výboru starající se o rodiny raněných v souladu s ženevskými ustanoveními. Pochválil též práci švédských diákonek v dánských lazaretech.⁵⁶

Jak Appia, tak van de Velde uzavřeli své zprávy s přesvědčením, že ideje ženevského Komitétu mohou být uplatněny v praxi. Navíc se ukázalo, že je nutné vypracovat podrobnější úmluvu. Komitét proto svolal v srpnu 1864 již druhou mezinárodní konferenci do Ženevy, opět za účasti 16 zemí, včetně USA. Čtyři z 20 pozvaných států se nezúčastnily. Kromě Ruska, Bavorska a Vatikánu bylo mezi nimi také Rakousko.⁵⁷ Dne 22. srpna 1864 zplnomocněnci zastoupených států podepsali Ženevskou úmluvu o zlepšení osudu raněných a nemocných v polních armádách. Tato smlouva vešla do dějin jako První Ženevská úmluva a stala se základem humanitárního práva. Do konce roku 1864 ji ratifikovalo dalších 10 států, mezi nimi i Dánsko, v dalších letech státy z celého světa. Prusko tak učinilo v roce 1865, Rakousko o rok později.⁵⁸ Hlavní principy První Ženevské úmluvy se týkaly léčby raněných a nemocných vojáků bez rozdílů národnosti, neutrality osob a zřízení zabývajících se touto činností a uznání symbolu Mezinárodního Červeného kříže jako prostředku k identifikaci osob a zařízení, na které se dohoda vztahuje. První Ženevská úmluva začala chránit sanitní sbor poražené strany před zajetím, díky čemuž mohl pracovat po boku zdravotníků vítězné strany.⁵⁹

56 G. STOLZ, *Louis Appia und Charles van de Velde*, s. 33–34.

57 Rakousko odřeklo účast na ženevské konferenci v létě 1864 s tím, že nebylo seznámeno s jednotlivými body programu a že vlastní zdravotnické předpisy považuje za dostatečné.

58 Rakousko založilo pomocnou společnost Mezinárodního Červeného kříže 18. června 1866 a k první ženevské úmluvě přistoupilo 21. července téhož roku v reakci na prohranou válku s Pruskem.

59 J. ŠVEJNOHA, *Historie Mezinárodního Červeného kříže*, s. 39–45.

Závěr

Vojenská a dobrovolná zdravotní péče v dánsko-německé válce roku 1864 si vzájemně nevěřily, konkurovaly si a částečně překážely, proto byla jejich interakce problematická. Válka znamenala zkoušku pro nové (spíše ale reformované) uspořádání pruského, rakouského a dánského vojenského zdravotnictví. Sanitní služby zúčastněných armád spočívaly na pevných organizačních stanovách, jež omezovaly flexibilitu příslušných jednotek a kvalitu péče. Patrně nejlépe fungovalo pruské vojenské zdravotnictví inovující přepravu raněných a nemocných vojáků. Chod rakouské armády i ve vojensko-zdravotnickém ohledu negativně ovlivňovaly chyby, za nimiž stálo nedokonalé velení, tedy aspekty, jež se c. k. ozbrojeným silám staly osudnými již v roce 1859. Dánská armáda rozvinula celkem důmyslný zdravotnický systém, ale jako armáda napadeného státu jej nemohla maximálně využít.

Paralelně se rozvíjely zdravotnické a humanitární aktivity na dobrovolné bázi. Poprvé byly na bojištích uplatňovány zásady organizace Mezinárodního Červeného kříže v Ženevě, byť ještě postrádaly statut závazného právního předpisu. První pozorovatelé Mezinárodního Červeného kříže dr. Louis Appia a Charles van de Velde se přesvědčili, že humanitární ideje mohou fungovat v praxi, čímž se otevřela cesta k ratifikaci první ženevské úmluvy v létě 1864, která vytvořila základ mezinárodního humanitárního práva. Dobrovolná zdravotní péče špitálních řádů a bratrstev z německých zemí a Rakouska (např. johanité, maltézští rytíři, němečtí rytíři) narážela na nepochopení vojenských složek a státní správy. Přestože velitelé armád byli obeznámeni se zásadami přijatými na ženevské konferenci roku 1863 prostřednictvím rezoluce, ne vždy a ne všude docházelo k jejich uplatnění.

Německo-dánská válka roku 1864 zdaleka nebyla pouze jednou z válek 19. století. Představovala křest ohněm pro Mezinárodní Červený kříž, jenž obhájil smysl své existence. Dozvukem pozitivní zkušenosti s jasně formulovanými zásadami humanitární pomoci se stala první Ženevská úmluva. Aniž bychom chtěli relativizovat její význam, je nutné podotknout, že jen potvrdzovala jakousi nepsanou dohodu, kdy poskytování zdravotní péče nepříteli bylo projevem zásadovosti a lidskosti vo-

jenských lékařů, dalšího zdravotnického personálu a velitelů armád. Ilustrativním příkladem může být fakt, že v roce 1864 fungovaly dánské lazarety i po převzetí rakouskou armádou a ošetřovaly raněné bez rozdílu národnosti.

Baptism by Fire for the International Red Cross, or One of the Wars in the 19th century? Organization of the Healthcare in the German-Danish War of 1864

SUMMARY

The healthcare and humanitarian aspects of the German-Danish War of 1864 have up to now been addressed mostly by foreign historiographers. The Czech historiography perceives this armed conflict primarily as part of wars for the unification of Germany. The war between Prussia and Austria as allies and Denmark was prompted by the complexity of the so-called Schleswig-Holstein question concerning duchies north of the Elbe River (Schleswig, Holstein and Lauenburg). The proportion of strength in favour of the allies led to their smooth victory. The Danish campaign was a test for the reformed arrangement of Prussian, Austrian and Danish military healthcare services. The medical services were governed by rigid organisational statutes that restricted flexibility of the respective units and the quality of the healthcare. The medical units provided healthcare jointly on two levels: in the first line and in the rear. However, they worked in different organizational procedures.

For the first time, the principles of the International Red Cross in Geneva were applied, but they still lacked the status of a binding legal regulation. Historically, the first observers of the International Red Cross, Dr. Louis Appia and Charles van de Velde concluded that the humanitarian ideas could work in practice. This paved the way for the First Geneva Convention, which was ratified by a number of states except Austria in August 1864. The Convention established a basis for international humanitarian law still in force today. Voluntary healthcare of hospital orders and brethren from the German lands and Austria (e.g., Orders of Saint John, Sovereign Military Order of Malta or Teutonic Order) faced misunderstanding from the military and state administration officials. Although the army commanders had already become

aware of the humanitarian law principles adopted at the Geneva Conference in 1863, the laws were not always applied everywhere. The resolution obliged the individual states to establish auxiliary associations (today's national Red Cross associations) during peacetime to treat the wounded. Prussia established this association as the first state at the beginning of February 1864. Numerous aid associations emerged on today's German-Danish border on a voluntary basis. Hospital commissions were established in Hanseatic cities and duchies north of the Elbe River to support official healthcare of the allied forces. The voluntary assistance of the citizens of the Habsburg monarchy focused on preventive activities resulting from the winter nature of the campaign. Further activities took place during evacuation of the wounded and sick soldiers to their homelands. The National Aid Association in Vienna played a particularly important role at that time. A central aid committee was set up in Copenhagen, but the military authorities of the Danish Realm did not trust the voluntary assistance.

The German-Danish War of 1864 truly represented an imaginary baptism by fire for the International Red Cross. This fact seems to have escaped attention of the military-historical research within Czech historiography, mainly because this war culminated in spring 1864 while the First Geneva Convention was not signed until the summer of the same year.

Černé ovce v české národní společnosti. Příklad Maxmiliána Švagrovského (1853– 1921), dobrodruha, sportovce a novináře¹

ABSTRACT

Black Sheep in the Czech National Society. The Example of Maxmilián Švagrovský (1853–1921), an Adventurer, Sportsman and Journalist

The study deals with the phenomenon of so-called black sheeps in Czech national society. Emphasis is placed on individuals born in the environment of prominent Czech families between the 1840s and the 1850s. The first part of the study outlines the typology of the black sheep, their motivation leading to the definition of the established conventions of the middle and upper classes of society, and the role of society itself in shaping the image of the black sheep. The second part of the paper presents a specific case of Maxmilián Švagrovský from Roudnice nad Labem. This paper analyzes his origin, study, family ties and public activities in the Czech national society.

Keywords: History; 19th and 20th century; Austria-Hungary; The black sheep of the family; Maxmilián Švagrovský; Roudnice nad Labem

Úvod

Česká občanská společnost procházela v průběhu 19. století zásadní proměnou. Důležitým podnětem k modernizaci poměrů v monarchii se staly tereziánské a josefínské reformy, výdobytky revoluce 1848 pak urychlily transformaci poddaných v občany, z nichž se většina ztotožnila se svou národní identitou. Tento emancipační proces probíhal povolna – od učenecké fáze přes obrozenecké aktivity z konce třicátých

1 Studie vznikla v rámci doktorského studia autorky na Katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty UK v Praze, programu Historie ve veřejném prostoru.

let, ve čtyřicátých letech do něj aktivně zasahovalo také liberální měšťanstvo. Zmíněné aspekty vedly ke zformování českého národního hnutí.²

Důležitou roli hrály z tohoto hlediska střední vrstvy společnosti, které se staly nositeli nejen politických, ale rovněž kulturních a hospodářských aktivit. Právě z jejich řad se často rekrutovali příslušníci národní elity, již ovlivňovali směřování českého národního hnutí. Kdo byl považován za národní elitu, je možné vyčíst např. ve Vilímkově *Českém albu*,³ v němž nalezneme dobře promyšlenou reprezentaci českých vědců, politiků či spisovatelů – mezi mnohými lze zmínit Františka Palackého, Františka Ladislava Riegra, Františka Ladislava Čelakovského, Jana Evangelistu Purkyně, Karla Havlíčka Borovského atd. Mezi národní elitu patřily také ženy, v *Albu* jsou vyobrazeny zejména spisovatelky, mezi nimiž nechybí Božena Němcová či Karolina Světlá.

V první polovině 19. století tvořil tuto společnost poměrně uzavřený okruh intelektuálů, kteří byli schopni využít nově se rodících příležitostí a vyniknout v oblasti veřejného, politického, vědeckého či kulturního života. Zhruba od druhé poloviny šedesátých let, kdy se začíná naplno organizovat český spolkový a politický život, rostly příležitosti pro novou generaci českých vlastenců. Pole působnosti se rozšiřovalo – nyní se uplatňovali v hojně zakládaných českých spolcích, aktivně se angažovali v obecních a nově vznikajících okresních zastupitelstvech.⁴

2 K českému národnímu hnutí v evropském kontextu Miroslav HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí 19. století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999; ke společnosti z hlediska politických, ekonomických a sociálních změn a z hlediska participace jednotlivých složek obyvatelstva na její transformaci Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982; k roli české národní elity jako vůdčí složky národního hnutí Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005.

3 Jan VILÍMEK – Karel RAIS (edd.), *České album: sbírka podobizen předních spisovatelů a spisovatelek českých, učenců, mužů i žen práce, kteří život svůj zasvětili povznesení národa svého*, Praha [189-]. K tomu J. ŠTAIF, Česká národní elita v Národním albu J. R. Vilímka z roku 1899, in: Jiří Malíř – Bronislav Chochoř (edd.), *Pocta Janu Janákov: předsedovi Matice moravské, profesorovi Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*, Brno 2002, s. 645–655.

4 Viz Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – J. MALÍŘ (edd.), *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*, Brno 2006; Pavel KLADIWA, *Lesk a bída obecních samo-*

Schopní jedinci už tolik nevyčnivali z davu a museli o vedoucí místo v české společnosti usilovat, na druhou stranu ale disponovali mnohem širším polem k vlastní realizaci – od nově vznikajících institucí úřednického, vědeckého či hospodářského charakteru po příslušníky svobodného povolání. Přesto si tato nová elita určitou uzavřenost hlídala a obezřetně dbala, aby její potomci nevybočovali jako tzv. černé ovce. Příliš samostatní a svérázní jedinci se vyskytují v každé společnosti a jejich pozice není nikdy jednoduchá. Právě jim je věnována tato studie.

Při stanovení typologie černých ovcí je nutné přihlížet k celé řadě aspektů. Zásadní roli hrálo prostředí, v němž se příslušníci středních vrstev pohybovali – formovalo jejich postoje, životní strategie a ovlivňovalo pohled na okolní svět. Tomu, kdo se svými názory či chováním příliš vymykal nastaveným normám, hrozila ostrakizace ze strany společnosti a ztráta sociálního kapitálu. Pro střední vrstvy byla důležitá také materiální základna spojená s určitým životním standardem. Ekonomická prosperita a stabilita umožňovala zvláště úspěšným jedincům pozvednout se na úroveň společenské elity, jež své postavení tradičně opírala o privilegia. Naopak těm, kteří svůj majetek neudrželi, hrozil sestup na společenském žebříčku. Kromě majetku otevíralo středním vrstvám nové možnosti také vzdělání a s ním související profesionalizace společnosti.⁵ Volba oboru se zpočátku přizpůsobovala profesi otce, důraz se kladl na připravenost k převzetí rodinného podniku apod. Někteří potomci se tomuto zvyku odmítli podříditi a snažili se naplnit např. své umělecké ambice, v rodinné historii zcela neobvyklé. O míře jejich vyčlenění ze společnosti rozhodovala solidarita příbuzných a ekonomická nezávislost na vykonávané profesi – dokud byl jedinec materiálně zajištěný, společnost jej většinou tolerovala jako „výstředníka“, pokud jej však příbuzní odmítli podporovat a zůstal bez jejich ochrany, pokles ži-

správ Moravy a Slezska 1850–1914, I.–II., Ostrava 2007–2009. K okresní samosprávě Milan HLAVAČKA, *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*, Praha 2006.

5 K tomu Gary COHAN, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848–1918*. West Lafayette 1996.

votní úrovně a vyčlenění z vlastní sociální skupiny byly zpravidla nevyhnutelné.⁶

V souvislosti s výzkumem tzv. černých ovci se jako zajímavá jeví analýza politického smýšlení příslušníků středních vrstev a jejich postojů k vládnoucímu režimu. Někdo se s ním ztotožňoval, jiný ho pouze toleroval, další se vůči němu striktně vymezoval. Někteří kvůli svým činům skončili v exilu – kvůli perzekuci ze strany státu, nebo naopak pro spolupráci se státní byrokracií, což se zejména v rámci národního hnutí neodpouštělo. Rozkol mezi příslušníky středních vrstev mohl nastat také v přístupu k sekularizaci společnosti. Typickým příkladem je maloměstský prostor, jehož smýšlení zůstávalo v některých oblastech ještě ve druhé polovině 19. století silně konzervativní a člověk bez konfese zde budil velkou pozornost.

Při definování černých ovci je nezbytné sledovat proměnu středních vrstev komplexně, napříč generacemi – mentální a kulturní vývoj, schopnost sebereflexe a ochotu přizpůsobit se novým poměrům, které někdy stály v protikladu ke snaze udržet staré tradice za každou cenu.⁷ Pramennou základnu pro tento typ výzkumu nalezneme v rodinných pozůstalostech, na základě studia deníkových záznamů a korespondence několika generací lze analyzovat výše zmíněné aspekty. Významný zdroj informací představují kolektivní monografie a práce vycházející k tématu Bürgertum v německém a rakouském prostředí (především svazky zaměřené rodinu, rodinné podnikání apod).⁸ V české historiografii lze čerpat zejména z ego dokumentů, archivní materiál k měšťanským rodinám není zachován do takové míry jako např. v Německu.

6 Srov. Franz J. BAUER, *Bürgewege und Bürgerwelten familienbiographische Untersuchungen zum deutschen Bürgertum im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1991, s. 188.

7 Tamtéž, s. 292.

8 V rakouském prostředí např. Hannes STEKL (ed.), *Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Bürgerliche Familien: Lebenswege im 19. und 20. Jahrhundert*, Bd. VIII, Wien 2000. K tématu Bürgertum Jürgen KOCKA, Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert: europäische Entwicklungen und deutsche Eigenarten, in: Jürgen Kocka (ed.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich*. Bd. I., München 1988, s. 11–76.

V některých případech lze využít monografie o osobnostech českého národního hnutí, politikách, podnikatelích, umělcích atd.

Pro tuto studii jsem vybrala generaci jedinců narozených ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století. Při rekapitulaci jejich přínosu pro české národní hnutí je nutné brát v potaz nejen rozsah veřejných aktivit těchto lidí, ale také jejich původ a rodinné zázemí. Tuto generaci jsem přitom zvolila účelně, a to kvůli možnosti komparace uplatnění potomků prvních občanských aktivistů ze čtyřicátých let s jejich současníky, kteří neměli jasnou rodinnou predispozici k patriotické činnosti. Do druhé skupiny můžeme zařadit např. mladočeského politika, novináře a dlouholetého starostu města Roudnice nad Labem Ervína Špindlera (1843–1918). Pocházel z rodiny zámeckého zahradníka německo-maďarského původu, přesto si v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let vybudoval na Podřipsku silnou pozici a stal se vůdčí osobností Národní strany svobodomyšlné v tomto regionu, kariéru pak završil zvolením do českého zemského sněmu a poslanecké sněmovny říšské rady ve Vídni.⁹ Velmi podobnou životní dráhu si zvolil i František Schwarz (1840–1906), taktéž okresní tajemník, mladočeský poslanec a organizátor českého veřejného života na Plzeňsku.¹⁰

Paradoxně horší pozici měli potomci české národní elity, kteří, ačkoliv sami velmi aktivní, často zůstávali ve stínu svých slavnějších otců. Zmínit můžeme např. Ladislava a Jaromíra Čelakovské, syny Františka Ladislava Čelakovského, Jana Křtitele Kašpara Palackého, syna Františka Palackého, nebo Antonína, Karla a Vojtěcha Fričovi, syny českého právníka Josefa Friče.¹¹ Právě na druhou generaci narozenou v elitních českých rodinách se upírala velká pozornost a často na ně byly kladeny nepoměrně větší nároky než na jejich vrstevníky bez „prestižního“ pů-

9 K osobě E. Špindlera blíže Anna JONÁKOVÁ (ed.), *Korespondence Ervína Špindlera s manželkou Marií*, Praha 2020. V úvodní studii viz další dostupná literatura.

10 Karel JONÁŠ, *O životě a činnosti Františka Schwarze. K jeho čtyřicetiletému jubileu*, Plzeň 1905.

11 Šárka BUMBOVÁ, *Vyprávění o rodu Fričů*, Praha 1999; Martin SLABOCH, Dějiny rodu Fričů a jeho významné osobnosti, *Genealogické a heraldické listy. Acta genealogica ac heraldica* 27, 3/2007, s. 2–18; Olga ZIELECKÁ, *Rodokmen Josefa Václava Friče a Anny Kavalírové*, Praha 1938.

vodu. Z tohoto důvodu bychom v jejich případě mohli hovořit o „zdůraznění“ role černých ovcí. Situaci, kdy děti významných obrozenců tento tlak ustály, je možné demonstrovat na několika konkrétních případech. U Ladislava a Jaromíra Čelakovských lze jednoznačně hovořit o úspěchu, neboť se oba stali uznávanými odborníky ve svých profesích – Ladislav je považován za průkopníka botaniky jako vědeckého oboru, Jaromír pak české právní historie.¹² Stejně se dá uvažovat o Antonínu Fričovi, významném českém přírodovědci, a o jeho bratrech – úspěšném obchodníkovi Václavu Fričovi či právníkovi a členovi pražské městské rady Vojtěchu Fričovi. Jak ale charakterizovat jejich současníky, kterým se nedařilo v osobním a profesním životě, či kteří vybočovali svým svérázným chováním? Je možné nazývat tyto jedince černými ovcemi? A pokud ano, za jakých podmínek?

Pro střední vrstvy, do nichž můžeme většinu příslušníků národní elity zahrnout, bylo vzorem elitní prostředí šlechtických rodin, od nějž odvozovaly část svých životních strategií.¹³ Vzdělání, uvedení do společnosti, uzavření sňatku, reprezentace navenek, to vše se řídilo zavedeným pořádkem. Pokud se někdo určitým způsobem vymezil vůči stanoveným pravidlům, mohl být onálepkován jako tzv. černá ovce. Toto označení získali už někteří Habsburkové pro svou slabomyslnost a z ní pramenící indispozici k efektivní správě země, jiní pro svou aroganci a skandální životní styl.¹⁴ Ze šlechtických kruhů mimo panovnický dvůr lze za kontroverzní osobnost považovat např. Rudolfa Kinského, majitele zámku v Krásně a velkostatku Valašské Meziříčí-Rožnov. Majetek zděděný po otci postupně rozprodával kvůli narůstajícím dluhům a ani v otázkách rodinného života si nevedl lépe. V roce 1901 se po téměř pět-

12 Luboš VELEK – Alice VELKOVÁ (edd.), *Jaromír Čelakovský. Moje zápisky 1871–1914*, Praha 2004, s. 17.

13 Srov. J. ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020, s. 91; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích. Základní zjištění, hypotézy, náměty*, Opava 2002, s. 30–32.

14 Christian DICKINGER, *Černé ovce mezi Habsburky. Vyvrženci a prostopášníci slavného panovnického rodu*, Praha 2001; Katrin UNTERREINER, *Luziwuzi: das provokante Leben des Kaiserbruders Ludwig Viktor*, Wien 2019; Leopold WÖFLING, *Z arcivévody hokynářem: paměti habsburského arcivévody Leopolda Toskánského*, Vimperk 1996.

advaceti letech manželství rozvedl, aby se vzápětí oženil s operní pěvkyní. Na některé liberální politiky sice mohla působit Kinského svobodomyslnost sympaticky, ale jinak občanské elity usilovaly o dobytí podobné pozice a kapitálu jako aristokracie, a proto si nemohly dovolit hazardovat s financemi či konvencemi.

Představě moderního českého měšťanstva o šlechtě, jež se začlení do národní a občanské společnosti a zcela přijme za své její vlastenecké smýšlení, bylo poměrně těžké vyhovět.¹⁵ Nepochota šlechty plně přistoupit na její modernizační tendence měla řadu důvodů. Především šlo o odpor ke ztrátě vůdčí pozice, která vyplývala z vědomí „společenské výlučnosti“. Moderní český národ měl ale obsáhnout všechny vrstvy společnosti, jejichž příslušníci si měli být rovni.¹⁶ Zásadním se stal také rozpor mezi konzervativním uvažováním většiny šlechticů a liberálně pojatým smýšlením, jež bylo vlastní zejména mladší generaci městské inteligence.¹⁷

Případ Václava Roberta Kounice dokazuje, že pohled na černou ovci je vždy dvojitý: zevnitř vlastní sociální skupiny a z vnějšku. Kounic se vymezil vůči téměř tradiční příslušnosti českého šlechtice ke Straně konzervativního velkostatku koncem osmdesátých let, když se stal mladočeským poslancem českého zemského sněmu a poslanecké sněmovny říšské rady ve Vídni. Z pohledu rodové aristokracie proto mohl být vnímán jako černá ovce, česká svobodomyslná společnost jej ale hodnotila pozitivně.¹⁸

Podobný přístup, jaký k černým ovčím uplatňovaly šlechtické rodiny, je možné pozorovat u českých středních vrstev. Z konvencí a pravidel neměl žádný z jejich příslušníků vybočovat – česká společnost byla sice tolerantní k jisté formě svobodomyslnosti, ale bez překročení „únosné“ míry. Stigmatem nejen pro konkrétního jednotlivce, ale rov-

15 Zdeněk BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost: česká šlechta v druhé polovině 19. století, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*, Praha 2002, s. 116–120.

16 J. ŠTAFI, *Obezřetná elita*, s. 107; M. HROCH, *Na prahu národní existence: touha a skutečnost*, Praha 1999, s. 253.

17 Otto URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*, Praha 2003, s. 158–159.

18 K němu zejména J. MALÍŘ – Martin RÁJA (edd.), *JUDr. Václav Kounic a jeho doba*, Brno 2009.

něž pro jeho rodinu, se tak mohlo stát např. uzavření nerovného sňatku, narození nemanželského dítěte, veřejný rozpad manželství nebo hospodářský neúspěch způsobený vlastní vinou i zapříčiněný vnějšími vlivy (krize 1873). Své niterné problémy a vnější neúspěchy se někteří rozhodli ukončit sebevraždou – toto rozhodnutí přitom představovalo pro rodinu pozůstalého další ztrátu sociálního kapitálu. S poslední jmenovanou skutečností se musel vypořádat např. český politik Alois Pravoslav Trojan, jehož syn Lidumil se ve svých devatenácti letech otrávil z nešťastné lásky.¹⁹ Sebevraždu spáchal také český botanik Emanuel Purkyně, syn Jana Evangelisty Purkyně, a to ve svých 50 letech. Zanechal přitom po sobě manželku a dvě skoro dospělé děti.²⁰ Také nemoci (syfilis) a odlišná sexuální orientace představovaly důležitý faktor pro definování jedince jako černé ovce.

K určité formě ostrakizace ale úplně stačilo, aby se dotýčný nějakým způsobem vymezil vůči očekávání vlastních rodičů, případně poručníků. Složitý život proto vedla Zdeňka Havlíčková, osiřelá dcera Karla Havlíčka Borovského. Zdeňka, stylizována do role „dcery národa“, byla neustále podrobena kritickému pohledu české veřejnosti, a to i při volbě životního partnera. Po odhalení jejího vztahu s polským baronem Quidem Battagliem se tak z „celonárodního symbolu“ stala „národním štvancem“.²¹ K některým příslušníkům národní elity se přitom česká společnost stavěla tolerantněji než k jiným. V této souvislosti je třeba zmínit téměř nedotknutelný kult osobnosti Františka Palackého,²² jenž se do určité míry vztahoval na rodinu jeho zetě Františka Ladislava Riegera. Současně je ale pozice přední rodiny v české národní společnosti svazovala.²³ Nefunkční manželství Marie Riegrové s Václavem Červin-

19 Tomáš PAVLÍČEK, Působení Aloise Pravoslava Trojana v Rakovníku (1857–1880), *Rakovnický historický sborník*, III/2002, s. 34–37.

20 Růžena POKORNÁ-PURKYŇOVÁ, *Život tří generací. Vzpomínky na velké Purkyně*, Praha 1944.

21 Milena LENDEROVÁ, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013, s. 133.

22 K vývoji Palackého odkazu a mýtu J. ŠTAIF, *František Palacký*, Praha 2009, s. 296–355.

23 Viz TÝŽ, Palacký, Rieger, Bráf: vůdčí rodina v české národní společnosti, *Kuděj* 4, 1/2002, s. 34–46.

kou bylo veřejným tajemstvím, z respektu k Riegrovi a kvůli udržení rodinného kreditu ale zřejmě o odluce ani jeden z manželů nikdy neuvažoval. K opačnému rozhodnutí naopak dospěla přes hrozbu společenského stigmatu Anna Lauermannová-Mikschová, jež rozvodem ukončila svůj nešťastný vztah s vnukem Josefa Jungmanna.²⁴

Za typické černé ovce české společnosti lze jednoznačně označit osoby, které se zpronevěřily jejím společným hodnotám. Mezi mnohými zmiňme např. „poněmčení“ druhé generace českých vlastenců (Vratislav Kazimír Šembera), politiky i umělce, kteří se odrodili po přestěhování do centra monarchie (Karel Habietinek), kontroverzní chování českých politiků (Jan Vašatý) nebo finanční zpronevěru a obohacení se na úkor české veřejnosti. Do poslední oblasti se řadí zejména osoby spjaté s činností peněžních institucí. V Mělníce byla defraudace okresní hospodářské záložny spojena s osobou okresního tajemníka a organizátora zdejšího veřejného života Františka Vinklera. Poté, co došlo při kontrole finančního hospodaření ke zjištění nesrovnalostí v účetnictví (1896), se zahájilo vyšetřování, jehož konce se Vinkler již nedožil – zemřel v červenci 1899. Část veřejnosti v něm spatřovala „obětního beránka“, na nějž se příhodně svalila veškerá vina. Očistit jeho jméno se pak koncem dvacátých let 20. století pokusili mělničtí Sokolové.²⁵ Asi nejznámější je případ zpronevěření financí ve Svatováclavské záložně, v míře do té doby zcela nevidané.²⁶ Protože byly finanční instituce v regionech často napojené na obecní či okresní zastupitelstvo, mohlo podobné odhalení zdiskreditovat hned celou skupinu zastupitelů, potažmo celý vládnoucí politický blok, v jehož čele většinou stála významná osobnost regionu. Když se proto dozvěděl mladočeský starosta E. Špindler o podezřelých transakcích pokladníka Hospodářské záložny v Roudnici nad Labem, obával se nejen o finance v ní uložené, ale rov-

24 Robert SAK, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha – Litomyšl 2003.

25 Jiří ŠOUŠA – Jiří NOVOTNÝ, Kde jsou mé peníze? Skandální zpronevěry v českých záložnách v závěru 19. a na počátku 20. století, in: J. Šouša, *Mezi brázdou a bankovním úvěrem. O agrárních a peněžních dějinách 19. a 20. století*, Praha – Pelhřimov 2012, s. 379–412.

26 Podrobně tamtéž, s. 396–412.

něž o svou vlastní pověst, potažmo pověst Národní strany svobodomyšlné na Podřipsku.²⁷

Osoby pohybující se v prostředí české národní společnosti druhé poloviny 19. století, které žily svůj život bez ohledu na všudypřítomné konvence a stanovily si vlastní žebříček hodnot, představují patrně nejsložitější případ definice tzv. černé ovce. Do této skupiny lze zařadit revolucionáře Josefa Václava Friče, jenž strávil dlouhá léta v nucené emigraci v zahraničí za svou odbojovou činnost proti rakouské vládě. Aktivita, z Fričova pohledu přínosná pro formující se český národ, mohla řadě českých vlastenců připadat až příliš radikální s dalekosáhlými důsledky nejen pro něho, ale pro jeho příbuzné obecně. Podle Václava Žáčka doplatil Frič na svou snahu zbavit se rakouské nadvlády za každou cenu nejen ztrátou řady přátel, ale také odcizením se české společnosti, „která jej sice přijala, avšak málo mu rozuměla, podobně jako on měl málo podmínek, aby s ní splynul“.²⁸ Svědectví některých Fričových současníků přitom dokládá, že jinak ho vnímala jeho vlastní rodina. Podle vzpomínek Antala Staška se Josef Frič, „střízlivý konzervavec [...], rád prý chlubil svým miláčkem před politickými přáteli“. Také bratři J. V. Friče byli „podle bratrova vzoru naladění revolučně a proti politice, jejíž směrnici řídili tehdy Palacký, Rieger a Brauner, většinou opozičně“.²⁹

Výše zmíněná charakteristika se dá aplikovat na Fričova příbuzného, jehož osudy budou podrobně rozebrány v tomto příspěvku. Maxmilián Švagrovský je velmi rozporuplnou a neznámou postavou druhé poloviny 19. století, neboť se těžko definuje, co tvořilo skutečnou příčinu jeho bouřlivého života. Jednalo se o boj proti Rakousku jako u J. V. Friče, či ho poháněly osobní pohnutky? Švagrovský prezentoval sám sebe jako člověka, jenž se od dětství připravoval ke střetu s nepřáteli českého národa. Toto tvrzení, poprvé písemně deklarované v roce 1870, mohlo být ale v pozdějších letech jeho života silně zveličováno při pokusu o sebestylizaci v kontextu českého národního hnutí. V této souvislosti bychom mohli doplnit ještě třetí pohled na černé ovce. V potaz je nutné brát

27 A. JONÁKOVÁ (ed.), *Korespondence Ervína Špindlera*, s. 264–265.

28 Václav ŽÁČEK, *Josef Václav Frič*, Praha 1979, s. 9.

29 Antal STAŠEK, *Vzpomínky*, Praha 1925, s. 378–379.

nejen to, jak byli jednotlivci posuzováni a viděni uvnitř a vně své sociální skupiny – zaměřit se lze také na to, jak černá ovce hodnotila sebe samu, jestli své chování ospravedlňovala, či jej vůbec nereflekovala apod.

Původ Maxmiliána Švagrovského

V transformačním procesu společnosti hrály nezastupitelnou roli městské vrstvy obyvatelstva, jež se aktivně zapojily nejen do revolučních událostí 1848, nýbrž později participovaly i na utváření české identity. Nejsilnější byl tento aspekt ve velkých městech, ale velmi důležité se staly maloměstské a venkovské oblasti, kde místní elity představovaly jakousi hybnou páku těchto celospolečenských změn. Nejinak tomu bylo v Roudnici nad Labem ležící jen pár kilometrů od hory Říp, jejíž symbolický odkaz zdůrazňovalo české národní hnutí po celé 19. století. Právě zde se konala řada významných shromáždění a manifestací, ať už se jednalo o svatojiřskou pouť v roce 1848, nebo první tábor lidu o dvacet let později.³⁰ V Roudnici nad Labem se od šedesátých let 19. století rozvíjel kulturní život, spjatý nejprve s činností Zpěváckého spolku Říp, od roku 1871 pak zejména s Literární, pěveckou a divadelní jednotou Říp. Během druhé poloviny 19. století se stalo toto město centrem s politicko-kulturními aktivitami dalece přesahujícími hranice podřipského regionu.³¹

Právě zde se 8. dubna 1853 narodil M. Švagrovský. Kromě příspěvků mapujících jeho působení v českém sportu neexistuje ucelenější práce,

30 M. HLAVAČKA, Samospráva a festivita. Tábor lidu na Řípu jako reálná a virtuální performance, in: Dagmar Hájková – L. Velek a kol., *Historik nad šachovnicí dějin. K pětasedmdesátinám Jana Galandauera*, Praha 2011, s. 82–111.

31 K Podřipsku Nina MILOTOVÁ, *Kulturní dějiny Podřipska 1860–1914 v kontextu českého národního hnutí*, disertační práce FF UPOL, Olomouc 2015; TÁŽ, Kulturně-politické aktivity českého národního hnutí na Podřipsku v letech 1860–1914, *Moderní dějiny* 19, 1/2011, s. 1–46; TÁŽ, Národní festivity inscenované ve veřejném prostoru města Roudnice nad Labem v šedesátých až osmdesátých letech 19. století, *Moderní dějiny* 28, 2/2020, s. 15–40.

kteřá by přiblížila jeho zajímavý a dobrodružný život.³² Pozůstalost Švagrovského je rozptýlena v osobním fondu jeho sestry Růženy Švagrovské-Fričové v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze (LA PNP). Vzpomínky a novinové články nalezneme ve fondu jeho syna Milana Švagrovského v Archivu dějin tělesné výchovy a sportu Národního muzea v Praze (ATVS).³³

Švagrovský nedisponoval tak vysoce elitním původem jako jeho výše zmínění současníci – byl druhou generací rodiny obchodníků. Maxmiliánův dědeček František (1775–1845), řeznický mistr, pocházel původně z Budyně nad Ohří. Podnětem k přesunu do Roudnice se pravděpodobně staly jeho podnikatelské aktivity, na které ve větší míře navázal syn Martin (1807–1866). Ten se na rozdíl od svých bratrů vymanil z otcova řemesla a věnoval se naplno podnikání se dřevem.³⁴ Tato nová orientace na obchod a podnikání byla mnohým, původně řemeslnickým rodinám, umožněna především na základě odlišného přístupu státu k hospodářské politice. Ačkoliv do konce padesátých let vládl v monarchii z hlediska osobních práv a svobod tvrdý absolutistický režim, v hospodářské oblasti stát postupoval mnohem liberálněji a sérií opatření se snažil dosáhnout růstu „v duchu moderních zásad ekonomického liberalismu“.³⁵ Úspěšnost Martina Švagrovského tak lze demonstrovat na postupně se rozrůstajícím majetku. K parní pile na Bezděkově (dnes součást Roudnice) začal kvůli stále se zvyšující poptávce, mimo

32 David LUKŠŮ, Maxmilián Švagrovský (9. 4. 1853 – 1. 7. 1921) hrdinný život sportovního průkopníka, *Podřipský muzejník*, 3/2007, s. 71–76; z hlediska Švagrovského sportovních aktivit je přínosná také disertace výše zmíněného autora, viz TÝŽ, *Počátky sportovní žurnalistiky na stránkách periodického tisku na přelomu 19. a 20. století. Sport jako součást českého masového tisku*, disertační práce FSV UK, Praha 2011, s. 75–82; dále Václav PACINA, *Sport v království českém*, Praha 1986, s. 164–189.

33 Jeden dopis týkající se M. Švagrovského je uložen také v zahraničí, viz University of Chicago Library, Archives of Czech & Slovaks Abroad (ACASA), Josef Martinek Papers, box 22. Je pravděpodobné, že podobně by se podařilo nalézt další dílčí archiválie.

34 K povoláním a podnikatelům např. Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 227–265; J. ŠTAIF (ed.), *Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání*, Praha 2007; M. HLAVAČKA a kol., *Rodinné podnikání v moderní době*, Praha 2018.

35 O. URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*, s. 70–79.

jiné ze Saska a Pruska, skupovat další pozemky. Rodina postupně vlastnila nejen lesy v okolí Roudnice, ale i v jižních Čechách a Vysoké na Příbramsku – zdejší statek navštěvovali sourozenci Švagrovští ještě během první poloviny sedmdesátých let 19. století. K jeho prodeji museli přistoupit patrně kvůli dopadům hospodářské krize na rodinnou firmu. Novým majitelem Vysoké se stal v roce 1874 V. Kounic.³⁶ Kromě domu v Roudnici vlastnili Švagrovští také hospodářství v Dobříni. V nedalekém Bechlíně, kde původně žila tchyně Martina Švagrovského, pak vystavěl architekt Jan Zeyer v sedmdesátých letech letní vilu v neorenesančním stylu.³⁷ Tu proslavil především Jan Neruda, který zde během svých pobytů napsal *Písně kosmické*.³⁸

Rodina Švagrovských byla poměrně rozvětvená, k čemuž výrazně přispělo potomstvo Martina Švagrovského. Z jeho prvního manželství s Marií Bubeníčkovou z Mlékojed († 1838) vzešly tři děti, dalších pět potomků pocházelo ze svazku s Rozálií Linkovou z Bechlína (1819–1892).³⁹

V rámci středních vrstev docházelo k vzestupné a sestupné sociální mobilitě, jež závisela na celé řadě faktorů. Martin Švagrovský představuje typ jedince, kterému se podařilo vlastní invencí povznést z řemeslnického stavu až do horních středních vrstev – co se ekonomické stránky týče, v nejproduktivnější fázi jeho života můžeme hovořit o horní vrstvě společnosti. Přejít ze středních do horních vrstev společnosti

36 Inka Jindřiška BÍLKOVÁ, Zámek Vysoká, bakalářská práce PedF UK, Praha 2019, s. 10–15; *Topographisch-Statistischer Schematismus des Grossgrundbesitzes im Königreiche Böhmen*, Prag 1881, s. 169–170.

37 Tomáš PAVLÍČEK a kol., *Slavné vily Ústeckého kraje*, Praha 2007.

38 Jan NERUDA, *Písně kosmické*, Praha 1878. Věnování připsal Neruda Růženě Švagrovské-Fričové.

39 Josef (1830–1897), Václav (1833–1874), Alžběta (1834–1879), August (1847–1931), Maxmilián (1853–1921), Františka (1849–1909), Růžena (1851–1935) a Josefína (1854–1929). Pozůstalost Růženy Švagrovské-Fričové z let 1860–1935 (1973), uložená v LA PNP, obsahuje dokumentaci a korespondenci vztahující se téměř ke všem členům rodiny. K Augustovi blíže Miroslava HLAVÁČKOVÁ, *August Švagrovský a jeho sbírka*, Roudnice nad Labem 2008; N. MILOTOVÁ, *Kulturní dějiny Podřipska*, s. 269–299. Osobní fond A. Švagrovského je v rozsahu jednoho kartonu uložen ve Státním okresním archivu Litoměřice se sídlem v Lovosicích (SOKA Litoměřice).

byl umožněn neurozeným, ale úspěšným podnikatelům, velkoobchodníkům, příslušníkům svobodného povolání či státní byrokracie.⁴⁰ Podle J. Machačové a J. Matějčka „vlastnily horní střední vrstvy podniky v řádu statisčů“.⁴¹ S rezervou je nutné brát tvrzení Růženy Švagrovské o tom, že její otec měl ve svých dvaceti letech „milion mimo co rozdál a asi pět domů v Roudnici a byl nejmávanějším občanem“.⁴² V jiných pasážích těchto poměrně idealizovaných vzpomínek totiž klade otcovo zbohatnutí do jiné doby. Důležitou se jeví Růženina poznámka, že „jelikož byl otec velice dovedný, nechtěli ho do cechu přijmout, báli se jeho konkurence“.⁴³ Podle O. Urbana panovala obecně u městského řemeslnictva v této době stále jistá zdráhavost k novým formám podnikání a tu do jisté míry „přižívovaly“ i cechovní organizace, jež se obávaly konkurence nově vznikajících průmyslových podniků.⁴⁴ Martin Švagrovský ale nebyl při zahájení obchodních aktivit limitován cechovními regulacemi. Že se přesto jednalo o riskantní krok, dokazuje skutečnost, že poté, co se odhodlal „zříditi dřevní obchod, 2 000 zl. matčina věna ihned první rok, nemaje dost zkušeností, [...] prodělal“.⁴⁵ Následný úspěch a s ním spojené zbohatnutí rodiny se odráží v dokumentech osobní povahy. To, že Švagrovští disponovali v pozdějších letech vysokými částkami, reflektuje např. výše Růženina věna, které činilo 80 000 zlatých, prodejní cenu statku ve Vysoké odhadl V. Kounic na téměř 176 000.⁴⁶ Postupný úbytek rodinného jmění demonstruje nemožnost vyplatit jednomu z dědiců spolumajitele firmy jednorázově částku 51 000 zla-

40 M. LENDEROVÁ – Marie MACKOVÁ – Z. BEZECNÝ – Tomáš JIRÁNEK, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl: Život všední i sváteční*, Pardubice 2005, s. 14–15.

41 J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích*, s. 28.

42 Archiv Národního muzea (ANM), f. Marie Červinková-Reigrová, dopis Růženy Fričové Václavu Červinkovi z 20. 2. a 14. 3. 1928.

43 Tamtéž.

44 O. URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*, s. 106–107.

45 ANM, f. Marie Červinková-Reigrová, dopis Růženy Fričové Václavu Červinkovi z 20. 2. a 14. 3. 1928. Roli v počátečním neúspěchu často hrála nejen nezkušenost, ale také nepříhodná ekonomická situace, přírodní katastrofy apod. Srov. F. BAUER, *Bürgewege und Bürgerwelten*, s. 25.

46 LA PNP, f. Vojtěch Frič, dopis Václava Kounice Vojtěchovi Fričovi z 6. 6. 1874.

tých, poněvadž se „proměnily poměry obchodní tak velice, že by to bylo velkou ztrátou pro firmu M. Švagrovský a synové“.⁴⁷

Setrvání v horních či horních středních vrstvách nepředstavovalo konstantní jev, jak dokazuje také vývoj ve druhé generaci Švagrovských. Majetek po smrti otce zakladatele z různých příčin ubýval, rozprodával se a postupně se drobil mezi sourozence. Ti se po prodeji rodinné firmy živilí většinou jako drobní obchodníci či zaměstnanci, třetí generace pak vykonávala úřednické profese. Nejednalo se přitom o výjimečný obrat. Na skutečnost, že někdy nově založený podnik zanikl po smrti jeho zakladatele a jeho potomstvo zchudlo, upozorňuje už J. Machačová s J. Matějčkem.⁴⁸

V menším městě, jako je Roudnice nad Labem, představovali Švagrovští lokální elitu disponující značným ekonomickým a kulturním kapitálem, který využívali k podpoře českých národních aktivit. Nebyli přitom izolováni v regionu, ale propojeni s pražským prostředím. Kontakty s českou elitou obohacovaly Švagrovské o sociální kapitál, na jehož základě posilovali své postavení ve společnosti. V Praze pak navázala druhá generace důležité společenské a profesní styky rovněž v době svých studií.⁴⁹

Vzdělání a s ním spojená profesionalizace středních vrstev hrálo v této době čím dál tím důležitější roli. Do tzv. nových středních vrstev zahrnuje Jiří Štaif ve čtyřicátých letech 19. století nejen lékaře, právníky, ekonomy, novináře, ale také výtvarné, hudební či divadelní umělce, dále inženýry a technické odborníky, továrníky a soukromé bankéře, kteří často dokázali proniknout do vyšších společenských vrstev (tzv. druhá společnost). Absolventy gymnázií a univerzitních studií považuje za nové vzdělanostní elity, jejichž společenský vliv postupně stoupal.⁵⁰

47 SOKA Litoměřice, f. August Švagrovský, Žádost o vrchnoporučenský konsenc z 24. 5. 1876.

48 J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích*, s. 27.

49 K tomu Gary COHEN, *Education and Middle Class Society in Imperial Austria, 1848–1918*, West Lafayette 1996; nejnověji Ivana ČORNEJOVÁ et al., *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, Školství a vzdělanost*, Praha 2020 – zejména kapitola „Školství a vzdělanost moderní doby (1848–1918)“, s. 226–326.

50 J. ŠTAIF, *Modernizace na pokračování*, zejména s. 29, 86–87, 174.

Tento jev lze pozorovat i u druhé generace pražských měšťanských rodin – nikoli však přímo u sourozenců Švagrovských. Tento parametr ale splňovali partneři sester Švagrovských. Maxmiliánova nejstarší sestra Františka si v říjnu 1872 vzala architekta Jana Zeyera (1847–1903),⁵¹ bratra básníka Julia Zeyera (1841–1901).⁵² Růžena se v únoru 1875 provdala za právníka Vojtěcha Friče (1844–1918), člena známé pražské rodiny Fričů⁵³ a nejmladší Josefina se v únoru 1882 stala manželkou zoologa a profesora na pražské univerzitě Františka Vejvodského (1849–1939).⁵⁴

Druhá (mužská) generace Švagrovských, tj. dosahující dospělosti přibližně v šedesátých letech 19. století, ještě nedisponovala akademickým vzděláním. Pro střední vrstvy bylo ale důležité, aby mužský dědic získal patřičnou kvalifikaci a časem převzal otcovu pozici v řemesle či obchodě.⁵⁵ Martin Švagrovský proto kladl důraz na zapojení svých mužských potomků do aktivit rodinné firmy M. Švagrovský a synové. Nejstarší August vystudoval obchodní akademii v Praze, z mladšího Maxmiliána se měl stát právník. Právě zde ale narážíme na první z dlouhé řady konfliktů, jež se odehrávaly mezi ním a jeho rodinou. Krátce po otcově smrti totiž Maxmilián zahájil studia na polovojenské kadetce ve Vídni. Zda se jednalo o jeho rozhodnutí, či byl na školu poslán, není jasné. Zdá se ale, že zde byl šťastný, jak dokazují jeho dopisy plné nadšení z nových zážitků.⁵⁶ V pozdějších letech prezentoval tuto fázi svého života jako klíčovou z hlediska přípravy k aktivnímu odporu vůči Vídni.

51 Státní oblastní archiv v Litoměřicích (SOA Litoměřice), Kniha oddaných Roudnice nad Labem 1859–1875, sign. L134/54, i. č. 6766. K Janu Zeyerovi Pavel VLČEK (ed.), *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004, s. 728–729.

52 Vlastimil HOLEJŠOVSKÝ – Bohumír LIFKA – Miloslav TRNKA (edd.), *Tři studie k rodu Julia Zeyera z prací členů Rodopisné společnosti v Praze 1940–1941*, Praha 2006.

53 SOA Litoměřice, Kniha oddaných Roudnice nad Labem 1859–1875, sign. L134/54, i. č. 6766, s. 132.

54 Tento sňatek údajně zprostředkoval Jan Neruda. ATVS, f. Milan Švagrovský, dopis Milana Švagrovského Rudolfovi Richterovi z 9. 4. 1954.

55 M. LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006, s. 140–141.

56 LA PNP, f. Růžena Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Františce z roku 1868; tamtéž, dopisy M. Švagrovského sestře Růženě z roku 1868 (blíže nedatovány).

Jako tzv. černá ovce totiž mohl střet s oficiální mocenskou strukturou využít k argumentaci ve prospěch svého zpětného začlenění do společnosti, z níž byl dříve vyčleněn.

Maxmilián se daleko od matky a sourozenců osamostatnil, což se následně projevilo zejména během letních prázdnin strávených v Roudnici. V rodině proběhla řada hádek týkajících se jeho neposlušnosti. Je velmi pravděpodobné, že značnou roli v těchto sporech sehrál temperament a výbušná povaha, která se postupně stávala charakteristickým prvkem jeho osobnosti. Vzniklou situaci se snažil urovnat z Vídně prostřednictvím své nejmilejší sestry Růženy, poměrně smířlivý dopis ale uzavřel prohlášením: „svobodnou vůli chci a musím mít, neboť z mezi dětinské poddanosti jsem vyrostl.“⁵⁷

V tomto kontextu vyvstává otázka, jak Maxmiliána poznamenala ztráta otce. V roce 1866, když Martin Švagrovský zemřel na cholera, bylo jeho nejmladšímu synovi patnáct let a své starší sourozence jako autoritu příliš neuznával. Přítomnost otce se přitom často jevila ve výchově synů jako klíčová a ovlivňovala rovněž volbu jejich profesní dráhy. To dokazují např. některé pasáže z korespondence Vojtěcha Friče, Maxmiliánova švagra a nejmladšího potomka Josefa Friče. V jeho dopisech adresovaných budoucí manželce Růženě opakovaně narážíme na zmínky o tom, že studuje práva především na otcovo přání.⁵⁸ Tvrzení o nepostradatelnosti otce jako „hlavy rodiny“ ale není možné zevšeobecňovat. V případě ztráty obou rodičů pak záleželo na tom, kdo se sirotků ujal. Pokud se jednalo o poručníka, jenž kladl důraz na jejich řádnou výchovu, mohli dotyční bez potíží získat akademické vzdělání a vybudovat si v české národní společnosti respektovanou pozici. Jako příklad lze uvést Jaromíra Čelakovského, jenž vyrůstal v rodině Josefa Friče.⁵⁹

57 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růženě z roku 1868 (blíže nedatováno).

58 Tamtéž, dopis Vojtěcha Friče Růženě Švagrovské ze 17. 1. 1872.

59 Magdaléna POKORNÁ, „Spočítané“ dětství sourozenců Čelakovských, *Právněhistorické studie* 45, 1/2015, s. 203–211.

Švagrovský jako hrdina

V případě Maxmiliána Švagrovského se jednalo o zcela jinou situaci. Studia ve Vídni brzy zanechal, podle jeho vlastní interpretace kvůli dlouhodobým sporům se spolužáky i profesory, kteří před ním uráželi český národ. Po návratu do Čech nastoupil na pražské akademické gymnázium. Právě zde se měla naplno projevit jeho bouřlivá povaha. Údajně se jako člen tajného anarchistického studentského spolku Jednatelství z Blaníka (Blaník II.) podílel na přípravě protirakouské akce – konkrétně se jednalo o plánovaný atentát na českého místodržitele Alexandra Kollera.⁶⁰ Poté, co policie zahájila rozsáhlé stíhání a organizátorům hrozil trest odnětí svobody v délce 10–15 let, byl Švagrovský nucen uprchnout do zahraničí.⁶¹ Za pomoci rodiny odjel do Ruska, nějaký čas pobýval v Petrohradu, Moskvě a Rjazani. Útočiště nakonec našel na statku ve vsi Pjesočná.⁶² Zde trávil volný čas zejména lovem v divočině a seznamováním se s místním obyvatelstvem.

Počáteční nadšení časem vystřídala nuda a stále se zhoršující finanční poměry. Švagrovský se snažil situaci nejprve vyřešit vstupem do zdejší armády. Podle svých slov chtěl tímto způsobem „mstít obě své vlasti“ po neúspěšných „tolikerých pokusech doma“.⁶³ Nakonec ale odjel přes Varšavu a Olomouc do Berlína, kde pobýval nějaký čas u rodinného přítele a švagra sestry Růženy J. V. Friče. Německo se však stalo pouze přestupní stanicí do Spojených států amerických. Zřejmě někdy

60 ATVS, f. M. Švagrovský, dopis Milana Švagrovského Rudolfovi Richterovi z 25. 5. 1953, 9. 4. 1954. Srov. Jakub ARBES, *Pláč koruny české, neboli Persekuce lidu českého v letech 1868–1873*, Praha 1894, s. 73–77; k symbolickému odkazu Blaníka a odrazu v názvech Eduard MAUR, *Mýtus hory Blaník a blanických rytířů, Dějiny a současnost*, 3/2007, <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2007/3/hodina-se-blizi-posledni-/> [4. 3. 2021]; TÝŽ, *Paměť hor: Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*, Praha 2006.

61 K tématu exilu srov. Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ a kol., *Undaunted by Exile! To the Victims of Religious, Political, National and Racial Persecutions in Central Europe between the 16th and 20th Century with an Accent on the Czech Lands*, Praha 2015.

62 Srov. To barbarské Rusko!, *Národní listy*, 16. 12. 1870, s. 2.

63 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růžené z 21. 7. 1870. Druhou vlastní se zřejmě rozumí Rusko, v němž Švagrovský v této době žil.

na přelomu roku 1870/1871 vyplul z Brém parníkem Ohio do Baltimoru, projel Racine (Wisconsin) a Texas, nakonec zůstal na severu USA. Zde pracoval osm měsíců jako plavčík na velrybářské lodi Concordia v Grónsku.⁶⁴

Reakce na jeho útěk přes půl světa bohužel neznáme, z korespondence členů rodiny Švagrovských z následujících let je ale patrné, že postupně docházelo k prohlubování sporů mezi sourozenci. Příbuzní vnímali Maxmiliána problematicky. Asi nejvýstižněji se o něm vyjádřila jeho sestra, když jej popsala jako hochu plného „ohně, bouře a rozhárnosti“.⁶⁵ Návrat Švagrovského do Roudnice nakonec umožnila až generální amnestie pro politické vězně ze 7. 2. 1871, vyhlášená vládou Karla Sigmunda Hohentwarta. Tu císař oznámil v lednu téhož roku.⁶⁶

I přesto, že si Švagrovský po svém příjezdu domů pochvaloval poklidný život, který mu „není více takovou obtíží, jakou [...] dříve“,⁶⁷ v Roudnici dlouho nepobyl. V rámci vojenské služby byl nejprve odvelen do Uher, zdejší nucený pobyt se mu však ani trochu nezamlouval. Před příbuznými svou otrávenost neskrýval a sestře se dokonce svěřil, že uvažuje nad dezercí.⁶⁸ O útěk se měl nakonec skutečně pokusit, podle poznámek Růženy Švagrovské ale bezúspěšně, což vedlo k jeho uvěznění.⁶⁹

64 V dokladu o udělení amerického občanství je uvedeno první Švagrovského vylodění na území USA v prosinci 1870, konkrétně v Baltimoru. NARA Publication Title Soundex Index to Naturalization Petitions for U.S. District & Circuit Courts, Northern District of Illinois and Immigration and Naturalization Service District 9 (NARA), 1840–1950, M1285 (Švagrovský, Maxim); LA PNP, f. R. Fričová, i. č. 5/1/15, Poznámky o životě Maxe Švagrovského. Podrobný popis Švagrovského cesty přes oceán viz LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růžence z 1. 3. 1871. K tématu obecně Jaroslav VACULÍK, Přes moře nebo po souši? K cestování českých emigrantů 2. poloviny 19. a počátku 20. století, in: Petr Kaleta – Lukáš Novosad (edd.), *Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 167–171.

65 LA PNP, f. R. Fričová, dopis R. Fričové Vojtěchovi Fričovi z 29. 10. 1873.

66 O. URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, s. 248; Politické zprávy domácí, *Národní listy*, 9. 2. 1871, s. 3.

67 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského matce Rozálii ze 4. 12. 1871.

68 Tamtéž, dopis M. Švagrovského sestře Růžence z konce roku 1872.

69 Tamtéž, i. č. 5/1/15, Poznámky o životě Maxe Švagrovského.

V roce 1873 sloužil u rakouských námořních sil v chorvatské Pule, zpočátku pouze v kasárnách, od jara téhož roku na jedné z lodí.⁷⁰ Služba u námořnictva pro něj zřejmě představovala způsob, jak dokázat svým blízkým, že se umí osamostatnit. Nedokázal se však ztotožnit s vojenskou disciplínou, jež po něm byla vyžadována, což vedlo k několika kázeňským trestům. Po ukončení vojenské služby se přidal k posádce obchodní lodi Make Ita. Když se v roce 1876 ve francouzském Bordeaux dozvěděl o vypuknutí srbsko-turecké války,⁷¹ urychleně se vydal na Balkán. Věřil totiž, že v Čechách dojde k brannému odporu proti rakouské vládě a potom bude potřeba českých vojáků připravených k boji. O pozornosti, kterou vyvolal mezi Srby „národ český sbírkami peněz [...] i osobní pomocí českých dobrovolníků a lékařů na bojištích srbských“, referovala řada českých novin.⁷² Sám Švagrovský zde přišel do styku zejména s bulharskými a rumunskými dobrovolníky, o Češích se ve svých vzpomínkách příliš nezmiňuje. Konkrétně sloužil v srbské armádě jako setník 418. sboru bulharských dobrovolníků komitů, později dosáhl hodnosti důstojníka srbského jezdecktva.⁷³ Vážnější zranění utrpěl v bitvě u Kněževse a u Zajčaru, po rekonvalescenci a nabídce amerického plukovníka Henryho Douglase McIveryho⁷⁴ se vrátil na frontu do Aleksinace jako jeho pobočník. Domů si nakonec přivezl kromě mnoha zážitků zlatou medaili za chrabrost od Milana Obrenoviće a Takovský kříž.⁷⁵ O svých dobrodružstvích přednášel v roudnické Jednotě Říp, na pokračování vycházela ve fejetonové rubrice *Podřipana* a nakonec je publikoval ve dvou vydáních knižně.⁷⁶

70 Tamtéž, dopis M. Švagrovského matce Rozálii z 20. 1. 1873.

71 K tomu Jan PELIKÁN a kol., *Dějiny Srbska*, Praha 2019, s. 195–199.

72 Český národ a slovanská válka proti Turkům, *Podřipan*, 8. 9. 1876, s. 1.

73 M. V. KRATOCHVÍL, *Čechy krásné Čechy mé. O dvou podřipských rodech*, Ústí nad Labem 1984, s. 157; Nekrolog Maxmiliána Švagrovského, *Sportovní revue*, 21. 7. 1921, s. 2.

74 Srov. W. D. L'ESTRANGE, *Under Fourteen Flags. Being the Life and Adventures of Brigadier-General Maciver, a Soldier of Fortune*, London 1888.

75 SOKA Litoměřice, f. František Kučera, František KUČERA, *Kronika města Roudnice nad Labem* 1956 (1949), strojopis, s. 53; Náš statečný krajan Max Švagrovský, *Národní listy*, 16. 1. 1877, s. 3.

76 *Z deníku českého dobrovolníka*, Roudnice 1877 (vydáno vlastním nákladem); *Vzpomínky macedonského revolucionáře v bojích s Turky v poslední válce srb-*

Švagrovský byl nyní vykreslován jako hrdina a bojovník, přičemž na utváření tohoto obrazu se aktivně podílel český tisk. V říjnu 1876 jej při návratu do Roudnice místní uvítali s velkou slávou.⁷⁷ Jeho původní zavržení a skandální pověst světoběžníka byly eliminovány vojenskou slávou na straně obdivovaného Srbska. Švagrovský se nyní stylizoval do hrdiny bojujícího za osvobození českého národa, potažmo celého Slovanstva. Nejednalo se o novou strategii, v této souvislosti se lze zmínit třeba o starším česko-srbském generálovi Františku Alexandrovi Zachovi.

Svou „image“ Maxmilián ještě podtrhl zapojením do aktivit české veřejnosti. V politickém a spolkovém životě na Podřipsku se od poloviny šedesátých let z rodiny Švagrovských angažoval především August. Podpořil vznik celé řady roudnických spolků, podílel se na organizaci prvního tábora lidu na Řípu v roce 1868. Blízce přitom spolupracoval s již zmíněným E. Špindlerem, básníkem, novinářem a tajemníkem okresního výboru, který se v Roudnici natrvalo usadil počátkem roku 1868. Na rozdíl od Augusta, jenž se angažoval především v kulturní oblasti, se Maxův zájem orientoval na sport, zejména veslařství.⁷⁸ Na základě jeho podnětu vznikl v roce 1882 Český Athletic Club propagující rozličné sportovní aktivity, z nichž nebyly vyloučeny ani ženy. Z rodinných peněz pořídil několik veslic včetně Libuše, na níž od roku 1881 trénovalo dvanáct roudnických dam a slečen. Podle Václava Paciny se jednalo zřejmě o vůbec první ženské kolektivní sportovní vystoupení v českých zemích a významný krok v ženském emancipačním procesu.⁷⁹ V tomto duchu ostatně pokračoval i ve výchově vlastních dětí –

sko-turecké. Dle vlastních zkušeností píše Maxim Martinovič, Ohio (vydáno nákladem Dennice novověku), bez data.

77 Chrabrý podřipský junák Max Švagrovský, *Národní listy*, 12. 10. 1876, s. 2.

78 Podrobně D. LUKŠŮ, *Počátky sportovní žurnalistiky*, s. 75–82; zmínky ke Švagrovského sportovním aktivitám také Kateřina KOLIŠOVÁ, *Historie a některé sociální aspekty klubového veslování v ČR*, diplomová práce FSS MÚ, Brno 2009, s. 45–52. Druhý příspěvek obsahuje několik chybných údajů.

79 V. PACINA, *Sport v království českém*, s. 167–168. K dějinám žen a emancipačnímu hnutí např. Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*, Praha 2010; M. LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

jeho dcera Ludmila se stala cyklistickou závodnicí, syn Zdislav získal v roce 1896 titul mistra Čech na vysokém kole.

Z mladočecha staročech

Švagrovský byl původně radikální stoupenec Národní strany svobodomyšlné.⁸⁰ Ta získávala na oblibě zejména mezi místními sedláky a pokrokově smýšlejícím měšťanstvem, podporoval ji také jeho bratr August. Maxmilián se rovněž angažoval v roudnické organizaci a řadil se mezi členy mladočeských spolků – Sokola a Jednoty Říp, kde byl členem výboru a správcem spolkového domu. Mladočechy bránil dokonce fyzicky – v Bělehradě se utkal s dopisovatelem pražské *Politiky* Penecem, který se o Národní straně svobodomyšlné vyjadřoval jako o organizaci zrádné a podplacené vídeňskou vládou.⁸¹

Roudnická mladočeská veřejnost začala Švagrovského vnímat v negativním světle poté, co se jeho vlastní přístup k nim začal pozvolna měnit. Jednalo se přitom o reakci na kritiku jeho osoby. Roudnickým představitelům Národní strany svobodomyšlné se nelíbila Švagrovského nevyzpytatelná povaha a veřejné vystupování. Po několika incidentech v roudnické Jednotě Říp mu funkcionář spolku E. Špindler doporučil, aby se dobrovolně vzdal svého členství. O detaily se přitom Špindler podělil s Juliem Grégrem: „Dokud byl Maksa mlád, míval alespoň před Augustem trochu respektu; v ‚Řípu‘ míval jsem i já naň trochu vlivu, [...] ale toho vlivu musel jsem stále jen užívat k tomu, abych zabránil skandály, výtržnosti, násilnosti a jiné neplechty, pro které Maksa vždy měl smysl. [...] A přece ten vliv nestačil, aby Maksa nepolíčkoval

80 K mladočechům zejména L. VELEK, *Národní strana svobodomyšlná (mladočeská) 1889–1907. Příspěvek k dějinám politického stranictví v habsburské monarchii v období procesu politické modernizace*, disertační práce FF UK, Praha 2004.

81 Maxmilián ŠVAGROVSKÝ, Z deníku českého dobrovolníka, *Podřipan*, 23. 2. 1877, nestránkováno.

a netloukl bezbranné lidi, aby neničil nábytek, misky, sklenice atd., aby nechroustal sklo a v zubech nezvedal stoly se džbány na konci.“⁸²

Švagrovský se proti bývalým přátelům zatvrdil a od poloviny osmdesátých let vystupoval už jako člen místní staročeské organizace. Otázkou zůstává, zda tak učinil jen kvůli odplatě vůči zdejšími mladočechům (zejména E. Špindlerovi), nebo opravdu přilnul k programové politice Národní strany. Staročeši dominovali v roudnickém obecním zastupitelstvu, a to nepřetržitě až do roku 1891. Jednalo se zejména o příslušníky „starousedlého měšťanstva“, v jejichž čele stáli staročestí starostové. Okresní samospráva byla naopak až do roku 1884 pod vedením mladočeských sympatizantů (zejména podřípských sedláků), od poloviny sedmdesátých let většinou členů Národní strany svobodomyšlné. Švagrovský na sebe neupozornil jako vůdčí osobnost, ale jako člověk, který se ve jménu prosazení staročeské politiky neštítel ostrých a často osobních útoků na představitele mladočeské organizace. Jeho chování proto způsobovalo narůstající nelibost také u staročeských kolegů. V každém případě tento přístup odráží obecně se vyhrocující politickou diferenciaci mezi mladočechy a staročechy v městském prostoru s převážně českým obyvatelstvem.

Za staročechy na Podřípsku agitoval ve svých listech vycházejících nejprve pod názvem *Hlasy od Řípu*, později *Nový Říp*, *Roudnické noviny* a *Roudnické listy*.⁸³ Noviny založil jako konkurenci k mladočeskému tisku, který v Roudnici reprezentoval už od sedmdesátých let *Podřípan*. Jeho redaktor a představitel podřípských mladočechů E. Špindler se stal hlavním cílem Švagrovského politických a osobních útoků. Do svízelné situace tak dostal svého bratra Augusta, Špindlerova přítele a blízkého spolupracovníka. Na jedné straně stáli Augustovi mladočestí přátelé, na druhé mladší bratr, jehož chování odsoudil roku 1884 v dopise J. Grégrovi: „Ta metla Attilova, ten roudnický [...] furion. [...] Ten zřetěšenec činí mi pobyt zde trapným. Jsem duše z měkkého těsta uhnětená a dotýká se mne při mé stoičnosti ta [...] činnost Maksova

82 ANM, f. Julius Grégr, dopis E. Špindlera J. Grégrovi z 3. 12. 1885. K J. Grégrovi blíže Milan ŘEPA – Pavla VOŠAHLÍKOVÁ (edd.), *Bratři Grégrové a česká společnost v druhé polovině 19. století*, Praha 1997.

83 Poslední zmiňovaný titul vycházel v letech 1887–1892, tiskl se u J. V. Vilímka.

bobství.⁸⁴ Paradox celé situace doplňuje dopis E. Špindlera taktéž J. Grégrovi, v němž mu děkuje za objasnění roudnických poměrů v *Národních listech*. Záleželo mu především na vysvětlení rozdílu mezi oběma bratry Švagrovskými: „lidé [...] Augusta Šv[agrovského] s Maksou si pletou, bývalým dobrým zvukem tohoto jména másti se nechávají a vodítka v Nár[odních] l[istech] potřebovali.“⁸⁵

Dělicí linie mezi černou ovcí rodiny – Maxmiliánem Švagrovským – a ostatními sourozenci je v této době již zřetelná. Starší August byl mezi českou vlasteneckou společností respektovanou osobností. Toto tvrzení dokazuje také skutečnost, že v červenci 1872 vynesl na společné schůzce s Janem Kučerou, Juliem Grégrém, Vítězslavem Hálkem, Emanuellem Tonnerem a Josefem Barákem rozsudek nad „zrádcem národa“ Karlem Sabinou.⁸⁶

Maxmilián rozšířil svou politickou angažovanost počátkem osmdesátých let o působení v obecním a okresním zastupitelstvu. Tyto samosprávné orgány představovaly ve druhé polovině 19. století nejen prostředek k posílení společenské prestiže zejména mezi tradičním měšťanstvem, ale nabízely prostor k rozšíření politického vlivu v dané lokalitě. Někteří jedinci své působení v zastupitelstvech využívali rovněž k získání poslaneckých mandátů, což ale není případ M. Švagrovského.⁸⁷ Za důležitý krok z hlediska politické angažovanosti Švagrovského se dá považovat jeho zvolení do okresního výboru v kurii měst, městysů a průmyslových míst v roce 1884. Roudnické okresní zastupitelstvo se skládalo z 24 členů, kteří byli voleni na základě majetkového cenzu. Mladočeši s 11 zástupci opanovali skupinu venkovských obcí a tvořili největší frakci, i když v tomto roce ztratili nadpoloviční většinu kvůli úpravám pozemkové daně. Po

84 Tento fakt přispěl k rozhodnutí Augusta Švagrovského natrvalo opustit Roudnici nad Labem. ANM, f. Julius Grégr, dopis A. Švagrovského J. Grégrovi z 9. dubna 1884.

85 Tamtéž, dopis E. Špindlera J. Grégrovi z 3. 12. 1885.

86 Petr KOVAŘÍK, Národní soud nad Karlem Sabinou. Proč znovu a právě dnes?, in: Lucie Peisertová – Václav Petrbok – Jan Randák (edd.), *Zločin a trest v české kultuře 19. století*, Praha 2011, s. 288–297. K roli Švagrovského viz N. MILOTOVÁ, *Kulturní dějiny Podřipska*, s. 273–274.

87 J. MALÍŘ, Samospráva jako prostředek poslanecké kariéry, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*, Brno 2006, s. 152–164.

prvé byl okresním starostou zvolen staročech, jenž se opíral o zástupce průmyslu a obchodu a velkostatkářské kurie a měst.⁸⁸ Švagrovský obdržel při volbě do okresního výboru tři hlasy – ty mu napomohly odstranit z roudnické okresní samosprávy nejsilnějšího mladočeského představitele, okresního tajemníka E. Špindlera. Poté, co ho obvinil ze zpronevěření okresních financí, byl Špindler bez přímých důkazů penzionován. Mladočeši se proti tomuto rozhodnutí bránili u zemského výboru a civilního soudu.⁸⁹ Popularita E. Špindlera přitom stále narůstala, jak dokazuje jeho zvolení do českého zemského sněmu (1889), poslanecké sněmovny říšské rady ve Vídni (1890) a nakonec také do čela roudnické obecní samosprávy (1891) – v posledním případě se jednalo o historicky první vítězství mladočechů v obecních volbách. Švagrovský oproti tomu získal pověst problematického až agresivního člověka a počátkem devadesátých let se z Roudnice natrvalo vystěhoval.

Švagrovský jako vyděděnec

Postavení Maxmiliána jako černé ovce rodiny ještě zdůrazňovala jeho neuspokojivá finanční situace. Na zmínky o nedostatku peněz narazíme již v korespondenci z konce šedesátých let, tento problém se s přibývajícím věkem stále stupňoval. Na jednu ze sestřiných výtek, jak může „nalézat zálibu v dělání dluhů“, odpověděl vyčítavě, že „většina viny v oné nemilé záležitosti nespočívá na mne, neboť jsem k dělání dluhů byl veden, ovšem že se nikdo nenadál, že tak vyrostou“.⁹⁰ V této souvislosti je nutné zmínit, že ani Maxmiliánovi sourozenci nezacházeli s rodinnými financemi právě šetrně. V případě Augusta se jednalo o značné investice do rozvoje kulturního života Čechů nejen v Roudnici n. L., ale

88 SOKA Litoměřice, f. Okresní výbor Roudnice nad Labem, K-6, Protokol o 24. sezení okresního výboru z 30. 12. 1884; Nové okresní zastupitelstvo roudnické, *Podřipan*, 22. 11. 1884, nestránkováno.

89 K tomu podrobně A. JONÁKOVÁ, *Ervin Špindler jako veřejný činitel*, diplomová práce FF UJEP, Ústí nad Labem 2015, s. 69–89. Ke Špindlerovi také Daniel NOVÁK, *Básník, žurnalista a politik Ervín Špindler*, diplomová práce PedF UK, Praha 2004.

90 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růženě, nedatováno.

rovněž v Praze. Z podnikatelského hlediska se jednalo o nevýhodné a nevratné investice. Roli v postupném úbytku rodinného jmění hrály následky hospodářské krize, ale i nákladný životný styl sourozenců Švagrovských. Ti si ani v době, kdy se jejich majetek povážlivě tenčil, neodpustili cestování po Evropě, návštěvy italských kasin a v případě Augusta několikaměsíční pobyt v Paříži.⁹¹ Zachoval se nám komentář Jana Nerudy, jenž v dopise Šemberovi píše: „Moci takhle ven na celý rok, a zapadnout! August Švagrovský vrátil se na několik dní do Prahy. Snad ti známo, že stavba Nového divadla jeho finance porušila. S nervami [!] téměř rozrušenými odjel do ciziny. Byl tam deset měsíců, vrátil se zdrav, půjde ale zas a usadí se na nějaký rok v Paříži. Šťastný člověk!“⁹² Nabízí se proto otázka, zda na Maxmiliána jeho sourozenci nepřenesli část svých neúspěchů, aby minimalizovali ty své. Napovídaly by tomu Švagrovského stížnosti na správu rodinného hospodaření, do kterého začal reálně zasahovat mnohem později než jeho starší bratři – v listopadu 1880 převzal od Augusta vedení firmy M. Švagrovský a synové, o dva roky později mu ji ale opět předal.⁹³ Nelibě nesl především skutečnost, že vina za úpadek rodinného podnikání se připisovala především jemu, ačkoliv August stál ve vedení firmy delší dobu. Celá kauza týkající se vedení firmy a přerозdělování financí narušovala vztahy nejen mezi bratry, ale také sestrami Švagrovskými. O peníze se s Vojtěchem Fričem, který do sporů zasahoval jako právník, dohadoval nejen jeho švagr Maxmilián, ale i švagrové Františka a Josefina.⁹⁴

Na druhou stranu je nutné připustit, že Maxmilián se potýkal s osobním zadlužením již od svého mládí a s postupujícím věkem se tato situace stále zhoršovala. Na vině přitom nebyla pouze rodina, ale především jeho vlastní nezodpovědnost. Zřejmě právě kvůli problémům v otázce financí byla odložena jeho svatba s Marií Sailerovou (1857–1911), dcerou zámožného roudnického měšťana. Švagrovský pravděpo-

91 Srov. M. V. KRATOCHVÍL, *Čechy krásné*, s. 147–152.

92 Jan NERUDA, *Dopisy II.*, Praha 1954, s. 277.

93 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského matce Rozálii z prosince 1879; Zapsaná firma, *Pražský deník*, 6. 4. 1882 (příloha k č. 79). K jednotlivým podílům ve firmě a jejich správě LA PNP, f. Vojtěch Frič, i. č. 1/2//6, Koncept smlouvy navržený Vojtěchem Fričem týkající se společenství ve firmě z 12. 5. 1886.

94 M. V. KRATOCHVÍL, *Čechy krásné*, s. 151.

dobně požadoval příliš vysokou částku, aby zaplatil své dluhy a současně udržel nad vodou rodinný podnik. K domluvě týkající se výše věna tak došlo až v lednu 1880, svatba proběhla 25. 8. 1880 v Roudnici nad Labem. Nevěsta od svého otce obdržela věno ve výši 60 000 zlatých.⁹⁵ Ani tato „náplast“ ale na dlouho nepomohla. Stále rostoucí zadluženost se Švagrovský snažil řešit různými způsoby – zvažoval prodej domu i odjezd do zahraničí. Nakonec přišel s myšlenkou otevřít si v Roudnici obchod se sportovním zbožím. Počáteční nadšení z podnikání ale brzy vystřídal zklamání z nízkých tržeb a patrně malého zájmu Roudničanů: „Nemohu se ubránit myšlénce, že zde pro mne nevděčné pole a že bych v Americe svou čilostí [...] a svými nápady spíše přišel k lepšímu výdobytku.“⁹⁶ Rozhodl se s celou rodinou přestěhovat do Prahy. Přesunul tam svůj obchod, nejprve sídlil v Žitné ulici, později na Ferdinandově (dnešní Národní) třídě. Švagrovský tímto nápadem reagoval na změnu životního stylu měšťanů – ti na přelomu 19. a 20. století obohatili svůj volný čas o nové druhy zábav, mezi které se řadil vedle společenských návštěv restaurací a divadel také sport provozovaný zejména městskou inteligencí.⁹⁷ Přes veškerou snahu a originalitu nápadu se mu obchod nepodařilo udržet ani v Praze. Narážel na konkurenci (firmy Antonína Čurdy a Josefa Vejtruby v Praze) i omezené finanční možnosti svých zákazníků. Svoji zadluženost, jak dosvědčil jeho syn Milan, Švagrovský svým neobratným obchodováním ještě přizívoval.⁹⁸ Celý sortiment se nakonec rozprodal v konkurzním řízení a Švagrovského obchod zanikl. O podíly přišla jeho manželka Marie, protože do manželova podnikání vložila podstatnou část vlastních financí. Bezvýhodná situace ho dohnala k radikálnímu kroku. Rodinu zanechal v Čechách a sám uprchl před věřiteli v roce 1901 do Itálie. Odtud se rozhodl, zřejmě

95 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského Vojtěchovi Fričovi z 28. 1. 1880; SOA Litoměřice, Kniha oddaných Roudnice nad Labem 1876–1895, sign. L134/55, i. č. 6767, s. 43.

96 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růženě, nedatováno.

97 J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, Město a městská společnost v českých zemích v 19. století, in: Pavel Kladiwa – Aleš Zářický (edd.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, Ostrava 2009, s. 20–42.

98 ATVS, f. M. Švagrovský, dopis Milana Švagrovského Rudolfovi Richterovi z 25. 5. 1953.

spontánně a bez porady s rodinou, pokračovat do Ameriky. Z Clevelandu, kde se usadil, informoval sestru o příčině svého rozhodnutí: „Jak zle mi bylo ke konci minulého roku v Praze. [...] Myslel jsem, že si musím život vzít, neboť nebylo pro mne nijaké vyhlídky na zaměstnání a na slušné živobytí. Věř, že jen obavou, že bych rodině způsobil ostudu, zdržen jsem byl od nejhoršího.“⁹⁹

Švagrovský nejprve zamýšlel vstoupit do filipínské armády, kam ho ale nepřijali kvůli překročení věkové hranice 35 let.¹⁰⁰ V souvislosti s nejistým existenčním zabezpečením si posteskl, že zpočátku „žil jen o mléce a chlebě a spal v peleši za 10 centů“.¹⁰¹ Na pobídku Růženy k návratu do Prahy ale odpovídá v dopise z roku 1902 zamítavě, a to zejména kvůli obavám z věřitelů, kteří jej pronásledovali z Čech až do Itálie.¹⁰² Ačkoliv se stále pokoušel realizovat nové nápady, které by jej vyvedly z finanční tísně, moc se mu nedařilo. Stabilní příjem si nakonec zajistil přispíváním do krajaňských listů.¹⁰³ Nejprve zastával post redaktora v *Dennici novověku*, od června 1901 působil v clevelandském *Američanovi*.¹⁰⁴ I zde mu však situaci komplikovala jeho prudká povaha. V korespondenci z roku 1902 se několikrát zmiňuje o jakémsi „maléru“, kvůli němuž nezískal perspektivnější pozici v katolickém týdeníku v Saint Louis.¹⁰⁵ Patrně narážel na spor s redaktorem clevelandské *Volnosti* Rudičem, který Švagrovského obvinil z fyzického napadení své manželky. Švagrovský ji měl na veřejné ulici srazit k zemi a několikrát udeřit, byl odsouzen k zaplacení pokuty a soudních výloh.¹⁰⁶

99 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růženě z 22. 4. 1901.

100 K symbolu filipínské národněosvobozeneckého hnutí a jeho českým kontaktům Zdeňka VASILJEVOVÁ, *José Rizal*, Praha 1998.

101 LA PNP, f. R. Fričová, dopis M. Švagrovského sestře Růženě z 22. 4. 1901.

102 Tamtéž, dopis M. Švagrovského sestře Růženě z roku 1902. Srov. *Národní listy*, 8. 3. 1901, s. 2.

103 Srov. Tomáš ČAPEK, *Padesát let českého tisku v Americe*, New York 1911, s. 161, 163, 173. K tématu také Alena JAKLOVÁ, *Českoamerická periodika 19. a 20. století*, Praha 2010.

104 *Pokrok západu*, 5. 6. 1901, nestránkováno.

105 Viz Marek VLHA, *Mezi starou vlastí a Amerikou. Počátky české krajaňské komunity v USA 19. století*, Brno 2015.

106 Maxa Švagrovský v Americe, *Podřipan*, 1902, č. 23, s. 5–6; Srážka, *Dennice novověku*, 1. 5. 1902, s. 8. Podobnému obvinění čelil Švagrovský už jednou právě

Stesk po rodině a série nezdarů byly nakonec hlavním důvodem k návratu Švagrovského do Čech. V Praze, kam dorazil na podzim 1907, se živil jako zahraniční dopisovatel amerických krajanských listů, další příjem mu plynul z pozice ředitele propagace firmy Laurin & Klement.¹⁰⁷ Svých blízkých si ovšem příliš neužil, protože v letech 1907–1911 zemřely dvě z jeho čtyř dětí i manželka Marie. Rodinná úmrtí zpřetrhala zbytek pout vážících ho k Čechám. Do Spojených států se vrátil v roce 1913, tentokrát už jako americký občan, jímž se stal v září 1906.¹⁰⁸ S dcerou Milenou se usadil v Clevelandu, kde znovu navázal spolupráci s časopisem *Američan*.¹⁰⁹ Po celou první světovou válku v něm působil na pozici redaktora a zastával negativní stanovisko ke způsobu odbojové činnosti amerických Čechů.¹¹⁰ Švagrovský nebyl v žádném případě proti osamostatnění českého národa, vždyť se už v roce 1876 osobně připravoval na vojenský konflikt proti Rakousku. Vadila mu především osobnost T. G. Masaryka, kterého představitelé Českého národního sdružení a dalších krajanských organizací uznávali jako nejvyšší autoritu a přední osobnost odbojové činnosti Čechů žijících v exilu; problém zřejmě viděl také v nepřehledném způsobu financování těchto aktivit.¹¹¹ Situace samozřejmě způsobovala mezi ním a obhájci opačné myšlenky řadu sporů. Po roce 1918 proto novinářinu zcela opustil a živil se především manuálně. Zemřel na rakovinu žaludku 1. července 1921.¹¹²

v Roudnici, kdy stejným způsobem napadl na náměstí redaktora *Podřipana* Jana Nejedlého. A. JONÁKOVÁ, *Ervin Špindler jako veřejný činitel*, s. 83.

107 D. LUKŠŮ, *Počátky sportovní žurnalistiky*, s. 81.

108 NARA, M1285 (Švagrovský, Maxim). K tzv. naturalizaci českých přistěhovalců Dagmar HÁJKOVÁ, „*Naše česká věc*“. *Češi v Americe za první světové války*, Praha 2011, s. 12.

109 Pan Maxa Švagrovský na cestě do Ameriky, *Dennice novověku*, 9. 1. 1913, s. 8; Pan Maxim Švagrovský v Americe, *Dennice novověku*, 13. 2. 1913, s. 2.

110 Srov. např. Václav ŠNAJDR, Poprava Masarykova, *Dennice novověku*, 11. 11. 1915, s. 3; Vojta BENEŠ, *Československá Amerika v odboji I. Od června 1914 do srpna 1915*, Praha 1931, s. 175; Jan HERBEN, *T. G. Masaryk. Život a dílo presidenta Osvoboditele*, Praha 1946, s. 283. K T. G. Masarykovi obecně Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou*, 7. sv., Praha 2000–2014.

111 K tomu D. HÁJKOVÁ, „*Naše česká věc*“, s. 36–37, 45, 77–86.

112 ATVS, f. M. Švagrovský, City Hospital Western Reserve Medical School Cleveland Milanovi Švagrovskému z 25. 8. 1921. V. Pacina uvádí u Švagrovského ne-

Závěr

Švagrovského život můžeme rozdělit do několika fází: nejprve se stává vyhnancem, poté oslavovaným hrdinou, následuje zapojení do politického souperení ve městě, z něhož vychází jako poražený a mladočeským tiskem do konce života zesměšňovaný. Jeho společenský „pád“ dokresluje osobní bankrot a odjezd do zahraničí, kde po roce 1918 upadá mezi českými krajany v nemilost pro kritiku nových poměrů. Stal se tak černou ovcí hned z několika hledisek – politického, národnostního i rodinného. V souvislosti s poslední oblastí je nutné položit si otázku, do jaké míry lze považovat Švagrovského za viníka všech rodinných sporů a finančních nezdarů. Co když jeho příbuzní ze zjištěných důvodů později zveličili jeho neúspěch? Ani jeden ze sourozenců neutrpěl ztrátu jmění i morálního kreditu takového rozsahu, u středních vrstev ale představoval jakýkoli úbytek symbolického kapitálu zásadní překážku v udržení společenské prestiže. Není pochyb o tom, že Švagrovský dopadl ve všech směrech katastrofálně, a to zejména vlastní vinou. Příbuzní ale mohli této situaci zneužít a zdůrazňovat jeho pozici černé ovce kvůli ochraně vlastního jména. Bylo by možné považovat ho v takovém případě současně za „obětního beránka“?

Podobně musíme postupovat i při analýze jeho politické činnosti. V negativním světle prezentovala Švagrovského zejména mladočeská konkurence, do roudnického zastupitelstva byl ale volen v druhé polovině osmdesátých let, když krize kolem E. Špindlera vrcholila. Patrný je rovněž dvojí pohled české národní společnosti na sourozence Švagrovské. August, žijící ke konci života v malém bytě a téměř bez příjmů, byl prezentován jako skromný člověk a mecenáš, jenž obětoval veškeré jmění ve prospěch české kultury. Maxmilián jako podporovatel a průkopník v oblasti sportu podobné ocenění za svého života nezískal.

Z následujících zjištění vyplývá, že obraz Švagrovského jako černé ovce rodiny dokreslují především jeho problematické povahové rysy (agresivní vystupování, fyzické útoky, lhaní, vztahovačnost) a následky

správné datum narození a úmrtí, a to roky 1854 a 1922. V. PACINA, *Sport v království českém*, s. 164, 188.

celoživotní zadluženosti. Co ho k tomuto chování vedlo, není známo. O alkoholismu, duševní nemoci apod. se prameny nezmiňují.

Charakteristika černé ovce se proměňovala v souvislosti s modernizačním procesem české společnosti. Postupně docházelo k uvolnění zavedených stereotypů, jež byly střední vrstvy nucené po dlouhou dobu respektovat. Kritika tohoto stavu přicházela z nižších vrstev obyvatelstva, např. z rozvíjejícího se sociálnědemokratického hnutí. Při stanovení typologie černých ovcí nelze generalizovat. Vždy je nutné posoudit všechny aspekty života konkrétních jedinců od jejich původu, rodinného zázemí, vzdělání po politickou příslušnost. Výslednou analýzu pak musíme zasadit do kontextu doby, v níž žili, vzít v potaz tehdejší hodnotový systém, společnou mentalitu atd. Shodné znaky v životě černých ovcí nalezneme v odcizení se rodině, sociální skupině a společnosti obecně, v postupné ztrátě důvěry a sympatií, nepochopení. Snaha vymezit se vůči „starému řádu“ hrála v životě černých ovcí většinou klíčovou roli, ať už v kontextu vládnoucího režimu, nebo církve, horních vrstev, „měšťáctví“ apod. Švagrovský a jemu podobní tak jednali prostřednictvím sportu, cestování do exotických zemí nebo služby v cizích armádách, v nichž bojovali většinou na straně utlačovaného Slovanstva (Srbové, Poláci) – cílem přitom nebyla jen pomoc „bratrskému národu“, ale také zisk statusu bojovníka a hrdiny. Všemi zmíněnými způsoby se černé ovce ohrazovaly proti uhlazeným konvencím měšťanské společnosti. Tuto tezi již nejde aplikovat na generaci bojující v první světové válce, neboť změny, které nastaly, zcela pozměnily pravidla společenského prostředí, proti němuž se jejich předci vymezovali.

Černé ovce si hledaly způsob, jak proniknout do české národní elity – většinou prostřednictvím hrdinských činů a deklarací vlastní obětavosti ve prospěch národa. Do kolektivní paměti měšťanských vrstev se ale podařilo zapsat jen některým (J. V. Frič). Jiní zůstali v očích tehdejší společnosti zcela nepochopení a, jako Maxmilián Švagrovský, také postupně zapomenuti.

Black Sheeps in the Czech National Society. The Example of Maxmilián Švagrovský (1853–1921), an Adventurer, Sportsman and Journalist

SUMMARY

The typology of black sheep cannot be generalized, even though they occur at all times. In the Czech patriotic society of the second half of the 19th century, there were individuals who in some way defied its values, disrespected the customs and conventions characteristic of the middle and upper classes of society and opposed the traditions of their own family. It is always necessary to assess all aspects of the life of particular individuals, from their origins, family background, education, and political affiliation. Considering the value system of the time and the typical mentality, the resulting analysis is placed in the context of the times they lived in. Similar features in the lives of black sheep are found in alienation from family, social groups and society in general, the gradual loss of trust and sympathy, the lack of understanding. The attempt to define oneself against the “old order” has usually played a vital role in the lives of black sheep, whether in the context of the ruling regime, the church, the surviving “bourgeoisie”, etc. The specific example of Maxmilián Švagrovský shows the life of a member of the Czech national society who did not respect the ubiquitous conventions and determined his own values. From his youth, Švagrovský believed it was possible to break free from the Austro-Hungarian monarchy only by armed force. He lived in migration for several years and was actively involved in the Serbian-Turkish conflict. The status of hero and fighter gradually displaced the image of Švagrovský as an aggressive and mean-spirited man, regional politician and journalist. In his surviving personal correspondence, there is a look into his private life, which outlines Švagrovský’s gradual transformation into the black sheep of the family and is also an interesting source for understanding family ties within the Czech bourgeois family in the second half of the 19th century.

Okolnosti a příčiny vzniku tajné služby SAVAK¹

ABSTRACT

Circumstances and Causes for the Establishment of the SAVAK Secret Service

This paper aims to illuminate the foreign policy and internal security context which contributed to the decision to establish an intelligence service and a secret police, both included in one all-embracing organization, SAVAK. The paper takes into account the influence of foreign policy actors, especially the United States of America, on the strengthening of Iran's armed forces capabilities, especially with regard to the specific needs arising from the context of the Cold War in the 1950s. To understand the situation in which Iran found itself in the middle of the 20th century, it is also necessary to provide a brief outline of the development of the security and, in particular, intelligence apparatus in Iran in previous periods.

Keywords: Iran; Security policy; Intelligence service; Secret police; SAVAK

Úvodem

Sázemán-e ettelá'át va amnijat-e kešvar (dále jen SAVAK), neboli Národní organizace pro informace a bezpečnost, byla íránskou tajnou službou snoubící v sobě funkce zpravodajské služby a tajné policie, která vznikla v roce 1957 za přispění vlád Spojených států amerických (dále jen USA). Vznik služby byl výsledkem událostí, které se daly do pohybu v roce 1953, kdy byla existence tehdejšího režimu šáha Mohammada Rezy Pahlavího ohrožena vzrůstající mocí premiéra Mohammada

1 Text je dílčím výstupem projektu SGS-2021-024 „Blízký východ: konflikty, krize a migrace“.

Mosaddeqa.² Napětí mezi nacionálně smýšlejícím Mosaddeqem, jenž svrchovanou moc ve věci řízení státu viděl v parlamentu, a relativně nezkušeným monarchou, který si uvědomoval vlastní existenciální závislost na podpoře Velké Británie, jejíž zájmy v Íránu pomáhal prosazovat (zejména šlo o britskou kontrolu nad těžbou íránské ropy skrze Anglo-Persian Oil Company), donutilo šáha krátce před provedením prvního, neúspěšného a dopředu naplánovaného pokusu o sesazení premiéra ze strachu a ve spěchu opustit vlastní zemi.

USA byly minimálně již od znárodnění ropného průmyslu v Íránu v březnu 1951 Velkou Británií manipulovány do konfliktu s íránskou vládou, a to do té míry, že premiéra Mosaddeqa začaly podezřívát z podpory komunismu. Nakonec společnou akcí MI6, CIA a íránských monarchistických sil docílily jeho svržení a návratu šáha zpět k moci.³ Od tohoto okamžiku začal Írán získávat stále větší důležitost v americké zahraničně-bezpečnostní politice. Tento proces vyvrcholil ve druhé polovině padesátých let 20. století, kdy Írán již fungoval jako hlavní spojencem Spojených států proti pronikání sovětského vlivu ze střední Asie do amerických zájmových oblastí na Blízkém východě. Rovněž došlo k zásadnímu přerodu Mohammada Rezy jakožto panovníka, který si po trpké zkušenosti uvědomil vlastní zranitelnost a ohrožení ze strany vnitřního nepřítele, což v důsledku vedlo k přeměně charakteru státu z parlamentní na absolutistickou monarchii.⁴

Formování organizace a výcvik jejích příslušníků probíhal zpočátku pod patronátem CIA, nicméně organizační struktura byla převzata z Turecka, kde je rozvědka a kontrarozvědka činnost zastřešena jedinou organizací. SAVAK byl tvořen devíti odbory. Byl to zejména třetí

2 Saláh ABÚ AS-SAÚD, *Šáhu Írán*, al-Qáhira 2014, s. 68–69.

3 Stephen KINZER, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, Wiley 2008, s. 187–192.

4 Je nutné nicméně poznamenat, že změna charakteru monarchie proběhla na úrovni praktické, zatímco na úrovni ústavy se oficiálně žádné změny nepromítly. Stejně tak i před rokem 1953 to, zda měl v danou chvíli v Íránu mocenskou převahu parlament, anebo monarcha, záleželo spíše na přítomnosti či nepřítomnosti dostatečně silných politických osobností schopných panovníkovi vzdorovat, neboť postavení panovníka v systému íránské monarchie bylo po celou dobu vlády dynastie Pahlaví definováno spíše vágně. S. ABÚ AS-SAÚD, *Šáhu Írán*, s. 68–69.

odbor, pověřený zajišťováním vnitrostátní bezpečnosti, který SAVAKu vysloužil nechvalnou pověst a svými brutálními metodami mezi některými Íránci rozšířil strach kombinovaný s nenávisí k této organizaci a přispěl tak k vytvoření démonického obrazu šáhova režimu, který byl a stále je v současném, porevolučním Íránu připomínán.

Íránská tajná služba SAVAK je jako téma evropskou, popřípadě západní historiografií opomíjeno, a to i na obecné rovině. Příspěvky zabývající se SAVAKem mají veskrze podobu útržkovitých zmínek, přinejlepším podkapitol ve studiích, které se primárně zabývají tématy příbuznými. Výjimkou je německy psaná monografie *SAVAK: oder, Der Folterfreund des Westens: aus den Akten des iranischen Geheimdienstes*.⁵ O něco lepší je situace na poli disertačních prací. SAVAKu se plně v anglickém jazyce věnují: *Role of SAVAK in the 1978–1979 Iranian Revolution*⁶ a *The SAVAK and the Cold War: Counter Intelligence and Foreign Intelligence (1957–1968)*.⁷ Literatura íránské provenience je o poznání bohatší. Namátkou uvádím několik příkladů: *Sávák: Sázemán-e ettelá'át va amnijat-e kešvar* (Savak: Národní organizace pro informace a bezpečnost)⁸, *Táríh-e sijásí-je mo'áser-e Írán* (Moderní politické dějiny Íránu)⁹ nebo *Sávák va naqš-e án dar tahawolát-e dáchelí-je režím-e pahlaví* (Savak a jeho role ve vnitřní přeměně vlády Pahlaví)¹⁰. Přestože persky psaných monografií existuje celá řada, všechny pocházejí z porevolučního období a je nezbytné být při jejich studiu na pozoru před pochopitelným jednobarevným vyobrazením SAVAKu, který se stal jedním ze symbolů padlého a zvráceného šáhova režimu, přičemž

5 Harald IMBERGER, *SAVAK: oder, Der Folterfreund des Westens: aus den Akten des iranischen Geheimdienstes*, Hamburg 1977.

6 William Abbas SAMII, *Role of SAVAK in the 1978–1979 Iranian Revolution*, disertační práce University of Cambridge, Cambridge 1994.

7 Moravej KAVEH, *The SAVAK and the Cold War: Counter Intelligence and Foreign Intelligence (1957–1968)*, disertační práce University of Manchester, Manchester 2011.

8 Muzaffar ŠÁHEDÍ, *Sávák: Sázemán-e ettelá'át va amnijat-e kešvar*, Tehrán 2007.

9 Džalál ad-Dín MADANÍ, *Táríh-e sijásí-je mo'áser-e Írán*, Tehrán 1990.

10 Nadžárí Rád TAQÍ, *Sávák va naqš-e án dar tahawolát-e dáchelí-je režím-e pahlaví*, Tehrán 1999. V předkládané studii bylo pracováno s arabským překladem titulu z důvodu nedostupnosti perského originálu.

současná státní propaganda zdůrazňuje zejména zločinný aspekt této organizace (například muzeum Ebrat v Teheránu, jehož budova kdysi sloužila jako vězení a mučirna řízená SAVAKem) a cíleně připomíná mučení, kterému byli vystaveni kritici šáhovy vlády, a to zvláště z řad duchovních, z nichž někteří jsou nebo byli příslušníci současných vládních a mocenských struktur.

Předkládaná studie se zabývá formováním tajné služby SAVAK v kontextu amerických zájmů v Íránu po druhé světové válce do poloviny 60. let, a to zejména s ohledem na mezinárodně-politický kontext studené války na pomezí středoasijského a blízkovýchodního pan-regionu. Na následujících řádcích budou prodiskutovány jednotlivé motivy, vnitřní i vnější, které vedly íránské autority, zejména panovníka samotného, k založení moderní a efektivní zpravodajské organizace. Zkoumání okolností vzniku této tajné služby vrhá světlo na mezinárodní dynamiku padesátých a šedesátých let 20. století v jednom z regionů, kde přímo hraničily východní a západní sféry vlivu.

Výzkumná otázka, kterou se tento text pokusí zodpovědět, zní, zda-li primární roli pro vytvoření SAVAKu hrály bezpečnostní faktory vnitropolitické, nebo mezinárodněpolitické, respektive jaký byl vztah mezi oběma kategoriemi.

Za účelem zodpovězení stanovené otázky byla kromě prostudování sekundární literatury, včetně domácích íránských prací, provedena kvalitativní obsahová analýza primárních zdrojů v podobě archiválií amerického Ministerstva zahraničí a amerických zpravodajských služeb. Jde v převážné většině o vnitřní korespondenci z přelomu padesátých a šedesátých let, v níž američtí diplomaté, vysocí státní funkcionáři a zpravodajci hodnotí dosavadní vývoj v Íránu z hlediska bezpečnostního a ekonomického, stejně jako z hlediska americko-íránských vztahů.

Bezpečnostně-zpravodajský aparát v Íránu do vzniku SAVAKu

Na zformování předchůdce moderních íránských tajných služeb nese zásluhu Mírzá Mohammad Taqí Chán, známý spíše jako Amír Kabír, který působil v první polovině 19. století ve funkci prvního ministra (sadr-e

a'zam) šáha Náseroddína Qádžára. Amír Kabír, ohromen tzv. reformami tanzímátu v sousední Osmanské říši, přesvědčil šáha k podpoře několika reformních projektů, včetně založení první moderní íránské univerzity (Dár al-funún) a prvních perských novin. Co se týče modernizace ozbrojených sil v Perské říši, zasloužil se Amír Kabír o zavedení pravidelného platu, ukončení jmenování do státních a vojenských úřadů za úplatu a celkovou modernizaci armádní struktury.¹¹ Zpravodajská organizace Amíra Kabíra byla rozsáhlou špionážní sítí, v jejímž středu stáli důvěrníci prvního ministra, k němuž je pojily silné osobní vazby, a jejíž četní agenti operovali po celé zemi, včetně zahraničních ambasad. Organizace měla tři operační priority: Zaprvé monitorovala nálady obyvatel jednotlivých provincií, politické a společenské události. Zadruhé sledovala činnost zaměstnanců státní správy, armády a mezi dvořany, kdy odhalovala různé formy korupce nebo konspirace.¹² Zatřetí se věnovala kontrarozvědčné činnosti. Obrana proti rozvratnému působení cizích ambasad, zejména britské a ruské, byla nejdůležitějším posláním této organizace. V praxi spočívala primárně v infiltraci zahraničních zastupitelských úřadů informátory a sledování aktivit cizinců.¹³

Po vítězství tzv. konstitučního hnutí, které omezilo moc panovníka ve prospěch parlamentu, se na počátku 20. století začaly formovat četné nové politické organizace, které jen přidaly na již existujícím společenském zmatku a napětí cloumajícím Perskou říši. Perská vláda požádala o vyslání švédských konzultantů, jejichž úkolem bylo pomoci vytvořit organizovaný policejní aparát operující po celé zemi. Zejména existence různých organizací s politickým programem, z nichž některé představovaly potenciální hrozbu pro stávající vládu, vedla ke vzniku politické správy, operující nezávisle na bezpečnostním aparátu pověřeném běžnou policejní činností. Tato tajná služba se těšila relativně široké škále pravomocí a síť jejích špiónů pracovala pod změněnými identi-

11 Peter MANSFIELD, *A History of the Middle East*, New York 2013, s. 162.

12 Farídún ÁDAMÍJJAT, *Amír Kabír va Írán: Já varaqi az táríh-e sijási-je Írán*, Tehrán 1945, s. 19.

13 Taqí NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák. Munazamatu as-Sávák wa dawruhá fi tawawuri al-Awdá' ad-Dáchilíja li Írán fi 'ahdi aš-Šáh*, al-Qáhira 2003, s. 58–59.

tami v institucích a organizacích, na jejichž monitorování měla vláda zájem.¹⁴

Policie a politická správa byly v době působení Rezy Chána ve funkci ministra války i přes odpor švédských poradců, kteří byli později z Íránu vypovězeni, vyčleněny z působnosti ministerstva vnitra a přešly právě pod jurisdikci budoucího zakladatele poslední íránské vládnoucí dynastie. Po přechodu moci z dynastie Qádžárovců na dynastii Pahlaví přešla i loajalita politické správy. Nový šáh držel armádu i policii pod svou přímou kontrolou, a zejména politická správa postupně změnila charakter své činnosti. Nyní již nebyla pověřena jen sběrem informací, nýbrž i výkonnou činností. Profesionální úroveň politické správy pod novým vedením, které existenci tajné policie považovalo za nezbytnou součást mechanismů vládnutí, nepochybně rostla, což se v praktické rovině promítalo do její schopnosti odhalovat a zatýkat členy opozičních skupin.¹⁵

Po sesazení Rezy Chána Spojenci během druhé světové války byl ze své funkce odvolán i policejní ředitel Roknoddín Mochtáří. Po nezdařeném pokusu o útěk ze země byl zatčen na příkaz hlavního státního žalobce, souzen a v souvislosti s opresivními metodami policie pod jeho velením i odsouzen k odnětí svobody. V zemi se po skončení vlády pevné ruky Rezy Chána rychle začaly šířit protipolicejní nálady, včetně ostře kritiky v novinách. Došlo ke ztrátě dřívější neomezené moci policie a nejen v oblasti zpravodajské činnosti její pozici zaujala armáda, jejíž druhé oddělení generálního štábu bylo pověřeno rozvědnou a kontra-rozvědnou činností. Policejní ředitelé byli v této době dosazováni z řad vojenských důstojníků a až na výjimky nehráli významnější společenskou roli. Těmito výjimkami z pravidla byli bezpochyby Fazlolláh Záhedí a Afšár Tús. Generál Záhedí pomohl Mohammadu Mosaddeqovi k vítězství v 16. volbách do íránskému parlamentu, nicméně jejich cesty se rozešly již v roce 1951 a Záhedí přešel do protimosaddeqovského tábora. Ředitelem policie v době vlády premiéra Mosaddeqa byl právě druhý jmenovaný, Afšár Tús, který byl do funkce jmenován přes šáhovu neli-

14 Tamtéž, s. 59.

15 Politická správa se vyznamenala zejména likvidací tzv. skupiny Padesáti tří, která sdružovala levicové aktivisty. T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 60–61.

bost, neboť jako Mosaddeqův spojenec omezoval panovníkův vliv na policii. Po celou dobu svého působení jako policejní ředitel byl odpůrci Mosaddeqa kritizován a v osudném roce 1953 byl zavražděn. Následně se spustila série událostí, včetně rozpuštění parlamentu Mosaddeqem a odvolání Mosaddeqa z funkce šáhem ve prospěch Záhediho, které se do historie zapsaly jako průvodní jevy nechvalně známého coup d'état,¹⁶ provedeného v součinnosti s Velkou Británií a USA, a které v důsledku vedly k Mosaddegově pádu a faktické změně charakteru monarchie z konstituční na absolutistickou.¹⁷ Již několik let před zvolením Mosaddeqa do čela vlády dával Mohammad Rezá v konverzacích s americkými a britskými diplomaty najevo zájem o ústavní změnu ve smyslu posílení moci panovníka na úkor premiéra. Přestože k takovéto změně nedošlo, začal mít šáh v iránské politice stále autoritativnější postavení, a to skrze účelný výběr slabých premiérů, kteří se mu často podvolovali. Výjimkou byl jednoznačně premiér Mosaddeq, po jehož pádu již

16 Z důvodu neústupnosti Velké Británie při iránských snahách o vyjednání výhodnějších podmínek plynoucích ze spoluvlastnictví Anglo-Persian Oil Company, jejíž převážný profit i faktická kontrola nad ní spočívaly pevně v britských rukou, prosadil premiér Mosaddeq znárodnění iránského ropného průmyslu. Následovala mezinárodní krize, doprovázená v Íránu krizí ekonomickou, kterou způsobila efektivní britská blokáda. Vnitropolitické napětí mezi premiérem a panovníkem, umocněné snahou Velké Británie přesvědčit USA, že Mosaddeq straní iránským komunistům, dalo do pohybu řetězec událostí, které vyvrcholily šáhovým dekretem odvolávajícím Mosaddeqa, jenž byl poté fakticky odstaven od moci rojalistickou armádou pod velením generála Záhediho, nového premiéra. Události roku 1953 tvoří významnou a kontroverzní kapitolu iránských dějin. Četné názory na okolnosti odstranění premiéra Mosaddeqa z funkce lze rozdělit do dvou táborů, které se navzájem rozcházejí v míře vlivu prisouzenému USA a jimi řízeným tajným operacím. Sporná otázka je, zdali to byly především iránské elity a obecná veřejná podpora, které postupně během zlomového roku 1953 opustily premiéra a přešly na stranu monarchie, nebo klíčovou úlohu sehrála schopnost americko-britských agentů podplácením provokatérů, mediálními kampaněmi a dalšími podvratnými prostředky dosáhnout realizace vlastních plánů. Svědomitá deskripce tohoto historického příběhu by si vyžádala příliš prostoru, a proto si na tomto místě dovoluji pouze odkázat na zástupce obou dvou zmíněných názorových proudů: Stephen KINZER, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, Wiley 2008; Ray TAKEYH, What Really Happened in Iran: The CIA, the Ouster of Mosaddeq, and the Restoration of the Shah, *Foreign Affairs* 93, 1/2014, s. 2–12.

17 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 62–63.

panovník nehodlal ponechat nic náhodě a přestože z ústavního hlediska k žádné změně nedošlo, fakticky Mohammad Rezá, s podporou USA v zádech, výkonou moc v Íránu zcela opanoval.¹⁸

Když se pod vlivem zahraničních sankcí a mezinárodního napětí během Mosaddegovy vlády začala zhoršovat ekonomická kondice Íránu, společensko-bezpečnostní situace v zemi se rychle destabilizovala a premiér byl přinucen slevit ze svých demokratických zásad. Mosaddeq prosadil zákon o veřejné bezpečnosti, který usnadňoval zatýkání osob bezpečnostními složkami. Tento zákon, na jehož základě do značné míry později operoval SAVAK, vrazil další z celé řady klínů mezi Mosaddeqa a narůstající tábor jeho odpůrců, do kterého se nyní přidal i vlivný duchovní a dřívější spojenec ajatolláh Qášání.¹⁹ Po odstavení Mosaddeqa z funkce premiéra se otěží moci s pomocí vnitropolitických i zahraničních spojenců pevně chopil šáh, přičemž prodělaná zkušenost ho vedla k větší citlivosti vůči různým podobám potenciálních hrozeb, až dospěl k názoru, že je nutné přijmout sérii opatření, která na příště ochrání jeho mocenskou pozici. Přestože oficiálně Írán zůstal konstituční monarchií, v podstatě byl řízen v absolutistickém duchu.²⁰

Po odstranění Mosaddeqa se funkce premiéra ujal generál Záhedí, který začal s rychlou likvidací opozice a zavedením cenzury. Nad Teheránem byla vyhlášena vojenská správa, do jejíhož čela byl jmenován Tajmúr Bachtijár. Generál Bachtijár se vyznamenal razantním zásahem proti íránské komunistické straně Túde²¹, jejíž mnozí členové a vůdci byli buď zatčeni, nebo uprchli do exilu, což mělo za následek drastické

18 Hussein FARDUST, *Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty. Memoirs of Former General Hussein Fardust*, New Delhi 1999, s. 50.

19 Z arabského ájatu Alláhi, tzn. znamení Boží. Jde o jeden z titulů šíitských duchovních.

20 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 64–65; Srov. Erfán Qáne'í FARD, *Dar Dámghah-e Hádese. Barresi-je 'elal va 'avámel-e forúpáši-je hokúmat-e šáhenšáhi. Goftegú bá Parvíz Sábeti (modír-e amnijat-e dáchelí-je Sávák)*, Los Angeles 2012, s. 16.

21 Celým názvem Hezbe Túde-je Írán, neboli Strana íránských mas. Strana vznikla v roce 1941 poté, co byli v souvislosti s okupací Íránu Spojenci propuštěni z vězení členové Komunistické strany Íránu a skupiny Padesáti tří. Komunistická strana Íránu byla postavena mimo zákon poté, co v roce 1920 vyhlásila v provincii Gílán krátce trvající Perskou socialistickou sovětskou republiku. Skupina Padesáti tří byla zasažena vlnou zatýkání v roce 1937.

snížení vlivu strany na dění v Íránu, ze kterého se plně již nikdy nevzpamatovala.²² Generál Bachtijár se svými podřízenými během tří let, do založení SAVAKu, získal mnoho zkušeností s kontrarozvědnou a policejní činností při odhalování opozičních skupin. Tato jejich činnost a zkušenosti se staly jakýmsi základním kamenem, na němž byl vystavěn SAVAK.²³

Založení SAVAKu

Přestože nápad na vytvoření nové bezpečnostně-zpravodajské organizace byl zmíněn již asi rok po sesazení Mosaddeqa v konverzaci šáha s Američany a Brity, realizace tohoto nápadu měla trvat ještě několik let a američtí pověřenci sídlící v Teheránu nebyli zpočátku o detailech tvorby nového civilního zpravodajského útvaru informováni. Byl to plukovník Walker, důstojník amerického vojenského zpravodajství přidělený do Íránu, který si stěžoval veliteli íránského vojenského zpravodajství, že i přes předchozí významnou pomoc Američanů v rozvoji íránské vojenské zpravodajské služby jsou američtí přidělenci z příprav nové organizace vynecháváni. Situace se brzy nato změnila a americký plukovník Giroux byl oficiálně pověřen zajištěním pomoci v tvorbě nové zpravodajské služby.²⁴ Američané vyčlenili tým pěti důstojníků CIA, kteří se zhostili výcviku íránských zpravodajských důstojníků.²⁵ Ti se školili v dovednostech, jako je rekrutování agentů, zakládání mrtvých schránek, sledování, kontrasledování, výslech, shromažďování informací a jejich analýza. Nadto byli někteří důstojníci posíláni do USA, Británie, Francie a západního Německa ke specializovanějším formám výcviku, jako bylo studium ruského jazyka.²⁶

22 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 65–76.

23 H. FARDUST, *Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty. Memoirs of Former General Hussein Fardust*, s. 217.

24 Gholam Reza AFKHAMI, *The Life and Times of the Shah*, Los Angeles 2009, s. 381.

25 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 91.

26 Mark J. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran, 1953–1978*, in: Nikki Keddie – Mark Gasiorowski (eds.), *Neither East nor West. Iran, the Soviet Union, and the United States*, New Haven 1990, s. 155.

SAVAK byl na šáhovo přání vytvořen podle modelu turecké zpravodajské organizace, v níž jsou rozvědňá a kontrarozvědňá složka sloučeny v rámci jedné služby. Američané, kteří navrhovali jako vzor vlastní systém, mají civilní zpravodajství rozděleno do více samostatných organizací, např. CIA a FBI (jako MI6 a MI5 ve Velké Británii).²⁷ Proč se šáh rozhodl pro jednu komplexní organizaci navzdory americkému návrhu? Skutečností je, že odpověď na tuto otázku nebyla v historických pramenech, včetně oficiálních záznamů nebo memoárů, nalezena, a tak lze pouze spekulovat v tom duchu, že jednotná organizace umožňuje efektivnější řízení a snad i eliminaci případné agenturní rivality.²⁸ Podle původního konceptu, který nakonec nebyl realizován, měl SAVAK být skutečně čistě zpravodajskou organizací, která by pouze sbírala a analyzovala informace, jež by poté předávala pověřeným výkonným orgánům, jako je policie nebo armáda.²⁹

Zákon o SAVAKu byl postupně v roce 1957 schválen oběma komorami parlamentu. Přestože zazněly nesouhlasné projevy z řad některých zákonodárců, bylo v obecné známosti, že na vytvoření SAVAKu má zájem přímo šáh, tudíž byl zákon schválen drtivou většinou. Až na partikulární výjimky nechtěli být íránští politici vnímáni jako opozičníci. Člen parlamentu Chádže Núrí návrh vlády označil za „nejtyranštější zákon, který vláda představila“, v jehož důsledku bude docházet k odepírání některých základních lidských svobod. Ministři nový zákon hájili s tím, že vlastně nezavádí esenciálně nic nového, jen slučuje více různých kompetencí pod jedinou organizaci, která tak lépe umožní reagovat na četná ohrožení veřejné bezpečnosti, se kterými se Írán v té době potýkal. Jiný člen parlamentu, Džamál Emámí, na tuto argumentaci odpověděl, že naopak zákony, jako je zákon o SAVAKu, jsou příčinou těchto různých ohrožení veřejné bezpečnosti. „Íránci nejsou ze své podstaty

27 G. AFKHAMI, *The Life and Times of the Shah*, s. 381.

28 Kaveh MORAVEJ, *The SAVAK and the Cold War: Counter Intelligence and Foreign Intelligence (1957–1968)*, disertační práce Faculty of Humanities University of Manchester, Manchester 2011, s. 176.

29 G. AFKHAMI, *The Life and Times of the Shah*, s. 381.

zločinci, a nemělo by tak o nich být v zákonech takto uvažováno a neměl by jim být na krk přikládán nůž“.³⁰

První šáhovou volbou do vedení organizace byl civilista a místopředseda vlády Násér Zolfaqáří. Ten nicméně pro nedostatek zkušeností v oblasti zpravodajství funkci odmítl, a tak byl ředitelem SAVAKu jmenován generálmajor Tajmúr Bachtijár, osvědčený šáhův stoupenec z dob po převratu v roce 1953. Jako jeho zástupci byli jmenováni Hasan Pákraván a Hasan Alaví Kijá. Alaví Kijá sloužil ve funkci náměstka pro vnitrostátní záležitosti, zatímco Pákraván měl na starost zpravodajství zahraniční.³¹

Podle výpovědi plukovníka Gratiana Yatsevitche, který působil ve funkci vedoucího základny CIA v Íránu, přešli pod SAVAK někteří vysoce talentovaní vojenští a civilní důstojníci. Nejen část personálu, ale i relevantní záznamy byly do SAVAKu z vojenského zpravodajství přesunuty. Na rozdíl od armády policejní ředitel odmítl policejní záznamy předat a uhájil zachování všech předchozích funkcí policie, například její na SAVAKu nezávislou roli v oblasti potírání politických nepokojů.³²

Ředitel SAVAKu byl formálně místopředsedou vlády pro zpravodajství a jako takový se zodpovídal přímo premiérovi. Ve skutečnosti byl premiér SAVAKem informován, jen když to bylo uznáno za potřebné, a to pouze na obecné rovině (například v oblasti aktivity levicových uskupení, náboženských lídrů apod.). Míra informovanosti premiérů závisela na kvalitě jejich vztahů s ředitelem SAVAKu. Obecně řečeno měli ovšem jen povrchní povědomí o konkrétních metodách civilního zpravodajství a o provedených operacích byli většinou informováni až zpětně.³³

Kromě SAVAKu byly zajišťováním státní bezpečnosti pověřeny i jiné složky. Šlo o policii, četnictvo, Královskou gardu a zpravodajské Druhé oddělení generálního štábu armády.³⁴ Královský inspekční úřad a Zvláštní informační úřad sloužily jako kontrolní orgány nad bezpečnostními a jinými vládními složkami, nicméně zejména v dozoru nad SAVAKem

30 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 78–80.

31 G. AFKHAMI, *The Life and Times of the Shah*, s. 381–382.

32 Tamtéž, s. 382–383.

33 G. AFKHAMI, *The Life and Times of the Shah*, s. 384.

34 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 66.

vykazovaly malou angažovanost, a tedy v konečném důsledku i nízkou efektivitu.³⁵ Královský inspekční úřad byl založen v roce 1958 a jeho úkolem bylo dohlížet na ozbrojené síly a vládní úřady s cílem odhalit závčas jakoukoliv konspiraci. Zvláštní informační úřad byl založen v roce 1959, údajně na doporučení Britů, a byl pověřen studiem a sumarizací zpráv SAVAKu a jiných složek. Tyto zestručněné zprávy byly následně předány panovníkovi. Prvním ředitelem této služby byl jmenován generál Hosejn Fardúst, šáhův přítel.³⁶ SAVAK nicméně postupem času přerostl do mocné organizace kontrolující zpravodajskou sféru v Íránu.³⁷

Bezpečnostní kontext v 50. letech

Přestože byly formální diplomatické vztahy mezi Persií a USA navázány již v roce 1856, před druhou světovou válkou udržovaly obě země jen základní oficiální kontakty. Tato situace se začala postupně měnit po válce, kdy USA pomohly přesvědčit Sovětský svaz (dále jen SSSR) k vojenskému stažení ze země v roce 1946.³⁸ Josif Stalin usiloval o získání ropných koncesí, které by vyvážily ty britské na jihu země, stejně jako plánoval vytvoření nárazníkové zóny na jižním Kavkazu, ale setkal se s překvapivým a účinným odporem ze strany prezidenta Trumana, který jednoznačně podpořil íránskou územní celistvost a státní suverenitu.

35 K. MORAVEJ, *The SAVAK and the Cold War*, s. 177.

36 Muzaffar ŠÁHEDÍ, Sávák: *Sázemán-e ettelá'át va amnijat-e kešvar*, Tehrán 2007, s. 91.

37 K. MORAVEJ, *The SAVAK and the Cold War*, s. 176.

38 Po druhé světové válce, na rozdíl od USA a Velké Británie, zůstal SSSR v Íránu vojensky přítomen a umožnil tak v listopadu roku 1945, aby provinční vláda v Ázerbajdžánu vyhlásila autonomii. O měsíc později iránská Kurdové vyhlásili „Kurdskou republiku Mahábád“. Írán podal okamžitě stížnost u Rady bezpečnosti OSN a na americký nátlak se podařilo dosáhnout stažení sovětských jednotek, načež iránské ozbrojené síly obnovily v „odpadlých“ regionech kontrolu. William L. CLEVELAND, *A History of the Modern Middle East*, Boulder 2000, s. 268.

tu.³⁹ Nicméně v této době USA odmítly s Íránem, i přes potenciální ohrožení ze strany SSSR, uzavřít obranný vojenský pakt. Důvodem mohla být souhra dvou faktorů. Prvním z nich bylo to, že USA vnímaly Írán jako zemi, za niž je z bezpečnostního hlediska odpovědná Velká Británie. Druhým faktorem bylo soustředění americké pozornosti na počínající Studenou válku v Evropě a východní Asii. Írán začíná ve strategickém uvažování USA hrát větší úlohu až od padesátých let, kdy USA přijímají doktrínu tzv. Perimetr Defense, jejímž smyslem bylo střežit hraniční oblasti mezi Západem a Východem, a zabránit tak sovětskému expanzionismu.⁴⁰ Zatímco dříve směřovaly USA finanční pomoc do západní Evropy, východního Středomoří a východní Asie, nyní má být pomoc poskytnuta zemím ležícím na hranici se Sovětským svazem nebo v sousedství zemí pod sovětskou kontrolou. Nicméně po celou dobu působení administrativy prezidenta Trumana byla americká pomoc Íránu spíše drobnějšího rázu. Američané nejevili znatelnější zájem angažovat se přímo v íránských záležitostech ani po znárodnění ropného průmyslu Mosaddeqem.⁴¹

Rázná změna nastává s implementací Eisenhowerovy aktivní protisovětské politiky, která se v Íránu promítla do amerického přístupu k událostem z roku 1953.⁴² Na konci padesátých let se Írán nalézal v pozici hlavního regionálního spojence USA, a tak je nejen zapojen do tzv. Bagdádského paktu,⁴³ ale stává se i příjemcem značné ekonomicko-bezpečnostní pomoci.⁴⁴

39 Malcolm BYRNE, Iran and the United States in the Cold War, *The Gilder Lehrman Institute of American History*, 11. 9. 2001, <https://ap.gilderlehrman.org/history-by-era/age-reagan/essays/iran-and-united-states-cold-war> [4. 10. 2021].

40 Strategie přijatá Trumanovou administrativou je vyjádřena v dokumentu *National Security Council Study NSC-68*.

41 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 146–147.

42 Tamtéž, s. 147.

43 Série obranných dohod mezi Irákem, Tureckem, Íránem a Velkou Británií sjednaných z iniciativy USA vytvořit blízkovýchodní štít proti sovětskému vlivu. P. MANSFIELD, *A History of the Middle East*, s. 279.

44 Ihned po převratu navýšily USA balík finanční pomoci o 23,4 miliard USD a poskytly nouzovou dávku ve výši 45 milionů USD. Navíc základna CIA v Teheránu bez prodlení nové Záhedího vládě poskytla jeden milion USD. Americká finanční

Přestože se nová Eisenhowerova administrativa nejen v zahraniční politice vymezovala vůči politikám předchozích dvou prezidentů, ve věci antikolonialismu lze pozorovat kontinuitu. Zájmy evropských koloniálních velmocí mají být napříště podřízeny ideologii americké. Snoubení nacionalismu a komunismu ve světě v počátečních fázích studené války představovalo jasnou hrozbu a prezident Eisenhower si byl vědom toho, že Spojené státy jako lídr západního světa nesmí působit dojem, jako by se snažily udržet statut quo.⁴⁵ Eisenhowerova administrativa se na problém studené války dívala prizmatem teorie domina, kdy komunistický převrat v jedné zemi povede automaticky k převratu v další zemi. Odpověď na problém dominového efektu byla hledána jednak v tajných operacích zpravodajských služeb a jednak v systematickém vytváření regionálních paktů, včetně již zmíněného Bagdádského paktu.⁴⁶ Eisenhower si byl vědom toho, že v případě masivního sovětského útoku bude možné reagovat jen pomocí atomových zbraní. Jeho cílem bylo nicméně se za každou cenu takové eskalaci vyhnout. Bylo zapotřebí udržet si pevnou vojenskou pozici, spojenecké závazky a východní blok ponechat v nejistotě tak, aby nebylo jasné, k jaké akci se za jakých okolností Spojené státy odhodlají. Šlo v podstatě o samou podstatu strategie zadržování. Udržení geopolitické stability mělo v dlouhodobém horizontu tržní ekonomice umožnit rohodnout vítěze studené války.⁴⁷

USA měly přirozený zájem na rozvíjení íránských bezpečnostních kapacit, přičemž se v první fázi soustředily především na rozvoj armády. Kromě zajištění prevence hrozeb ze strany SSSR využívaly USA Írán i jako vhodnou lokalitu pro monitorování sovětských testovacích raketových základen ve střední Asii pomocí zařízení elektronického sběru dat potom, co SSSR získalo schopnost sestřelovat americká špionážní

pomoc se postupně zvyšovala tak, že dekádu po převratu byla průměrná roční injekce vyčíslena na 121,4 milionu USD. Mimoto americké a jiné světové banky poskytl Íránu velké půjčky. M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 149.

45 Karel DURMAN, *Popely ještě žhavé. I. Válka a Nukleární Mír*, Praha 2004, s. 403.

46 Tamtéž, s. 473.

47 Tamtéž, s. 391.

letadla.⁴⁸ Poté, co se navýšil počet sovětských raketových zkoušek v Kazachstánu, byly Spojené státy ochotny vyjít íránskému panovníkovi vstříc v jeho požadavcích na posílení vojensko-bezpečnostního aparátu, stejně jako si uvědomovali, že je v jejich zájmu, aby se spojenecký Írán stal vedoucí silou v regionu Perského zálivu a převážil tak Irák, který po roce 1958 představoval ohrožení americké pozice na Blízkém východě.⁴⁹ USA si uvědomovaly, že sovětská hrozba neexistuje jen v podobě vojenské invaze do Íránu, ale i ve formě podněcování politických nepokojů, a tak bylo třeba Írán stabilizovat bezpečnostně i hospodářsky a snížit přitažlivost komunistické agitace zvýšením ekonomické úrovně obyvatelstva.⁵⁰ Přestože Američany podporovaný převrat v roce 1953 měl u části íránské populace podporu, jak šáh více a více měnil styl vládnutí v opresivní autoritářství, zhoršovala se i veřejná image Spojených států, které si byly tohoto problému vědomy a během úřadování prezidentů Eisenhowera, Kennedyho a Johnsona se íránskému vladaře snažily přimět k reformám, které by Írán alespoň částečně demokratizovaly. Tento přístup Spojených států se naplno změnil až na konci šedesátých let s přijetím Nixonovy doktríny, která pod tíhou vypětí amerických armádních kapacit ve válce ve Vietnamu potřebovala, aby regionální mocnosti samy sehrály roli v první linii obrany proti potenciální sovětské expanzi. Šáh tak konečně získal přístup k americkým zbraňovým systémům, po kterých dlouho toužil, stejně jako Spojené státy zcela ustoupily od jakýchkoliv požadavků na politickou reformu v Íránu.⁵¹

48 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 149.

49 Qahtán Džábír AS'AD, Dawr džiház as-Sávák fi t'aziz al-'aláqát al-íráníja al-isráílija fi 'ahd aš-šáh Muhammad Ridá Bahlaví 1941–1979, *Journal of Historical & Cultural Studies*, 3/2011, s. 166; Srov. CREST, National Archives at College Park, Maryland, Collection: General CIA Records, Document number: CIA-RDP91-00901R000500080025-1, EX-CIA Director tells his views but not secrets, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp91-00901r000500080025-1> [1. 2. 2022].

50 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 149.

51 M. BYRNE, *Iran and the United States in the Cold War*, <https://ap.gilderlehrman.org/history-by-era/age-reagan/essays/iran-and-united-states-cold-war> [4. 10. 2021].

Ačkoliv krize vyvolaná znárodněním Anglo-Persian Oil Company skončila jednoznačným příklonem USA na stranu šáha,⁵² samotná podstata sporu stále přetrvávala. USA vyvinuly značné úsilí na ukončení rozepře mezi Íránem a Velkou Británií a najaly ropného konzultanta Herberta Hoovera ml., který vyjednal novou dohodu, v jejímž důsledku se zvýšily íránské příjmy, a stimulovala se tak národní ekonomika.⁵³

Kromě této zjevné pomoci USA skrze CIA pokračovaly v podpoře nové vlády pomocí tajných operací. Ihned po převratu odjel ředitel základny CIA z Teheránu do Šírázu, kde se setkal s vůdci Qašqájských kmenů,⁵⁴ s nimiž byl Mosaddeq spřízněn, a varoval je od případného záměru povstat proti vládě. Kromě toho CIA předala Íráncům informace, které měla o straně Túde, což v důsledku usnadnilo provedení ostrého zásahu proti této straně. Dále Američané pomáhali šířit provládní propagandu a financovali vhodné kandidáty do parlamentu. Přesto všechno měly tajné operace CIA jen malý efekt na konsolidaci nové vlády a po roce 1954 byly přerušeny. Ukázalo se jako zřejmé, že mnohem větší efekt bude mít trénink domácích íránských bezpečnostních složek.⁵⁵

Instruktažní činnost se naplno rozběhla v září roku 1953, kdy byl do Íránu jako vojenský atašé vyslán důstojník americké armády pracující rovněž pro CIA. Jeho úkolem bylo zajistit výcvik nové zpravodajské jednotky zřízené pod jurisdikcí teheránské vojenské správy generála Tajmúra Bachtijára. Íránští vojenští zpravodajští důstojníci byli cvičeni v metodách efektivního sběru informací, výslechových metodách, ve vytváření agenturních sítí a organizační bezpečnosti. Cílem této skupiny bylo vyhledávat potenciální hrozby pro šáhovu vládu. Šlo zejména o stranu Túde, nacionalisty a opozičně smýšlející důstojníky armády. Právě do týlu strany Túde se podařilo zasadit citelný úder, když byla

52 Prezident Eisenhower dokonce íránskému monarchovi ke konci krize pogratoval.

53 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 149.

54 Qašqájí je název pro převážně, původně kočovné, turkické kmeny obývající jihozápadní části Íránu.

55 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 149–150.

odhalena její ilegální síť v armádě. Lze bez zaváhání říci, že tato vojenská zpravodajská služba byla vůbec první opravdu moderní zpravodajskou organizací v Íránu a na panovníka udělala silný dojem, což pravděpodobně způsobilo jeho zájem o tento typ bezpečnostních struktur, které vnímal jako zásadní pilíř ochrany svého mocenského postavení. Právě tato motivace hrála roli v šáhově ochotě vybudovat další, tentokrát jednotnou civilní zpravodajskou službu.⁵⁶ Byli to sice Američané, kteří vznik nové civilní zpravodajské služby navrhli,⁵⁷ zásadní byl nicméně šáhův zájem a souhlas.⁵⁸

Kromě vojenského zpravodajství obdržely americkou asistenci a materiální podporu i ostatní íránské bezpečnostní složky, včetně četnictva,⁵⁹ státní policie a běžných armádních sborů. Zpočátku byl největší důraz kladen na armádu. USA do íránské armády investovaly značné finanční i personální prostředky. Cílem bylo vybudovat moderní ozbrojenou sílu schopnou odolat případné sovětské invazi. V této souvislosti došlo k opravdu komplexnímu přerodu a jasnému vymezení kompetencí. Od této chvíle se armáda zabývala výhradně obranou státu a zajištěním domácí bezpečnosti přešlo na policii a civilní zpravodajství.⁶⁰

Vojenská správa v Teheránu vyhlášená po odstranění premiéra Mosaddeqa sice sehrála klíčovou roli v potlačení některých hrozeb, které vnímala jako bezprostřední, tvrdost a nekompromisnost jejího počínání vyvolala mezi civilním obyvatelstvem rozhořčení. Padlo rozhodnutí přejít opět k civilnímu režimu, což mimo jiné i znamenalo, že bude potřeba nová, nevojenská organizace, která bude disponovat dostatečným rozsahem a silnou koordinací a převezme od armády zodpovědnost za zajištění, mimo jiné, vnitropolitické bezpečnosti státního zřízení.⁶¹

56 Tamtéž, s. 150.

57 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 89.

58 M. ŠÁHEDÍ, *Sávák*, s.171.

59 Kromě státní policie existovalo v Íránu i četnictvo žandármeri, vycvičené švédskými poradci. Policie fungovala ve městech, zatímco četnictvo na venkově.

60 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 151–154.

61 G. AFKHAMÍ, *The Life and Times of the Shah*, s. 83.

Pro úplné zodpovězení otázky, proč byl založen SAVAK, je nejprve nutné položit si otázku, proč mají státy zpravodajské služby. Odpověď není jednoznačná, neboť by se dalo namítnout, že jejich činnost může být zajištěna policií nebo armádou, jako tomu bylo i v Íránu před rokem 1957. V obecné rovině je pak rovněž možné říci, že některé z úkolů zpravodajských služeb spadají do kompetencí, kterými v neutajeném režimu disponují i žurnalisté, diplomaté a akademici. Každý stát se liší kontextem doby a místa a abychom zodpověděli předloženou otázku za Írán, je třeba vzít v úvahu specifické bezpečnostní priority íránských vládnoucích elit po roce 1953.⁶² Zatímco existence vojenského zpravodajství byla orientována na obranu státu před případnou vojenskou invazí, sousedství se Sovětským svazem představovalo i hrozbu nepřímou skrze vyvolávání domácích nepokojů a politické nestability.⁶³ K čelení těmto hrozbám bylo zapotřebí odpovídajících bezpečnostních struktur, které byly ovšem v Íránu před rokem 1957 vyhodnoceny jako nedostatečné a boj proti opozičním silám jako málo strategický a organizovaný.⁶⁴ USA měly rovněž eminentní zájem na uchování prozápadního režimu v Íránu a zatímco americké zpravodajské kapacity mohly do určité míry Írán chránit, značně efektivnější bylo pomoci vytvořit soběstačnou íránskou zpravodajskou službu, pro kterou by byl pohyb v blízkovýchodním a středoasijském regionu, o to více v samotném Íránu, snadnější než pro rozvědky západních států.⁶⁵

Íránské bezpečnostní složky proti sobě nikdy neměly zkušenějšího soupeře než sovětské tajné služby (KGB a GRU),⁶⁶ pro jejichž aktivity byl Írán díky tradici komunisticky orientovaných hnutí ideálním prosto-

62 Lawrence T. MITTELMAN, Preface to a Theory of Intelligence, *Studies in Intelligence* 18, 3/1993, s. 22.

63 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 148.

64 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 65.

65 M. ŠÁHEDÍ, *Sávák*, s. 171.

66 KGB je akronymem ruského Kamitétu gasudárstvenoj bėzopásnosti, neboli Výbor státní bezpečnosti. Tato sovětská organizace stejně jako SAVAK plnila funkce tajné policie, rozvědky i kontrarozvědky. GRU je akronymem Glavnovo razvėdyvatėlnovo upravlenija, neboli Hlavní správy rozvědky. Jde o vojenskou zpravodajskou službu.

rem.⁶⁷ Nerovné rozdělování bohatství v Íránu a přetrvávající ekonomické obtíže vyvolávaly v íránské a americké vládě strach ze šíření komunismu v Íránu, protože USA neváhaly Írán podporovat finančně, materiálně i vojensky.⁶⁸ Přestože si samotná strana Túde po roce 1953 zachovala jen zlomek dřívějšího vlivu, komunistické aktivity v Íránu, a zejména v Teheránu, zůstávaly stále rozšířené. Například komunistický propagandistický materiál se objevoval i poté, co došlo k zabavení tiskařského vybavení strany Túde.⁶⁹ Navýšení americké finanční pomoci Íránu přišlo pak rovněž v souvislosti s tzv. Suezskou krizí, která vyvolala vlnu nacionalismu na Blízkém východě a znovu po úspěšném svržení monarchie v Iráku v roce 1958.⁷⁰

Obava USA ze sovětské expanze je motivovala především k rozvíjení íránských kontrarozvědných kapacit, což mohl být jeden z důvodů, proč bylo kontrarozvědné křídlo SAVAKu silnější než rozvědka, jejíž vznik byl podpořen zejména šáhem.⁷¹ Stejně tak lze ještě několik let po založení SAVAKu pozorovat vysokou míru součinnosti mezi Íránem a USA právě v kontrarozvědné činnosti, zatímco kooperace v oblasti rozvědné byla méně intenzivní. V každém případě trénink, který obdrželi důstojníci SAVAKu od svých amerických kolegů, se dobře uplatnil i v rozvědné činnosti.⁷² Vzájemné vztahy mezi CIA a SAVAKem dosahovaly svého vrcholu obzvláště v padesátých letech, kdy byl oblastní ředitel CIA v Teheránu v pravidelném styku se svými íránskými protějšky i samotným panovníkem. Stejně tak pověřenec SAVAKu v USA udržoval pravidelný kontakt se CIA. Cenná byla samozřejmě výměna informací. CIA SAVAKu poskytovala svoje poznatky o dění v arabských zemích, Afganistánu, SSSR a o působení strany Túde. Informace proudily i opačným směrem, CIA je ovšem považovala za nespolehlivé nebo vyloženě tendenční. CIA rovněž

67 M. ŠÁHEDÍ, *Sávák*, s. 171.

68 Trita PARSI, *An Alliance of Necessity: Treacherous Alliance. The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*, New Haven 2008, s. 21.

69 Günter NOLLAU – Hans Jürgen WIEHE, *Russia's South Flank: Soviet Operations in Iran, Turkey, and Afghanistan*, New York 1963, s. 47.

70 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 152.

71 M. ŠÁHEDÍ, *Sávák*, s. 171.

72 K. MORAVEJ, *The SAVAK and the Cold War*, s. 176.

poskytovala zbraně a finance Íránem podporovaným iráckým Kurdům skupiny Mustafy Barzáního, kteří bojovali proti irácké vládě.⁷³

Po oslabení vlivu strany Túde v Íránu,⁷⁴ které bylo dáno jednak intenzivním úsilím ze strany iránských bezpečnostních sborů, jednak spory uvnitř strany samotné,⁷⁵ se základna strany přesunula do zahraničí. Nejdříve sice uprchlo vedení strany do Sovětského svazu, zde ovšem zůstávalo bez větší možnosti jakkoliv aktivně působit na dění v domácím Íránu.⁷⁶ Strana Túde byla v Íránu vnímána jako mocenský nástroj SSSR již od čtyřicátých let, kdy její členové podporovali udělení SSSR stejných ropných koncesí na severu Íránu, které se na jihu měla Velká Británie.⁷⁷ Velká příležitost se straně naskytla, když začala iránská vláda posílat studenty na univerzity do Evropy (zejména do Západního Německa, Rakouska, Francie a Anglie). V roce 1957 se politbyro strany přesunulo do Lipska ve východním Německu, kde na doporučení Sovětů získalo vedení Túde zázemí a pomoc od východoněmecké komunistické strany. Umístění v Evropě umožnilo členům strany vyhledávat a získávat na svoji stranu protirežimně smýšlející iránské studenty.⁷⁸ Strana se stala jedním ze zakladatelů Svazu iránských studentů⁷⁹ a od roku 1959 realizovala vlastní exilové rádiové vysílání.⁸⁰ Nebezpečí radikalizace studentů v zahraničí si SAVAK velmi rychle uvědomil, a tak jeho rozvědčící působili i mezi studenty. Od americké vlády získal SA-

73 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 156.

74 Mezi léty 1953 až 1978 měla celková základna strany asi 5 000 členů. Podle některých straníků byla její schopnost ovlivňovat dění v Íránu nedostatečná, takže například v revolučním roce 1979 dominoval zcela jednoznačně klerikální proud Rúholláha Chomejního. Fred HALLIDAY, *Conditions are More Favorable for Our Work*, *Merip Reports*, 86/1980, s. 20–21.

75 Maziar BEHROOZ, *Rebels with a Cause: The Failure of the Left in Iran*, London 2000, s. 10.

76 G. NOLLAU – H. J. WIEHE, *Russia's South Flank*, s. 47.

77 F. HALLIDAY, *Conditions are More Favorable for Our Work*, *Merip Reports*, 86/1980, s. 20.

78 G. NOLLAU – H. J. WIEHE, *Russia's South Flank*, s. 47.

79 Konfederásijún-e džahánín-je mohasselín va dánešdžúján-e Írán – Ettehádije-jé mellí.

80 F. HALLIDAY, *Conditions are More Favorable for Our Work*, s. 20.

VAK přímo povolení operovat na jejím území.⁸¹ Straně Túde se rovněž podařilo navázat na dřívější vztahy s komunisty ze sousedního Iráku, což jen zvýšilo důvody k obavám iránské vlády.⁸²

Pro šáha a jeho administrativu spočívala hrozba v těch nacionálních nebo levicových entitách, které usilovaly, z režimního úhlu pohledu, o radikální politické změny.⁸³ Hlavním motivem amerických administrativ pro podporu iránských bezpečnostních kapacit byl strach z představy komunistického, sověty ovládaného Íránu. Kupříkladu ještě na počátku padesátých let se USA domnívaly, že strana Túde má sílu na to, aby převzala nad Íránem kontrolu, a že pokud by se SSSR rozhodl zahájit třetí světovou válku, útok na Jugoslávii nebo Írán by mohl být prvním krokem.⁸⁴

Kromě levicově orientovaných stran čelil šáhův vládní aparát vnitropolitickým hrozbám i z jiné části spektra opozice. V roce 1955 se radikální náboženská organizace Fedájján-e Eslám neúspěšně pokusila o atentát na úřadujícího premiéra.⁸⁵ Mimoto měla na svědomí několik vydařených vražd osob veřejného života. Např. členové Fedájján-e Eslám zavraždili historika a spisovatele Ahmada Kasravího či politika 'Abdolhosejna Hožíra.⁸⁶ Organizace byla vystavena vojenským a policejním akcím, někteří z jejích vůdců byli zatčeni a popraveni. Odsouzen a popraven byl také Naváb Safaví, zakladatel organizace, který ve svém nejvýznamějším panfletu z roku 1950, Bajján-e Fedájján-e Eslám, prohlásil Írán za zemi muslimů a tehdejší vládu za uzurpátory a zloděje. V ilegálním periodiku *Manšúr-e Barádarí* pak vedení Fedájján-e Eslám vyhlásilo ozbrojený boj proti režimu. Po odsouzení a popravách vedoucích

81 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 156.

82 Raymond OJSERKIS, *Beginnings of the Cold War Arms Race: The Truman Administration and the US Arms Build-Up*, Westport 2003, s. 190.

83 Ve svém memoáru *Réponse à l'histoire* Muhammad Rezá jako hlavní motiv pro založení SAVAKu uvádí potřebu boje proti komunistickým aktivitám v zemi. T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 84.

84 R. OJSERKIS, *Beginnings of the Cold War Arms Race*, s. 190.

85 Fahmí HOWEIDÍ, *Írán min ad-Dáchl*, al-Qáhira 1991, s. 23–24.

86 E. FARD, *Dar Dámghah-e Hádese. Barresi-je 'elal va 'avámel-e forúpáši-je hokúmat-e šáhensháhi. Goftegú bá Parvív Sábetí (modír-e amnijat-e dáchelí-je Sávák)*, s. 156.

osobností byla organizace na několik let paralyzována, nikoliv však zničena, a v roce 1965 pravděpodobně stála za vraždou premiéra Alího Mansúra. Členové organizace se postupně přeorientovali na osobu Rúholláha Chomejního a v době revolučních událostí roku 1979 otevřeně vystoupili na jeho podporu.⁸⁷

Větší celospolečenský vliv než náboženští radikálové mělo ovšem tradiční duchovenstvo, reprezentované v té době ajatolláhem Burúdzerdím, který byl ovšem zastáncem politického kvietismu, a íránská vláda duchovenstvu oplácela stejně smířlivým postojem, ba se je i snažila lákat na svoji stranu, a využít tak jejich popularity.⁸⁸ Vztahy s duchovními se zkomplikovaly až po uzákonění pozemkové reformy a volebního práva pro ženy v roce 1963. Do této doby SAVAK vedl duchovenstvo ve dvou kategoriích. Buď jako podporovatele režimu, nebo jako neutrální. V roce 1963 SAVAK začal registrovat třetí, protirežimní skupinu, která byla podrobována soustavnému dohledu. S ostatními duchovními se SAVAK snažil nadále udržovat korektní vztahy.⁸⁹

Podobně smýšlel šáhův režim vůči nacionalistickým stranám a uskupením, která se začala hojně formovat již po sesazení Rezy Chána během druhé světové války a na začátku padesátých let podporovala premiéra Mosaddeqa. Na rozdíl od levicových hnutí neusilovala íránská vláda o úplnou likvidaci nacionalistů, neboť jejich politické cíle nepřekračovaly hranice ústavy a monarchistického uspořádání země. Usilovali o změny v rámci vládnoucího režimu, nikoliv o výměnu režimu jako takového. Přestože byla nacionalistická uskupení bezpečnostními orgány velmi bedlivě sledována, nebylo usilováno o jejich úplné zničení.⁹⁰ Někteří čelní představitelé nacionalistických hnutí byli zapojeni do různých protestů a demonstrací a ze strany bezpečnostních složek

87 F. HOWEIDÍ, *Írán min ad-Dáchil*, s. 23–24.

88 T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 77.

89 E. FARD, *Dar Dámgaḥ-e Hádese. Barresí-je 'elal va 'avámel-e forúpáší-je hokúmat-e šáhensháhi. Goftegú bá Parvíz Sábeti (modír-e amnijat-e dáchelí-je Sávák)*, s. 116–117.

90 Zastřešující organizací pro individuální nacionalistické strany byla Národní fronta. Jejímí členy byly: Strana Íránu, Strana íránského lidu, Strana íránského vedení a některé tradiční obchodnické vrstvy. T. NADŽÁRÍ RÁD, *as-Sávák*, s. 175–176; Srov. F. HOWEIDÍ, *Írán min ad-Dáchil*, s. 28.

obviňování (mimo jiné z podněcování studentů) a zatýkáni. Šlo např. o Dárijúše Farúhara ze strany Melat-e Írán, Šápúra Bachtijára ze strany Hezb-e Írán nebo významného stoupence Mosaddeqa, Mehdího Bázargána. Poslední jmenovaný byl dokonce v první polovině šedesátých let odsouzen na 10 let do vězení. Po dvou letech byl nicméně propuštěn.⁹¹

V roce 1951 Mosaddeqova vláda akceptovala existenci státu Izrael, a učinila tak první krok, na který navázaly vlády následující.⁹² Izrael si ihned od svého založení uvědomoval nemožnost dosažení míru s arabskými státy, a proto v souladu s Ben Gurionovou doktrínou periferie usiloval o navázání vztahů s nearabskými státy Blízkého východu, včetně Íránu, Turecka a Etiopie, s cílem omezit tak vliv panarabismu. Nadto Izrael pro zajištění židovského charakteru státu podporoval imigraci židů a mimo jiné právě Írán byl a je domovem početné židovské diaspory. Írán byl zpočátku vůči Izraeli ostražitý, ale se zhoršením íránsko-arabských vztahů v druhé polovině padesátých let se ukázalo, že s Izraelem sdílí podobné bezpečnostní obavy. Velkou hrozbou byl pro íránského šáha prosovětsky orientovaný Egypt, který se zejména po triumfu prezidenta Násira během tzv. Suezské krize postavil do role obránce arabských zájmů v regionu, a úspěšně tak využíval sílicího panarabského citění. Právě v této atmosféře se začaly ozývat hlasy připomínající, že západoíránská provincie Chúzestán, příhodně bohatá na ropu, je vlastně etnicky arabská. Egyptská vláda navíc otevřeně odsuzovala existenci protisovětského Bagdádského paktu, jehož členem byl mimo jiné Írán a před svržením monarchie v roce 1958 i Irák.⁹³ Přes postupné rozvíjení vzájemných íránsko-izraelských vztahů dbal šáh na domácí i regionální veřejné mínění a veškerý kontakt s Izraelci udržoval v utajení.⁹⁴ V roce

91 E. FARD, *Dar Dámghah-e Hádese. Barresi-je 'elal va 'avámel-e forúpáši-je hokúmat-e šáhensháhi. Goftegú bá Parvíz Sábeti (modír-e amnijat-e dácheli-je Sá-vák)*, s. 126–127.

92 Nešlo o plné právní uznání, a proto nebyly tedy v Mosaddeqově době navázány ani žádné diplomatické vztahy. Trita PARSÍ, *An Alliance of Necessity*, s. 21.

93 M. GASIOROWSKI, *Security Relations between the United States and Iran*, s. 157.

94 Írán zároveň podporoval i Palestince, nutno říci s jistým neuspokojením, neboť palestinské organizace byly převážně pod sovětským vlivem a bratřily se s íránskou opozicí. T. PARSÍ, *An Alliance of Necessity*, s. 25.

1957 pověřil iránský panovník SAVAK, aby navázal vztahy s izraelským Mosadem.⁹⁵ Na tyto vztahy pak bylo navázáno zejména v šedesátých letech, kdy Mosad převzal od CIA výcvik SAVAKu, dokud se nestal zcela soběstačným. Zpočátku vzájemná spolupráce spočívala zejména v zajišťování tajných diplomatických styků a výměně informací. Íránu se hodily zejména izraelské znalosti o egyptské armádě apod.⁹⁶

Íránské bezpečnostní zájmy v kontextu Studené války přelomu 50. a 60. let

Jedním ze zásadních bezpečnostních témat, která se periodicky objevují v konverzacích mezi iránským monarchou a vysokými funkcionáři Spojených států v druhé polovině padesátých let a na počátku šedesátých let, je vojenská hrozba ze strany Sovětského svazu. V rozhovoru s americkým ministrem zahraničních věcí,⁹⁷ Johnem Dullesem, v lednu 1958 šáh Spojené státy žádal o jednoznačně formulovaný příslib použití vojenské síly ze strany USA v případě, kdyby se Írán ocitl pod sovětským útokem. Memorandum rozhovoru mezi Johnem Dullesem a prezidentem Eisenhowerem z 22. února 1958 výstižně shrnuje americké strategické uvažování o Íránu v kontextu Studené války, když ministr zahraničních věcí vrchnímu veliteli amerických ozbrojených sil předkládá svůj názor na věc: „Jakékoliv podobné ujištění musí být podmíněno pokračováním blízkých vztahů Íránu se Spojenými státy a dalšími zeměmi svobodného světa, zejména pak se členy Bagdádského paktu.“⁹⁸ V dalším dokumentu, tentokrát adresovaném Ministerstvu zaha-

95 Celým názvem ha-Mosad le-modi'in u-le-tafkidim mejuchadim, neboli Institut pro výzvědné a zvláštní operace, je izraelská rozvědná služba.

96 T. PARSI, *An Alliance of Necessity*, s. 22–28.

97 Secretary of State

98 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958, Document 224, Memorandum of Conversation Between President Eisenhower and Secretary of State Dulles, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d224> [5. 10. 2021].

ničních věcí,⁹⁹ se John Dulles rozepisuje více dopodrobna o šáhových bezpečnostních úvahách. Podle amerického ministra je iránský panovník přesvědčen, že opravdovou zárukou bezpečnosti Íránu před vnějšími hrozbami nemůže být pouhá vojenská pomoc třetí země, USA, ale je třeba vybudovat vlastní silnou iránskou armádu vybavenou moderními zbraněmi. Kromě předpokládaných negativních dopadů na iránskou ekonomiku v případě nákupů spojených s robustním zvětšením armády uvádí John Dulles jednu zajímavou informaci. Šáhův záměr posílit armádu vychází z potřeby působit mocným dojmem, nikoliv však vůči sovětskému sousedovi, ale vůči vlastním občanům. V tomto dokumentu je rovněž akcentována několikrát se opakující šáhova výhruška Spojeným státům, že pokud se Íránu nedostane zvýšené vojenské a finanční pomoci, Írán může přehodnotit svoji roli ve Studené válce a začít razit politiku nezúčastněnosti po vzoru Egypta, což v důsledku bude znamenat opuštění Bagdádského paktu.¹⁰⁰ Ve stejném měsíci stejného roku, tedy v únoru 1958, iránský panovník přijal k audienci amerického velvyslance Henryho C. Lodge, kterému si postěžoval, že americká finančně-hmotná pomoc Íránu zaostává za částkami poskytovanými neutrálním státům, jako je Indie, která je rovněž podporována Sovětským svazem. Panovník znovu zdůraznil své obavy ze Sovětského svazu, který dlouhodobě jeví zájem o iránskou ropu stejně jako o kontrolu nad vstupní branou do regionu Blízkého východu.¹⁰¹ Spojené státy si na konci padesátých let dobře uvědomovaly, že i po sesazení premiéra Mosad-

99 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958, Document 225, Telegram From Secretary of State Dulles to the Department of State, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d225> [5. 10. 2021].

100 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958, Document 225, Telegram From Secretary of State Dulles to the Department of State, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d225> [5. 10. 2021].

101 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958, Document 226, Memorandum of Conversation, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d226> [5. 10. 2021].

deqa šáh stále kromě vnějšího nepřítele v podobě Sovětského svazu čelí i vnitřní, nekomunistické opozici, která představovala potenciální riziko zejména proto, že příznivci Mosaddeqa byli skryti v řadách bezpečnostních složek. V této době bylo odhaleno a zastaveno spiknutí s cílem šáha zavraždit, zinicované v řadách vysokých armádních důstojníků. Odhaleny byly opoziční skupiny jak v iránské armádě, tak v policii a četnictvu. Během probíhajících vojenských tribunálů byl počet konspirantů v ozbrojených složkách odhadnut na několik stovek, přičemž mnozí z nich byli příznivci strany Túde. Z britské diplomatické korespondence vyplývá, že si byl šáh vědom toho, že nemá ozbrojené složky v zemi zcela pod kontrolou, protože v jejich řadách existují opozičně smýšlející frakce.¹⁰² V očích odpovědných analytiků americké vlády existovala přímá úměra mezi na jedné straně rostoucí autokratičností Mohammada Rezy, zatýkáním opozice a na straně druhé zvyšující se společenské nevole s tímto způsobem vládnutí,¹⁰³ a to zejména za situace, kdy byla monarchie svržena v sousedním Iráku, což byla událost, která šokovala samotného šáha zejména proto, že nabízela inspiraci domácí iránské opozici. Íránský panovník se cítil ohrožen.¹⁰⁴ Za zmínku stojí, že americké zpravodajské služby již v roce 1958 pracovaly s tezí, že oddálení pravděpodobného převratu v Íránu je možné jen tehdy, pokud dojde k vážně míněné reformě zkorumpovaného sociálního, politického a ekonomického systému.¹⁰⁵

102 Robin Leonard BIDWELL, Kenneth BOURNE, Donald Cameron WATT, Foreign Office archives: 371 133006 EP 1015, in: Robin Leonard Bidwell (ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from Foreign Confidential Print. Part II From the First to the Second World War. Series B. Turkey, Iran, and the Middle East. 1918–39*, University Publications of America 1997, s. 97.

103 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958, Document 234, Report by the Operations Coordinating Board, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d234> [5. 10. 2021].

104 R. L. BIDWELL, K. BOURNE, D. C. WATT, Foreign Office archives 371 140841 EP 1201/1, in: R. L. Bidwell (ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from Foreign Confidential Print. Part II From the First to the Second World War. Series B. Turkey, Iran, and the Middle East. 1918–39*, University Publications of America 1997, s. 142.

105 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958,

Kromě opozice mosaddegovského typu Američané v Íránu nejpozději na počátku šedesátých let pozorovali vzrůstající komunistické aktivity. Charles P. Cabell, ředitel CIA, se na zasedání Národní bezpečnostní rady vyjádřil v tom smyslu, že sovětská ambasáda zintenzivňuje navazování kontaktů s íránskými občany, východoněmecké rádio vysílá instrukce členům strany Túde k obnovení jejích aktivit a SAVAK odhalil komunistickou síť uvnitř íránské armády. Podle ředitele CIA šáhova pozemková reforma docílila opačného efektu, než bylo původně zamýšleno, a znepřátelila nové skupiny obyvatel, aniž by kohokoliv přivedla na panovnickou stranu.¹⁰⁶ Kromě strany Túde SAVAK monitoroval několik dalších organizací s levicovým až komunistickým programem, jako např. Fedájján-e chalq, Modžáhedín-e chalq a Hezb-e Melal-e Eslámí.¹⁰⁷

Podle Američanů se íránský šáh cítil ve světle regionálních událostí závěru padesátých let silně ohrožen rostoucím sovětským vlivem a ze strany USA nepociťoval dostatečnou podporu. Rostoucí vliv komunistů v Iráku, sovětská pomoc Afghánistánu, delikátní schopnost egyptského prezidenta Násira balancovat mezi Východem a Západem, to vše za tlaku sovětské diplomacie na íránskou neutralitu postupně v šáhovi vyvolávalo a posilovalo přesvědčení, že nejvhodnější cestou za zajištěním bezpečnosti monarchistického Íránu by bylo vyjednání omezené dohody se Sověty, která by ukončila sovětský tlak v podobě komunistické propagandy na íránském území, ale zároveň by nepoškodila životně důležité vztahy s USA, naopak by mohla Spojené státy přimět k navýšení jejich podpory Íránu. Ve zprávě amerických tajných služeb z února 1959 hodnotící íránské strategické směřování se uvádí, že „šáh je stále pevně orientován prozápadně, obává se sovětského vlivu v regionu a dobro-

Document 249, Special National Intelligence Estimate, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d249> [5. 10. 2021].

106 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1960, Document 288, Memorandum of Discussion at the 440th Meeting of the National Security Council, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d288> [5. 10. 2021].

107 E. FARD, *Dar Dámghah-e Hádese. Barresi-je 'elal va 'avámel-e forúpáší-je hokúmat-e šáhenšáhí. Goftegú bá Parvíz Sábeti (modír-e amnijat-e dáchelí-je Sávák)*, s. 159.

volně spojenectví se Spojenými státy nepřerušit“. Naopak Američané si byli vědomi toho, že iránský panovník usiloval o co možná největší finančně-materiální podporu na vybudování vlastního silného vojenského komplexu a jakékoliv vztahy se Sovětským svazem by byly ze strany Íránu drženy v přiměřené, výsostně pragmatické míře. Jediným důvodem pro otevření náruče Sovětskému svazu by bylo, pokud by se Spojené státy rozhodly Írán dále nepodporovat.¹⁰⁸ Američané, pro které byla iránská monarchie významným spojencem v boji proti pronikání sovětského vlivu ze střední Asie, byli šáhově odhodláni jednoznačně náležet do západního tábora naklonění a iránský panovník tohoto sentimentu dovedně využíval pro získávání finančně-materiálních prostředků na budování iránského vojensko-bezpečnostního aparátu a rozvoj Íránu jako regionální mocnosti.¹⁰⁹ Šáh z těchto důvodů v komunikaci s představiteli americké administrativy záměrně akcentoval hrozbu komunismu v Íránu, aby mu Spojené státy pomohly vybudovat silné bezpečnostní složky, které panovník vnímal jako významný pilíř své vlády.¹¹⁰

108 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1959, Document 265, Special National Intelligence Estimate, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d265> [5. 10. 2021]; Srov. E. FARD, *Dar Dámghah-e Hádese. Barresí-je 'elal va 'avámel-e forúpáší-je hokúmat-e šáhensháhi. Goftegú bá Parvív Sábetí (modír-e amnijat-e dáchelí-je Sávák)*, s. 67.

109 V šáhově politickém okolí existovaly hlasy žádající více neutrální postoj Íránu v otázkách globálního soupeření východního a západního bloku. Šáh si byl nicméně vědom výhod, které mu orientace na Spojené státy přináší, a tak např. již v roce 1955 neváhal vstoupit do Baghdádského paktu. R. L. BIDWELL, K. BOURNE, D. C. WATT, Foreign Office archives : 371 114820 EP 1071/5, in: R. L. Bidwell (ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from Foreign Confidential Print. Part II From the First to the Second World War. Series B. Turkey, Iran, and the Middle East. 1918–39*, University Publications of America 1997, s. 50; Srov. E. FARD, *Dar Dámghah-e Hádese. Barresí-je 'elal va 'avámel-e forúpáší-je hokúmat-e šáhensháhi. Goftegú bá Parvív Sábetí (modír-e amnijat-e dáchelí-je Sávák)*, s. 67–70.

110 Tamtéž, s. 130.

Závěr

Vývoj zpravodajsko-bezpečnostního aparátu v Íránu prošel dlouhou cestou za proměňující se státoprávní reality a historického kontextu. Od prvních kroků, učiněných v 19. století, ve snaze modernizovat alespoň některé aspekty tradičního feudálního státu, až do časů rozehrávající se studené války, zaznamenaly jednotlivé složky státní bezpečnosti mimořádný kvalitativní posun, poháněný podporou ze strany zahraničních spojenců. V polovině padesátých let měl Írán k dispozici modernizující se armádu i zkušenou policii. Jedna složka obrany státu nicméně chyběla. Z důvodu potřeby zajištění bezpečnosti státního uspořádání proti celé škále potenciálních hrozeb došlo v Íránu na nejvyšších mocenských úrovních k rozhodnutí vytvořit komplexní civilní zpravodajskou službu, která by pod sebou sdružovala a koordinovala zpravodajsko-policejní činnost v nevojenské sféře působení.

Konkrétní motivy vedoucí k tvorbě odpovídající bezpečnostní organizace lze obecně rozdělit na vnější a vnitřní. Z hlediska vnějšího čelil Írán zejména potenciálnímu přímému ohrožení ze strany Sovětského svazu na východní hranici Íránu a skrze prosovětsky orientované arabské státy na hranici západní. Jak bylo na rádcích výše ukázáno, bezpečnostní politika Íránu se odvíjela jednak z vlastních vnitrostátních ohledů, jednak z faktu, že Írán v druhé polovině padesátých let hrál dílčí roli v celkové americké strategii čelení Sovětskému svazu. V tomto smyslu je třeba nahlížet na íránskou a americkou zahraničně-bezpečnostní politiku jako na provázané. Právě pro Spojené státy americké bylo zásadní uchránit Írán před pronikáním komunismu, v němž spatřovaly hlavní riziko pro zachování prozápadně orientovaného režimu v této strategicky významné zemi.

Motivy vnitropolitické byly v případě strany Túde prodloužením vnějších nebezpečností. Tato íránská radikálně levicová strana měla v padesátých letech již nějakou dobu pověst prodloužené ruky Sovětského svazu, přičemž se americká a íránská vláda shodovaly na názoru, že právě tato entita představuje pro íránskou monarchii zásadní ohrožení, a to i přesto, že její struktury v samotném Íránu byly v polovině padesátých let do značné míry zlikvidovány. Vedení strany se přesunulo

do zahraničí a svoji politickou agitaci zaměřilo na íránské studenty vyslané do zemí západní Evropy a Severní Ameriky. Druhým pilířem íránské opozice byly strany s nacionalistickým programem, většinou ideově spřízněnci padlého premiéra Mosaddeqa. Tyto strany byly nicméně až na výjimky opozicí jen v tom smyslu, že požadovaly návrat od autoritářského stylu vládnutí k hodnotám parlamentní demokracie, a to za zachování monarchie. Íránské vládnoucí elity, respektive šáh a jeho družina, prostřednictvím bezpečnostních složek sledovali výraznější represi, podrobování ovšem nebyli. Podobně bylo před vznikem SAVAKu a v prvních letech po jeho vzniku přistupováno k šířtskému kléru, který až do nástupu ajatolláha Chomejního nevykazoval žádné výraznější známky vážně míněné opoziční aktivity. Situace byla jiná v případě radikálních nábožensky orientovaných hnutí, jmenovitě např. Fedájján-e Eslám, která neváhala používat proti monarchistickému režimu násilných akcí. Na druhou stranu celkový společenský vliv takovýchto uskupení byl o poznání menší než vliv duchovenstva.

Na základě prostudovaného materiálu se jeví, že podpora Spojených států amerických Íránu samozřejmě vycházela i ze zahraničněpolitického kontextu Studené války a v tomto smyslu byla opravdu klíčová, neboť bez podpory USA (nebo jiného podobně vyspělého spojence) by byla výstavba SAVAKu (a armády včetně vojenské zpravodajské služby) jen stěží možná. Z pohledu íránské šáhoviny hrál zahraničněpolitický kontext samozřejmě nepopíratelnou roli. Ruský vliv v regionu byl stále ještě v živé paměti a komunistická strana Túde v otevřeném ideologickém sporu s principy íránské monarchie. Íránský panovník pochopitelně v SSSR viděl nejen vojenskou hrozbu. Nicméně hlavním motivem stojícím za posedlostí budováním bezpečnostního aparátu byl spíše psychologický rozměr šáhovy osobnosti a strach o zachování mocenského postavení, s čímž byla spojena potřeba prezentovat před světem i íránskou veřejností moc a neotřesitelnost íránské monarchie. I někteří představitelé americké administrativy hodnotili šáhovo vnímání bezpečnostních hrozeb jako neuspořádané a někdy i vzájemně protichůdné.¹¹¹

111 Foreign Relations of the United States, Washington, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, eds. Edward C. KEEFER, 1958,

Spojené státy americké se nacházely ve stavu studené války se Sovětským svazem, a měly tedy přirozený zájem na zajištění bezpečnosti svého spojence, ležícího na hranici mezi Východem a Západem. Z těchto důvodů byly USA ochotny uvolňovat financí a personální prostředky na posílení iránského zpravodajského aparátu. Na druhé straně to byl právě iránský panovník, kdo se pod vlivem vlastních zkušeností obával o své postavení a ve vztahu k USA to byl právě on, kdo vyvíjel tlak na navýšení poskytované pomoci v bezpečnostní oblasti. Z vnitřní korespondence představitelů americké zahraniční politiky přelomu padesátých a šedesátých let vyplývá, že to byl zejména iránský panovník, kdo byl hlavním iniciátorem budování bezpečnostně-vojenského komplexu v Íránu a kdo považoval americkou angažovanost v tomto směru za nedostatečnou.

Na strach z vojenského ohrožení ze strany Sovětského svazu bylo v Íránu odpovídáno posilováním strategických vztahů se Spojenými státy a mohutnými investicemi do vlastní armády, včetně vojenské zpravodajské služby. Oblast civilních hrozeb spadala plně do kompetencí SAVAKu a primární motivy pro založení této služby vycházely z vnitropolitické situace a obav šáha z hnutí a ideových proudů, které představovaly potenciální ohrožení monarchie v Íránu, přestože byla některá z těchto organizací podporována ze zahraničí. Stejně tak výcvik poskytnutý americkou CIA byl zaměřen zejména na kontrarozvědnou složku SAVAKu, jejíž příslušníci své schopnosti dobře uplatňovali i na úrovni metod práce tajné policie, kterou SAVAK do značné míry byl.

Íránský šáh si dobře uvědomoval důvody, pro které byl Spojenými státy podporován a umně jich využíval pro zajištění soustavného posilování této podpory. Sovětský svaz pro Írán sice představoval bezpečnostní riziko, jako takový ale spadal do kompetencí armády. Problematika, kterou se zabýval SAVAK, byla mnohem širší a pokrývala celé spektrum potenciálních hrozeb. Není samozřejmě jednoduché položit jasné dělítko mezi hrozby vnější a hrozby vnitřní. Do určité míry jsou propojeny, tak jako je tomu v případě strany Túde, která měla potenciál sloužit jako agent Sovětského svazu uvnitř Íránu, i když podobná tvrzení

Document 234, Report by the Operations Coordinating Board, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d234> [5. 10. 2021].

někteří představitelé strany odmítali a trvali na tom, že Túde nemá na srdci zájmy nikoho jiného než íránského lidu. Stejně tak nelze říci, že SAVAK vznikl jen kvůli jednomu typu hrozeb. V konečném důsledku šlo o organizaci komplexní, která zahrnovala rozvědnou i kontrarozvědnou složku. Nicméně po zvážení celkového bezpečnostního kontextu přelomu padesátých a šedesátých let v Íránu, událostí, které založení SAVAKu předcházely a okolností, které jej doprovázely, se jako hlavní příčina jeví vnitropolitická situace v Íránu. Spojené státy americké se pochopitelně obávaly Sovětského svazu. Íránský panovník ale čelil mnohem bezprostřednějším hrozbám. V roce 1953 to nebyl Sovětský svaz, kdo vyostřil konflikt mezi monarchisty a nacionalisty íránské politiky. Stejně tak v následujících letech byly SAVAKem odhaleny a zastaveny četné konspirace, které ale nebyly všechny organizovány Sovětským svazem. Šáh si uvědomoval, že má ve svém vlastním státu různorodé politicko-ideologické proudy, pohybující se na spektru od zastánců konstituční monarchie po radikální socialisty. Aby mohl předcházet dalším nebezpečným situacím, potřeboval mít vnitropolitickou situaci pod drobnohledem a efektivní, organizovanou a dobře financovanou kontrolou. Spojené státy nebyly vyloženě zastáncem všech metod kontroly obyvatelstva, které šáhův režim praktikoval, z obavy před pronikáním sovětského vlivu byly ale ochotny sponzorovat budování vojensko-bezpečnostního aparátu v Íránu a personálně-materiálně-technickou asistencí umožnily vzniknout komplexní civilní zpravodajsko-bezpečnostní službě, kterou íránský monarcha potřeboval, aby se ve své zemi cítil bezpečně.

V revolučním roce 1979 íránský bezpečnostní aparát, včetně SAVAKu, nedokázal zabránit zániku monarchie. Otázka, zdali (ne)schopnost čelit vnitřním hrozbám mohla být do SAVAKu zakódována již v době jeho vzniku, by se nabízela, pokud by byl SAVAK založen pouze jako nástroj americké strategie zadržování sovětského vlivu a v tomto duchu i cvičen a materiálně-technicky podporován. Příčinu selhání SAVAKu proti kvalitativně zcela odlišné hrozbě v době, kdy již nesetřvával pod přímým americkým dohledem, by tak bylo možné hedat právě v jeho neschopnosti reagovat na jevy vycházející z útrob íránské domácí situace.

Přestože vznik SAVAKu a jeho následný rozvoj byly z důvodu strategických zájmů Západního bloku během Studené války podporovány USA, pro iránského panovníka hlavní motiv pro založení této organizace (motiv zahraničněpolitický samozřejmě také spolupůsobil) spočíval ve vnitrostátních hrozbách reprezentovaných různými hnutími s levicovým, nacionalistickým i náboženským programem. Tato hnutí s různým stupněm intenzity představovala odpor proti pojetí vládnutí, tak jak jej nejpozději od poloviny padesátých let do roku 1979 realizoval Mohammad Rezá z dynastie Pahlaví. SAVAK byl jedním, nejspíše hlavním, nástrojem panovníka pro kontrolu těchto různorodých opozičních skupin, které pro panovníka v lepším případě žádaly demokratizaci monarchie, v horším případě volaly po jejím svržení a nastolení řádu jiného. Konečnou neefektivitu SAVAKu proti revolučnímu hnutí v roce 1979 nelze spojovat s účelem jeho založení a z něj vycházející strukturální charakteristiky, která byla jednoznačně nastavena tak, aby dokázala čelit nepřátelům z řad vlastních obyvatel Íránu. Příčiny neúspěchu SAVAKu je nutné hledat jinde.

Circumstances and Causes for the Establishment of the SAVAK Secret Service

SUMMARY

The development of the intelligence and security apparatus in Iran has undergone a long journey under the changing state conditions and revolutionary historical context. From the first steps taken in the 19th century to modernize at least some aspects of the traditional feudalist state to the Cold War, Iran had a modernizing army and an experienced police force at its disposal, but one component of the state's defense was missing. Due to the need to ensure the security of the state order against the full range of potential threats, Iranian officials decided to create a comprehensive civilian intelligence service, which would bring together intelligence and police activities in the non-military sphere of operation.

Specific motives leading to the creation of an appropriate security organization can generally be divided into external and internal. From an external perspective, Iran faced in particular a potential direct threat from the Soviet Union to Iran's eastern border and an indirect threat through Soviet-oriented Arab states on the western border. As shown in the above pages, Iran's security policy was based on its state considerations that were strengthened by American concern over the threat of possible communist expansion in a territory that was considered a Western sphere of influence. In this sense, Iran's and the US's foreign security policies must be seen as interconnected.

In the case of the the Tudeh party, the internal political motives, that prompted Iran to increase its security capabilities, were in fact an extension of external dangers. The Iranian Communist Party had for some time in the 1950s a reputation of an extended arm of the Soviet Union. The US and Iranian governments agreed that this entity posed the greatest threat to the Iranian monarchy, even though its structures

in Iran had been largely liquidated by the mid-1950s. The party leadership moved abroad and focused its political agitation on Iranian students sent to Western Europe and North America. The second pillar of the Iranian opposition was parties with a nationalist program, mostly ideologically related to the fallen Prime Minister Mosaddeq. However, the vast majority of these parties were opposition only in the sense that they demanded a return from an authoritarian style of government to the values of parliamentary democracy while preserving the monarchy. Iran's ruling elites or the Shah and his circle kept an eye on the nationalists, but these were not subjected to significant repression. The Shiite clergy, before the establishment of SAVAK and in the first years after its establishment, was approached in a similar manner since it did not show any significant signs of serious opposition, that is to say until the rise of Ayatollah Khomeini. The situation was different in the case of radical religiously oriented movements, namely Fedayiyan-e Islam, which did not hesitate to use violent actions against the monarchist regime. On the other hand, the overall social influence of these groups was much less than the influence of the clergy.

The United States was in a state of Cold War with the Soviet Union and therefore had a natural interest in ensuring the security of its ally on the border of spheres of influence. For these reasons, the United States was willing to release funds and personnel resources to strengthen the Iranian intelligence system. On the other hand, it was the Iranian monarch who, under the influence of his own experience, feared for his position, and in relation to the United States, it was him who exerted pressure to increase security assistance. The internal correspondence of US foreign policy officials at the turn of the 1950s and 1960s shows that it was mainly the Iranian monarch who was the main initiator of the construction of the security-military complex in Iran and who considered American involvement in this regard insufficient.

The fear of a military threat from the Soviet Union was addressed in Iran by strengthening strategic relations with the United States and massive investment in its own military, including military intelligence. The area of civilian threats fell fully within the remit of SAVAK, and the primary motives for establishing this service were based on the internal

political situation and Shah's fears of movements and ideological movements, which posed a potential threat to the monarchy in Iran, even though some of these organizations were supported from abroad. Similarly, the training provided by the CIA was mainly focused on the counterintelligence component of SAVAK, whose members used their skills well at the level of secret police working methods, which SAVAK was to a large extent.

Kdo tu debatuje o 8. květnu? Vývoj zastoupení historiků a dalších aktérů v médiích v éře mediálního historismu

ABSTRACT

Who Is Debating Here on May 8? Development of the Representation of Historians and Other Actors in the Media in the Era of Media Historicism

The paper deals with the post-November development of media coverage of the anniversary of the end of the World War II and related socio-political contexts. With the sociology of sources, it tries to find actors who were essential for the formation of media texts during the anniversary. Subsequently, the work attempts to describe the historian's changing position as a source of expert knowledge in media texts related to the end of World War II, especially in connection with politicians, historians and witnesses' presence in media texts. The work also tries to define the historian's role in today's mass media production and describe historian's communication possibilities in today's media logic.

Keywords: Collective memory; Victory Day; Media; Historians; Media logic; Media historicism

Úvod: od kolektivní k mediální paměti

Historická výročí bývají uzlovým bodem, ve kterém se koncentruje dosavadní historický výzkum, aktuální politická a společenská interpretace minulosti i logika mediální produkce. V rámci historiografie je již zavedenou disciplínou průzkum utváření kolektivní paměti.¹ Výrazně

1 Z výrazných osobností připomeňme alespoň dílo Paula Ricoeura, Pierra Nory, Jacquese Le Goffa či Jana Assmanna a Aleidy Assmannové. Ke conceptualizaci v českém kontextu například Jiří ŠUBRT – Štěpánka PFEIFEROVÁ, Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání, *Historická sociologie*, 1/2000, s. 9–29.

ale vzrůstá i zájem o výzkum mediálního zprostředkování historie, které k utváření kolektivní paměti čím dál výrazněji přispívá. Historická výročí pak bývají cíleně plánovanou agendou v produkci masových médií.

Následující studie využívá postupů z oborů historie a mediálních studií a klade si za cíl popsat, jak se proměňuje zastoupení různých aktérů, speciálně pak historiků, při připomínce historických výročí. Na příkladu připomínek výročí osvobození Československa v roce 1945 a proměnách oslav 9./8. května po roce 1989 se práce snaží ukázat proměny mediálního historismu.

Martin Zierold připomíná, jak silně se dnes média podílejí na utváření kolektivního vzpomínání.² Jerome de Groot pak upozorňuje, že „během několika dekád zastoupení ‚historie‘ a ‚historických žánrů‘ jako kulturních artefaktů exponenciálně vzrostlo. ‚Historie‘ jako volnočasová zábava explodovala. Samotné označení za historické se jako kulturní trop nevyvíjelo jako něco příliš zaznamenaní hodného. Ale historické jako kultura se v divočině médií stalo neuvěřitelně zajímavé“.³ De Grootovo pozorování platí jistě nejen pro jím zkoumanou Británii: i v jiných krajinách vědecké historické práce nejsou až na výjimky i nadále nijak výrazněji medializovány, což o to více vynikne při vědomí razantního rozšíření mediální krajiny o internetová média. Nicméně samotné téma historie se stalo velmi významným tématem pro nejrůznější mediální produkce.

V českém prostředí během minulého století mediální interpretace historie často podléhala vládnoucí moci.⁴ Proto se po roce 1989 historický výzkum medializace minulosti vázal obvykle na odhalení cenzurních mechanismů, které limitovaly pluralitní debatu o minulosti v předcházejících dekádách.⁵ Po roce 1989 v demokratické společnos-

2 Martin ZIEROLD, *Gesellschaftliche Erinnerung: Eine medienkulturwissenschaftliche Perspektive*, Berlin 2006, s. 54.

3 Jerome de GROOT, *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, London 2009, s. 2.

4 Jakub KONČELÍK – Petr VEČERA – Pavel ORSÁG, *Dějiny českých médií 20. století*, Praha 2010.

5 Do tohoto široce vymezeného prostoru spadá vše od prvních polistopadových syntéz represivní cenzurní praxe (například Karel KAPLAN – Dušan TOMÁŠEK,

ti již historické události nabývají ve veřejném prostoru různých interpretací a svým střetem utváří převládající historické vědomí i povědomí ve společnosti. Tuto pluralitu odráží i historiografie a její různorodá interpretace ve veřejném prostoru, a to již i o období tzv. normalizace.⁶

Vedle politických změn a svobody historického bádání se také v posledních třiceti letech značně proměnila mediální krajina, ve které je historické poznání prezentováno a jež spoluutváří historické vědomí a znalost společnosti. Jirák a Köpplová vypočítávají, co dnes můžeme řadit do specifické kultury svůdného „mediálního historismu“: „Média, jak již bylo řečeno v úvodu, nabízejí široké veřejnosti sugestivní a mnohotvárný, ovšem ‚současný‘ obraz minulosti – obraz, který konkuruje výkladu minulosti, jež nabízí historie a historiografie, a má nepochybně nesrovnatelně početnější publikum. Tento současný mediální obraz minulosti je sestaven z velmi pestré a různorodé mozaiky výstupů sahající od zpravodajství přes analytické články, populárně-naučné knihy z oblasti literatury faktu, popularizující historické časopisy či specializované historické televizní kanály, dokumentární filmy a televizní besedy po historické romány, hrané seriály a filmy, komiksy, počítačové hry či televizní soutěže. To vše dohromady vytváří sféru svébytného, byť vnitřně rozrůzněného mediálního historismu – ovšem s různou mírou závaznosti ke stavu historického poznání, neboť jednotlivým výše připomenutým typům mediálních výstupů je přiznávána různá míra práva na autorskou licenci, nebo naopak povinnosti zachovávat věrnost shromážděným poznatkům o minulosti.“⁷

O cenzuře v Československu v letech 1945–1956: studie, Praha 1994) přes aktuální syntézy oborových dobových diskurzů (například Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisectví*, Praha 2012) až po dílčí studie, třeba právě o vládní moci využívaných výročích (například Jaroslav ŠEBEK, Připomínání stranicko-státních festivit jako politického nástroje v prvních letech normalizace v Československu, in: Vojtěch Ripka – Michal Sklenář (edd.), *Marginalia Historica* 10, 2/2019, s. 33–56.).

6 Příkladem může být Kamil ČINÁTL – Jan MERVART – Jaroslav NAJBERT (edd.), *Podoby československé normalizace: Dějiny v diskuzi*, Praha 2018.

7 Jan JIRÁK – Barbara KÖPPLOVÁ, Média, historie a historici, *Historie – Otázky – Problémy* 9, 2/2017, s. 20.

Horst Pöttker rozlišuje tři základní možnosti, jak novinář přistupuje k historické látce, a tím výrazně ovlivňuje interpretaci historického faktu: buď v kritickém modu staví současnost do kontrastu s minulostí, nebo v analogickém modu hledá podobnosti různých epoch, či v genetickém modu vysvětluje současnost jako výsledek minulosti.⁸ Historie tak různým způsobem na stránkách novin, v rozhlase, televizi či online médiu utváří současnost. Tento praktický přístup k časovosti mediálního historismu ale není jediný možný. Například François Hartog varuje před svody všudypřítomného přezentismu, který „se stal sám sobě svým vlastním horizontem a proměnil se ve věčně trvajícím přítomnost“.⁹ Pro historika je takto ustavená mediální krajina zajímavou příležitostí, ale také významným rizikem, které může poškodit jeho vědeckou práci, případně podpořit nekompetentní kontext zpřítomňování historie. Můžeme dnes mluvit dokonce už i o „histotainmentu“ jakožto specifickém průniku historie a zábavy v mediálních obsazích.

Výročí mezi minulostí a současností

V současnosti je 8. květen slaven jako státní svátek s názvem Den vítězství. Před rokem 1989 byl konec druhé světové války slaven 9. května pod názvem Den osvobození Československa Sovětskou armádou. Po roce 1989 se název změnil na Den osvobození od fašismu, následně v roce 1991 se datum výročí posunulo na 8. května, v roce 2000 došlo k dalšímu přejmenování na Den osvobození a zatím poslední změna v roce 2004 byla změna názvu na Den vítězství.

Už jen tento přehled změn datací a názvů ukazuje, jak výrazně si dobová politika kladla za cíl ovlivnit vnímání minulosti. Předlistopadový název výročí zdůrazňoval zásluhy sovětské armády a podřizoval se sovětské dataci. Po roce 1989 znovuzdůraznění zásluh všech spojenců vymazalo z názvu jmenování pouze jedné armády a výročí se dál po-

8 Horst PÖTTKER, A Reservoir of Understanding, *Journalism Practice* 5, 5/2011, s. 520–537.

9 François HARTOG, Na cestě k nové historické situaci, *Slovo a smysl* 14, 27/2017, s. 242.

stupně měnilo v inkluzivnější pojmenování, až se nakonec z osvobození stalo vítězství, což je již poměrně výrazný sémantický posun – v tomto případě navíc daný touhou sjednotit pojmenování výročí s pojmenováním v mnoha západoevropských státech.

Výročí se stalo mnohokrát projekčním plátnem politiků k artikulování současných politických pozic. Hned v roce 1990 se objevil návrh poslance Miloše Zemana na přesun data výročí o den zpět, kdy oslavy výročí 9. května označil za „historickou falsifikaci“ a oddálení osvobození Prahy sovětskou armádou za „opakování Varšavského povstání, kdy nekomunistická opozice byla určena k likvidaci německými vojsky“. Řeč tehdy zakončil: „Vážené Federální shromáždění, domnívám se, že je naší povinností odstranit fikci stalinské historiografie. Každý národ má právo na své dějiny. Santayana kdysi napsal, že národ, který svoji minulost zapomíná, je odsouzen k tomu, prožít ji znovu. Máme-li povinnost vůči lidem, kteří se účastnili Pražského povstání, vrátit jim čest, pak jim tuto čest vrátíme právě tím, když autentické datum osvobození Prahy, a to je 8. květen, vyhlásíme v zákoně o státních svátcích dnem osvobození od fašismu. Kromě toho se tímto datem začleníme do data obdobně slaveného civilizovanými evropskými státy, což je malý, ale přece jen krok k našemu návratu do Evropy.“¹⁰

O 30 let později aktuální politická témata do interpretace historie nepromlouvala o nic slaběji. V roce 2020 se kolem výročí vyhrtilo několik sporů mezi Českou republikou a Ruskou federací (odstranění sochy maršála Ivana Stěpanoviče Koněva, přejmenování některých ulic či kauza okolo údajné ruské špionáže), které zpětně výrazně ovlivnily i kontext a výklad výročí. Například pražský primátor Zdeněk Hřib prohlásil v den svátku: „Sověti tak přijeli do města fakticky svobodného a nenesli hlavní zásluhu na jeho osvobození, i když si ji z politických důvodů připisovali a stále rádi připisují.“ A doplnil k historické interpretaci hned aktuální politický spor, mimo jiné právě o interpretaci konce druhé světové války v Evropě: „V současnosti totiž čelíme silnému tlaku

10 Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR, *Řeč Miloše Zemana z 8. května 1990*, Psp.cz, 8. 5. 1990, <https://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/028schuz/s028041.htm> [19. 3. 2021].

jak ruské propagandy, tak jejich snahám o překrucování historie.“¹¹ Jak je uchopení historie pro aktuální politické cíle proměnlivé, ukazuje i to, že výše zmíněný někdejší kritik „fikce stalinské historiografie“ Miloš Ze- man během let výrazně svou interpretaci proměnil a zmírnil. Předmě- tem této práce ale primárně není rekonstrukce aktualizačních politic- kých kontextů u připomínky výročí v jednotlivých letech. Práce si s vy- užitím postupů sociologie zdrojů¹² klade za cíl zodpovědět výzkumnou otázku: Jací aktéři promlouvají v médiích k výročí konce druhé světové války? Podotázka pak zní: Jaké postavení mezi aktéry mají historici?

Kvantitativní obsahová analýza široké báze českých médií z jedno- ho roku ukáže zastoupení jednotlivých skupin aktérů. Následná inter- pretace s využitím archivu České tiskové kanceláře přiblíží proměnu profese historika jako zdroje mediálních textů vztahujících se ke konci druhé světové války v Evropě v delším časovém úseku.

Kdy mluví politici, pamětníci a historici

Výzkum zdrojů, jejich přístupu do médií a vlivu na výsledný mediální text je zkoumán většinou ve vztahu k přítomnému společensky vý- znamnému dění, ale je možné takto zkoumat i mediální obsahy u histo- rických témat, kdy v případě výročí je významným faktorem i možnost přípravy textů k určitému významnému datu.

Tato práce kvantitativní obsahovou analýzou zkoumá několik kate- gorií prostřednictvím mediální databáze Newton v období tří týdnů ko- lem výročí 27. 4. 2020 až 17. 5. 2020. Zvolených kategorií aktérů může být ve vztahu k výročí mnoho, zde se zaměříme jen na zastoupení nejvý- raznějších kategorií „politik“, „pamětník“ a „historik“.¹³ Vyhledávání dle klíčových slov ukazuje jednotlivé kategorie v nejrůznějších významech

11 Sověti nenesli hlavní zásluhu na osvobození Prahy, řekl primátor Hřib, *Idnes.cz*, 5. 5. 2020, https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/ruda-armada-osvobozeni-praha-hrib.A200505_144312_domaci_bur.

12 Brian MCNAIR, *Sociologie žurnalistiky*, Praha 2004 či Tomáš TRAMPOTA – Mar- tina VOJTĚCHOVSKÁ, *Metody výzkumu médií*, Praha 2010.

13 Vzorek obsahuje tištěné, audiovizuální i online periodika z databáze Newton. Výzkum byl operacionalizován na vyhledávání klíčových slov „osvobození AND

– může jít o hlavní informační zdroj textu, ale může být použit také jen jako argumentační odkaz.

Výrazná redukce jen na tyto tři kategorie si zasluhuje vysvětlení. Pilotní průzkum ukázal, že klíčová slova v ženském rodu prakticky neovlivňují počty nalezených textů, což by mohlo být předmětem dalšího zkoumání mediálních rutin. Ze vzorku byly také odstraněny duplicity.

Nejzásadnější je vysvětlení, proč zrovna tyto tři kategorie. Vedle politiků jako nositelů moci a historiků jako zprostředkovatelů vědění jsou do vzorku zařazeni i pamětníci, kteří jsou svébytnou skupinou ve vytváření kolektivní paměti a u nichž lze předpokládat stabilní mediální zastoupení bez ohledu na politický vývoj či nález nových archiválií.

Mediální přítomnost politiků v textech o konci druhé světové války je nejsilnější v Den vítězství. Souvisí s projevy současných politiků i připomínkou činů politiků minulých. 8. května takových zmínek bylo uveřejněno 146, což je výrazně více než v ostatních sledovaných dnech.

Pamětníci jsou v mediálních textech zastoupeni nejen v Den vítězství, ale v sérii tří dnů kolem výročí. Vrcholem je 8. květen s 98 zmínkami o pamětnících. Plynulé rozvrstvení pravděpodobně souvisí s rozvržením mediální agendy u očekávaného výročí, která se dá dobře přichytat.

Vývoj počtu zpráv v čase – klíčová slova „osvobození, 1945, politik“, N=473

1945 AND politik“; „osvobození AND 1945 AND pamětník“; „osvobození AND 1945 AND historik“.

Vývoj počtu zpráv v čase – klíčová slova „osvobození, 1945, pamětník“, N=415

Vývoj počtu zpráv v čase – klíčová slova „osvobození, 1945, historik“, N=544

Historici jsou v mediálních textech zastoupeni ve dvou vrcholech. 1. květen odkazuje na počátek Pražského povstání, 8. květen pak na Den vítězství. Ten den je i nejvíce zmínek – 120.

Kvantitativní zastoupení ale nic neříká o kontextech, ve kterých zastupci jednotlivých kategorií vystupují. Zaměříme se proto na samotnou profesi historika jako zdroje expertního vědění. Jeho přítomnost v mediálních textech můžeme dle analýzy mediálního obsahu rozdělit na:

- aktivní,
- reaktivní,
- statickou
- a pasivní.

Za aktivní přítomnost historika v mediálním textu můžeme označit takový obsah, kde sám s velkou mírou kontroly nad kontextem svých slov předává své expertní znalosti. Typickým příkladem je rozhovor či text postavený na citacích historika. Do této kategorie zařadíme i citování konkrétního výzkumu historika, typicky korektní odkaz na historikovu knihu či článek. Příkladem může být rozhovor Mladé fronty Dnes z roku 2020 s historikem Slezského zemského muzea v Opavě o ostravsko-opavské operaci „Smrt Kubince a Sýkory asi zcela neobjasníme, připouští historik Kolář“,¹⁴ během nějž historik dostal i prostor nabízet více interpretací a posuzovat jejich pravděpodobnost.

Za reaktivní přítomnost historika v mediálním textu označme takový případ, kdy je historik přítomen k doložení teze, kterou vyslovil někdo jiný – obvykle politik – a má minimální prostor k popisu kontextu události. Takovým příkladem může být například další text z roku 2020 „Hřibův výrok o příjezdu Rudé armády do svobodné Prahy? V zásadě správný, říkají historici“.¹⁵ Historici se v mediálním textu mají vyjádřit pouze k několika tvrzením politika a ač se ve svých krátkých – a patrně i krácených – odpovědích ne zcela shodují, do titulku médium zvolí jednoznačný titulek.

Za statickou přítomnost historika v mediálním textu označme takový případ, kdy historik je přítomen jen jako zástupce profese, ale neargumentuje ve výkladu a interpretaci dějinných událostí. Příkladem může být zmínka o přítomnosti historiků při oficiálních oslavách. Uved-

14 Josef GABZDYL, Smrt Kubince a Sýkory asi zcela neobjasníme, připouští historik Kolář, *Mladá fronta Dnes*, 27. 4. 2020, <https://www.mesto-bohumin.cz/cz/zpravodajstvi/novinove-clanky/42175-smrt-kubince-a-sykory-asi-zcela-neobjasnime-pripousti-historik-kolar.html>. Historik má prostor v rozhovoru uvažovat o variantě podminování klíčového mostu (dnes mostu Miloše Sýkory) a posuzovat pravděpodobnost jednotlivých variant: „Obvyklá německá taktika byla taková, že nechali přejet několik tanků, zahájili na ně palbu a ústupu zabránili vyhozením mostu. Jenže v tomto případě dostal zásah hned první tank, který na most vjel, což variantě podminovaného mostu nenasvědčuje. Jenže nevíme, jak byli obránci mostu vycvičení.“

15 Filip ŠÁRA, Hřibův výrok o příjezdu Rudé armády do svobodné Prahy? V zásadě správný, říkají historici, *Novinky.cz*, 6. 5. 2020, <https://www.novinky.cz/historie/clanek/hribuv-vyrok-o-prijezdu-rude-armady-do-svobodne-prahy-v-zasade-spravny-rikaji-historici-40323023>.

me zde text „Koronavirus přesunul oslavy osvobození v Plzni na internet. Městem projelo jen několik fanoušků v Jeepech“: „Tradiční Slavnosti svobody, které měly být letos, v roce 75. výročí konce druhé světové války velkolepé, nahradilo dnes sedmihodinové živé vysílání na internetu. Mluvili v něm pamětníci, historici, členové klubů vojenské historie, objevily se sestřihy z minulých ročníků oslav.“¹⁶

Za pasivní přítomnost historika v mediálním textu označme takový případ, kdy je historik použit jako argument, ale není nijak zmíněna jeho konkrétní práce, výrok, dokonce často ani konkrétní odborník a historici pouze pasivně slouží pro argumentaci jako abstraktní skupina. Nejčastěji takový postup vidíme ve výročích politiků. Příkladem může být například text lokálního politika „Proč jsme sundali maršála Koněva“: „Stavbě Berlínské zdi v roce 1961 Koněv velel, na jaře roku 1968 zase přivezl delegaci ruských generálů, která se rozjela po celé naší zemi na obhlídky terénu před srpnovou vojenskou invazí. Rusové to zpochybňují, čeští historici potvrzují. Mám někdy chuť vzkázat do Ruska, ať si otevřou své vlastní archivy a přečtou si to v nich sami, když mají pochybnosti.“¹⁷

Vypjatá historická debata okolo Dne vítězství v roce 2020 ukázala, jak proměnlivé je postavení historika jako zdroje expertního vědění pro média. Jakým způsobem média budou poptávat historickou znalost, závisí nejen na aktuálních politických debatách, ale i na mnoha vnitřních mediálních rutinách. Přes výraznou politizaci výročí se i tento rok ukázalo, že přítomnost politiků v mediálních textech je nejvýraznější v samotný svátek, přítomnost pamětníků je rozprostřena do několika dnů, většinou dle předem připraveného plánu jednotlivých redakcí, a nejvýraznějším spouštěčem pro přítomnost historika je výročí historické události, v tomto případě 1. květen jako počátek Pražského povstání a 8. květen jako výročí konce druhé světové války v Evropě.

16 ČTK, Koronavirus přesunul oslavy osvobození v Plzni na internet. Městem projelo jen několik fanoušků v Jeepech, *Lidovky.cz*, 3. 5. 2020, https://www.lidovky.cz/domov/koronavirus-presunul-oslavy-osvobozeni-v-plzni-na-internet.A200503_163120_ln_domov_hetom.

17 Jan LACINA, Proč jsme sundali maršála Koněva, *Forum24.cz*, 29. 4. 2020, <https://www.forum24.cz/jan-lacina-proc-jsme-sundali-marsala-koneva/>.

Tři typy mediálního diskurzu během výročí

Vedle zkoumání četnosti četnosti mediální komemorace a jeho kontextu v každém roce výročí konce světové války je možné se podívat i na proměnu mediálního pokrytí výročí od roku 1989, které ukáže dlouhodobější trendy v proměně mediálního historismu. Z báze Československé a České tiskové kanceláře můžeme po analýze textů uveřejněných v období tří týdnů kolem výročí abstrahovat tři převládající druhy mediálního diskurzu kolem tohoto výročí:

- „historii bez historiků“, která je typická pro autoritativně řízená média před rokem 1989,
- „historii politiků“, kdy v demokratické společnosti již historici se svým expertním věděním vstupují do médií, ale rámec výročí udávají akty a tvrzení politiků
- a „historii celé společnosti“, kdy se v různých zájmech a cílech mediálních organizací, politiků, pamětníků, historiků a dalších neustavuje jen jedna výrazná mediální agenda.

Příkladem „historie bez historiků“ může být mediální produkce k výročí před listopadem 1989. Ve třech týdnech kolem data výročí 1. května až 21. května 1989 v produkci Československé tiskové kanceláře překvapivě nevystupují žádní historici, kteří by se expertně vyjadřovali k připomínce osvobození. Strnulá interpretace je plně v rukou oficiálních politiků a předem vybraných – často sovětských – pamětníků. Hlavní zprávou médií 9. května 1989 je tak dopis „Blahopřejný telegram nejvyšším představitelům SSSR“, který jako každý rok kodifikuje minulost a následně i přítomnost závaznou interpretací výročí: „Drazí soudruzí, na prahu 44. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, historického mezníku hluboce zapsaného v dějinách našich národů, přejeme Vám, bratrské Komunistické straně Sovětského svazu a všemu lidu vaší země štěstí a mír, nové úspěchy v přestavbě a demokratizaci společnosti.“¹⁸

Historici v tyto dny vystupují pouze v textech o jiných historických výročích („Uctění památky K. H. Máchy“),¹⁹ případně jde o zahraniční

18 Blahopřejný telegram nejvyšším představitelům SSSR, *ČTK*, 6. 5. 1989.

19 Uctění památky K. H. Máchy, *ČTK*, 6. 5. 1989.

historiky zmíněné často v souvislosti s jinou propagandistickou agendou médií („PRAVDA o dějinách sovětské rozvědky“, „Pozdní odsouzení nacistických zločinů“).²⁰

Druhý typ diskurzu můžeme označit jako „historii politiků“. Oproti prvnímu typu se historici k výročí v demokratických poměrech již vyjadřují, stejně tak pamětníci, ale narativ je určen primárně aktuálními politickými akty a výroky. Takovým případem byl například hned v roce 1990 návrat ke svobodné diskusi o konci světové války. Historici v debatě vystupovali, ale primární pozornost byla zaměřena na akty politiků. Příkladem je již zmíněná diskuse parlamentu o státních svátcích, kde Miloš Zeman vystoupil proti „fikci stalinské historiografie“,²¹ či otevření výstavy o povstání pražským primátorem, která se „pokouší uvést na pravou míru různé pomluvy“.²² Jak velkým se výročí najednou stalo politikem, ilustruje i převzatý komentář ruské *Pravdy*, který si stěžoval na nedostatečnou pozornost obětem sovětské armády a zdůrazňování zásluh americké armády.²³

Nynější politika ovlivnila ještě několikrát připomínky výročí po roce 1989, nejčastěji šlo o aktuální česko-německé a česko-ruské vztahy. V česko-německých vztazích tomu tak bylo nejsilněji v roce 1997 po při-

20 PRAVDA o dějinách sovětské rozvědky, *ČTK*, 8. 5. 1989; Pozdní odsouzení nacistických zločinů, *ČTK*, 4. 5. 1989.

21 Rozprava ke státním svátkům, *ČTK*, 8. 5. 1990.

22 České květnové povstání Praha, *ČTK*, 4. 5. 1990.

„Primátor hlavního města Prahy Jaroslav Kořán zahájil dnes v Mramorovém sále Clam-Gallasova paláce výstavu České květnové povstání. Na popud primátora vznikla nezávislá komise historiků, která zmapovala květnové povstání roku 1945 v Praze a na území tehdejšího protektorátu. V době ještě nedávno minulé byly tyto události líčeny poněkud jednostranně, a tedy zkresleně. Expozice malá rozsahem, ale velká obsahem se tedy pokouší uvést na pravou míru různé pomluvy, jež znevažovaly májové povstání českého lidu a staly se podkladem pro persekuci jeho předních organizátorů. Historikové ji sestavili výhradně z autentických materiálů, z nichž mnohé se veřejnosti představí poprvé po pětačtyřiceti letech. Nevyhnuli se ani takovým tématům, jako jsou Vlasovci či politika České národní rady při jednání s německými okupanty. Nesporným kladem výstavy je i ta skutečnost, že nepředkládá návštěvníkovi hotové pravdy, ale naopak ho nutí k zamyšlení. Zhodnocení událostí konce 2. světové války nechává na jeho vlastním úsudku. Dveře Mramorového sálu se za posledním návštěvníkem výstavy České květnové povstání uzavrou 3. června.“

23 PRAVDA ke 45.výročí osvobození Československa, *ČTK*, 8. 5. 1990.

jetí Česko-německé deklarace o vzájemných vztazích a jejich budoucím rozvoji. V případě česko-ruských vztahů v popisovaném roce 2020. Lze vyslovit hypotézu, že pokud je daný rok mediální pokrytí výročí rámováno výrazně politicky a čím více se vyjádří k historickému tématu politiků, tím méně zbyde prostoru pro pamětníky a historiky v aktivní roli. Stejně tak je zjevné, že i když kulatá a půlkulatá výročí mají šanci získat větší zájem médií, zásadní je pro mediální historismus aktuální mezinárodněpolitický vývoj.

Třetí typ diskurzu lze označit jako „historii celé společnosti“. Politici, pamětníci, historici i další aktéři se utkávají s mediální logikou redakcí, připomínka nezískává výrazně aktuální podobu debaty o současném politickém směřování země a výročí je tematicky i interpretačně různorodé a patří tak celé společnosti. Historici do takto nastaveného mediálního diskurzu vstupují především předpřipravenými výsledky svého bádání v očekávání větší pozornosti kvůli výročí. Příkladem mohou být mediální výstupy „Památník Terezín představil dosud neznámé dokumenty z konce války Terezín“,²⁴ „V Praze je největší výstava o konci války v Čechách“²⁵ nebo „Historici zveřejňují archivní materiály k době okupace“²⁶. Lze vyslovit hypotézu, že (pokud daný rok mediální pokrytí výročí není rámováno výrazně politicky) čím více historiků a pamětníků se vyjádří k historickému tématu, tím méně prostoru zbyde pro politiky.

Závěr: Média, historie a mediální historismus

De Groot podotýká, že „technologické zlepšení, ekonomické změny, institucionální revoluce a politické intervence měly v minulých dvou dekadách vliv na to, jak je minulost prodávána, balena a prezentována“.²⁷

24 Památník Terezín představil dosud neznámé dokumenty z konce války Terezín, ČTK, 7. 5. 2015.

25 V Praze je největší výstava o konci války v Čechách, ČTK, 6. 5. 2010.

26 Historici zveřejňují archivní materiály k době okupace, ČTK, 4. 5. 2009.

27 Jerome de GROOT, *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, London 2009, s. 2.

Jiráka a Köpplová tuto krajinu mediálního historismu definují velmi otevřeně, ale vždy s důrazem na velmi silnou výchozí pozici médií: „Vztah mezi médií, historií a historiky je nepochybně – především vzhledem k permanentní snaze médií aktualizovat minulost jako formu komentování současnosti, zábavu i osvětu – velmi těsný a současně naplněný vnitřním napětím. Svým způsobem je to vztah nerovný: média vytvářejí silný a přesvědčivý obraz minulosti, který ve veřejném prostoru upoutává podstatně víc pozornosti než odborná historiografická produkce, současně využívají odborníky z oblasti historických věd k posílení tohoto obrazu, a navíc jsou fakticky jediným účinným komunikačním prostředkem, jímž mohou reprezentanti oboru oslovit širší veřejnost.“²⁸

Je nepochybné, že na mediální historismus má vliv mnoho proměn, které tato práce nezachycuje: samotná média se výrazně proměnila a s online nabídkou se silně demokratizovala a rozšířila. Proměňují se profesní standardy novinářů. A mění se jistě i historické vědomí a povědomí společnosti. Přesto se zdá, že přes všechny tyto změny velmi silně přetrvává princip mediálního historismu, který můžeme nazvat aktualizacním či prezentistickým: pokud je v politické debatě v čase výročí přítomno nějaké aktuální téma, které se týká historických vztahů s důležitým státním aktérem připomínaných dějin, je velmi pravděpodobné, že se toto téma projeví i v mediálním historismu a při připomínce výročí vzroste zastoupení promluv politiků na úrok historiků či pamětníků.

Nerovné potýkání s médii však nemusí být pro historika předem prohrané. Pokud pochopí mediální logiku výročí, může docílit výrazné medializace své práce. Zároveň ale musí čelit riziku histotainmentu, kdy se v „zezábavněné“ a často násilně aktualizované historii mohou ztratit důležité kontexty. Do krajiny mediální historie již dlouho není možné vstoupit pouze s expertní historickou znalostí, pokud si aktér – ale v neméně míře i čtenář – mediálního obsahu zároveň neosvojí i kritickou mediální gramotnost a znalost mediální logiky. Den vítězství jako jeden z nejvýznamnějších státních svátků České republiky koncentruje veškeré aktuální souvislosti mediálního historismu.

28 Jan JIRÁK – Barbara KÖPPLOVÁ, Média, historie a historici, *Historie – Otázky – Problémy* 9, 2/2017, s. 22.

Who Is Debating Here on May 8? Development of the Representation of Historians and Other Actors in the Media in the Era of Media Historicism

SUMMARY

Historical anniversaries tend to be a focal point in which current historical research, contemporary political and social interpretations of the past and media production logic are concentrated. After 1989, in a democratic society, historical events take on different variations in the public space and, through their conflict, form the predominant historical consciousness and awareness in society. In addition to political changes and historical research freedom, the media landscape has also changed considerably in the last 30 years. Historical knowledge is presented and co-creates historical consciousness and knowledge of society. For the historian, the media landscape established in this way is an exciting opportunity and a significant risk that can damage his scientific work or support the incompetent context of presenting history. Today we can even talk about “histotainment” as a specific intersection of history and entertainment in the media.

The study uses procedures from the fields of history and media studies. It aims not to bring new knowledge about the liberation of Czechoslovakia in 1945 but to use sociology of sources to describe how the representation of various actors, especially historians, changes after 1989.

At present, May 8 is celebrated as a national holiday called Victory Day. Before 1989, the end of World War II was set for May 9 under the name of the Day of the Liberation of Czechoslovakia by the Soviet Army. After 1989, the name was changed to Liberation Day from fascism, then in 1991 the annual date was moved to May 8, in 2000 it was renamed to Liberation Day, and the last change in 2004 was to Victory Day.

The work quantitatively examines several categories through media databases in the period of three weeks around the anniversary of April

27, 2020 to May 17, 2020. There may be many selected categories of actors concerning the anniversary. Here we focus only on the representation of “politician”, “witness”, and “historian”. The media presence of politicians in texts about the end of World War II is most striking on Victory Day. It is related to the speeches of current politicians and the reminder of the actions of past politicians. On May 8, 146 such mentions were published, significantly more than in the other monitored days. Witnesses are represented in media texts not only on Victory Day but over a period of three days around the anniversary. The highlight is May 8, with 98 mentions of witnesses. The smooth stratification is probably related to the media agenda for the expected anniversary, which can be prepared well. Historians are represented in the media in two peaks. May 1 refers to the beginning of the Prague Uprising, May 8 to Victory Day. That day is also the most mentioned. A historian’s presence in media texts can be divided according to the analysis of media content into active, reactive, static and passive.

In addition to examining the frequency and context in each year of the end of World War II, it is also possible to look at the change in media coverage of the anniversary since 1989, which will show longer-term trends in the shift in media historicism. From the database of the Czechoslovak and Czech Press Offices, after analyzing the texts published in the three weeks around the anniversary, we can abstract three predominant types of media discourse around this anniversary: “history without historians”, which is typical of authoritarian media before 1989; the “history of politicians”, in which in a democratic society historians with their expert knowledge already enter the press, but the framework of the anniversary is in the hands of politicians; and the “history of the whole society”, in which the various interests and goals of media organizations, politicians, witnesses, historians, and others do not establish a single significant media agenda.

It was no longer possible to enter media history only with professional historical knowledge unless the actor, but to a lesser extent also the reader, does not acquire critical media literacy and understanding of media logic.

MATERIÁLY A DISKUZE |
MATERIALS AND DISCUSSIONS

(O)hledání komunistické výchovy.¹

„Jenže co je skutečně ta komunistická výchova?“ Mimo jiné i taková otázka může vytanout na mysli čtenářům publikace *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989* nejen v průběhu její četby, ale nakonec i po jejím dočtení. Vyjádřeným znejistěním přitom nechceme knihu devalvovat hned v prvním odstavci této recenzi statě. Rozhodně nezakrýváme, že jednotlivé studie obohacují naše znalosti o komunistickém režimu o nová zajímavá zjištění a fakta.² Výsledný dojem z četby nicméně zaostává za očekávanými, jež může vyvolávat ambiciózní název díla, stejně jako složení zkušeného autorského týmu.

S tématem předkládané knihy se to má podobně jako s řadou jiných námětů časově spadajících do období komunistické diktatury. Snad každý tuší, co si o problematice *komunistické výchovy* myslet. Pověštinou však jde o předpoklady a dojmy postrádající pevný badatelský základ. Pravdou totiž je, že česká historiografie zatím postrádá dílo, jež by nabídlo celistvý a pramenně podložený pohled na jednu z klíčových oblastí pounorové politiky. A tou výchova společnosti – dětí, mládeže i dospělých – bezesporu byla. Primární a neoddiskutovatelný význam recenzované publikace proto spočívá již v samotném vyzdvižení výchovné problematiky v rámci vládnutí a organizace pounorové společnosti.

Jistěže má český čtenář k dispozici již několik počínů, jež se tématu po svém věnují. Jmenovat je možné publikace autorské dvojice Martin Franc a Jiří Knapík. Jejich obsáhlá díla *Volný čas v českých zemích*

1 Tato recenzi stať vznikla za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“, reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

2 Například informačně bohatá a pochvalná recenze Michala Sklenáře detailně líčící obsah jednotlivých příspěvků, viz *Historie – Otázky – Problémy* 13, 2/2021, s. 131–135, dostupné z: https://historieotazkyproblemy.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/11/2021/12/Michal_Sklenar_131-135.pdf [13. 3. 2022].

1957–1967 a především *Mezi pionýrským šátkem a mopedem*, pojednávající o dětech, mládeži a socialismu v českých zemích v letech 1948–1970, ohledávají možnosti a meze tušené *komunistické výchovy* tak říkajíc z druhé strany.³ Problematice univerzitního prostředí se věnoval John Connelly, který sledoval jeho sovětizaci.⁴ Denisa Nečasová zkoumala konstrukci nového socialistického člověka.⁵ K nejnovějším počínům je třeba počítat taktéž disertaci Jany Černé, která se věnuje ideologické výchově dětí na socialistické škole mezi lety 1948–1970.⁶ Za pozornost rovněž stojí příspěvky všímající si výchovné péče o „jiné“, tedy Romy a lidi s handicapem, opět ponejvíce děti.⁷ V tomto případě je třeba vyzdvihnout publikace Victorie Schmidt a Franka Henschela.⁸

- 3 Martin FRANC – Jiří KNAPÍK, *Volný čas v českých zemích 1957–1967*, Praha 2013; TÍŽ, *Mezi pionýrským šátkem a mopedem. Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970*, Praha 2018. Podobně J. KNAPÍK a kol., *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*, Opava 2014.
- 4 John CONNELLY, *Ztročená univerzita: sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008.
- 5 Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018.
- 6 Jana ČERNÁ, „Podívejte se na děti!“ *Ideologická výchova dětí na socialistické škole mezi léty 1948–1970*, disertační práce FF MU, Brno 2021. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/gnaf2/?id=292917> [4. 10. 2021].
- 7 V případě výchovného přístupu k Romům viz Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011, s. 237–285. Ke konceptuální inspiraci postkolonialismem viz Jan RANDÁK, „Začínají žít.“ Převýchova romských dětí jako socialistická kolonizace, *Fórum sociální práce* 6, 2021, s. 9–22, dostupné z: https://forumsocialniprace.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/10/2021/06/Jan_Randak_9-22.pdf [13. 10. 2021]. K lidem s tělesnou, smyslovou či zrakovou jinakostí, ale rovněž k Romům nejnověji Kateřina KOLÁŘOVÁ – Martina WINKLER (edd.), *Re/Imaginations of Disability in State Socialism. Visions, Promises, Frustrations*, Frankfurt am Main – New York 2021 včetně kapitoly Marek FAPŠO – J. RANDÁK, *Work as Form of Emancipation: the Emergence of Czechoslovak Defectology*, s. 63–89.
- 8 Victoria SHMIDT, *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands. The Segregation of Roma and Disabled Children during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Brno 2015; TÁŽ (ed.), *Segregating in the Name of the Nation. The Politics of Disability in Czechoslovakia*, Amsterdam 2018, zde konkrétně kapitola Frank HENSCHEL – Victorie SCHMIDT, *Postwar Institutionalization of Care for the Disabled. Toward a Universalized Discourse of “Defective Gypsies”*, s. 109–143. Ke speciální pedagogice kapitoly Franka Henschela v knize M. FRANC – J. KNAPÍK, *Mezi pionýrským šátkem*, konkrétně *Horizonty psychologie, pediatry*

Předcházející výčet snad v dostatečné míře potvrzuje, že autoři a autorky publikace o *komunistické výchově* v Československu vstoupili na pole sice známé, nikoli však podchycené v celé jeho šíři – recenzovaná kniha se totiž neomezuje pouze na výchovu dětí a mládeže, ale naprosto adekvátně cílí rovněž na dospělé. Politická výchova, jak v úvodu práce pisatelé a pisatelky deklarují a zároveň sledovanou výchovu specifikují, totiž „představovala komplexní systém, v němž na sebe jednotlivé prvky navazovaly a zároveň se podporovaly.“⁹ Občany pounorového a socialistického Československa měly doprovázet takřkajíc od kolébky až do hrobu.¹⁰ O jakých součástech formativního systému se tedy čtenář z knihy dozví?

Po obligátním úvodu publikaci otevírá Tomáš Hermann, který představuje marxismus-leninismus a komunistickou výchovu v širším kontextu. Jeho studie má pravděpodobně sloužit taktéž jako uvedení do celého tématu. V porovnání s ostatními příspěvky jde o stať specifickou. Autor neprezentuje nová empirická zjištění, namísto toho představuje marxismus-leninismus jako státní ideologii, jejíž dogmatická struktura předurčila zánik režimů sovětského typu. Ve svém výkladu se opírá primárně o interpretace, jež považují komunistickou ideologii za osudový omyl, který nikdy nebyl schopen založit dlouhodobě fungující systém.¹¹

Ve druhé studii nastiňuje Jaroslav Cuhra proces ateizace české pounorové společnosti, jenž měl potlačováním náboženského života a výchovou k vědeckému světovému názoru vést ke zformování „nového člověka“. Autor si všímá především omezování náboženství ve veřejném prostoru. Výchovou k ateismu se nicméně zabývá pouze ve strukturální

trie, defektologie a pedagogiky, s. 572–576 a TÍŽ, *Péče a vzdělávání pro tělesně, mentálně a smyslově postižené děti*, s. 589–594. Zde i odkazy na další literaturu. Nejnověji Frank HENSCHERL, *The Embodiment of Deviance: The Biopolitics of the ‘Difficult Child’ in Socialist Czechoslovakia*, *East European Politics and Societies: and Cultures* 34, 4/2020, s. 837–857.

9 Jaroslav CUHRA – Marie ČERNÁ – Markéta DEVÁTÁ – Tomáš HERMANN – Pavlína KOUROVÁ, *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, Praha 2020.

10 Tamtéž, s. 286.

11 V tomto Tomáš Hermann navazuje na Martin MALIA, *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*, Praha 2004.

rovině, jejímu obsahu se příliš nevěnuje. Ateizační snažení komunistického vedení je v závěru textu prostřednictvím několika stranických konstatování označeno za neúspěšné. Důvody tohoto selhání se však Jaroslav Cuhra detailněji nezabývá.

Marie Černá se v další části zaměřuje na zajímavý fenomén politické výchovy pracujících v letech 1948–1960. Opřena o skutečně velkou řadu pramenů představuje na konkrétních příkladech ideové cíle, náplň a realizace nejrůznějších propagandistických projektů. Největší pozornost klade na politickou a pracovní mobilizaci žen, jež byly především v rané fázi komunistické diktatury považovány za podstatný rezervoár pracovních sil.

Ve čtvrté studii sleduje Pavlína Kourová, jak se komunistická doktrína odrazila ve výuce na základních školách a v mimoškolních aktivitách dětí. Autorka pokrývá celou škálu témat napříč komunistickou diktaturou a líčí vsudypřítomnost státní ideologie, ale i její stále zřejmější vyprázdněnost. V době normalizace podle pisatelky učitelé i sami žáci přistoupili na strategii přetvářky – nikdo vlastně nevěřil tomu, co říká. Ze strachu z důsledků nicméně všichni opakovali naučené fráze.

V páté, suverénně nejdelší části knihy, představuje Markéta Devátá fenomén výuky marxismu-leninismu na vysokých školách. Záměrem autorky bylo popsat cíle, strategie a účinnost tohoto vysokoškolského projektu od chaotických počátků až po jeho konec v roce 1989. V závěru upozorňuje na proměňující se roli vyučujících, kteří se po roce 1969 stali z tvůrčích aktérů pouhými tlumočníky zakonzervované doktríny. V případě samotných studentů Devátá konstatuje, že prakticky po celou dobu komunistického režimu výchovnou a ideologickou složku marxismu-leninismu odmítali či přímo stavěli na úroveň propagandy.

Poslední studie od téže autorky se zabývá večerními univerzitami marxismu-leninismu v systému stranického vzdělávání. Univerzity byly založeny v roce 1952 a rychle se staly důležitou součástí školské soustavy. Devátá upozorňuje na jejich zásadní roli po roce 1968, kdy jejich frekventanti často tvořili jádro nově „konsolidované“ strany.

Hned v první větě knihy je publikace označena za kolektivní výsledek promýšlení, „co obnášela všeobjímající komunistická výchova

v Československu v letech 1948 až 1989“.¹² Je však otázkou, o jak přiléhavé vyjádření se v případě zmíněné kolektivnosti jedná, respektive v čem přesně kolektivní charakter díla spočívá. Skupinová povaha publikačních výstupů může, ale rozhodně nemusí být snadnou cestou ke zveřejnění výsledků badatelské práce. Na autorský kolektiv a především editory totiž klade jisté nároky – mimo jiné je třeba naformulovat společný účel práce, promyslet konceptuální zaštitění díla, zdůvodnit výběr příspěvků, deklarovat jejich cíle či teze, koncipovat dílčí oddíly ideálně tak, aby byly ve vzájemné synergii, vtisknout kapitolám pokud možno obdobnou strukturu i shodnou stylistiku, byť jsme si v posledně jmenovaném případě vědomi toho, že každý autor je tvůrcem originálním se sobě vlastním způsobem vyjadřování. Zkrátka sestavit skutečně kolektivní, tedy vnitřně koherentní kolektivní monografii je úkolem nsnadným, o čemž se jistě mohl v rámci řešení skupinových projektů přesvědčit ne jeden tuzemský řešitel či řešitelka.

Autoři a autorky recenzované knihy přiznávají, že jednotlivé příspěvky nevyčerpávají zvolené téma rovnoměrně, mimo jiné z důvodu rozdílné „výtěžnosti“ pramenné základny zveřejněných studií.¹³ Tato skutečnost jistě stojí za výrazně odlišnou délkou kapitol, kterou proto tvůrcům nelze vyčítat. Škoda však, že autoři a autorky nesdíleli obdobnou strukturu příspěvků, jež by skutečně potvrdila kolektivní povahu díla v duchu pomyslné „jednoty v (tematické) různosti“. Sdílená koncepce kapitol by mohla spoluautorům „vnutit“ obdobný postup práce přinejmenším ve smyslu explicitního naformulování badatelského cíle v úvodu každé studie stejně jako shrnutí dosavadní relevantní tvorby, jak učinila Markéta Devátá v kapitole věnované výuce marxismu-leninismu na vysokých školách.

Klíčový aspekt kolektivních děl jistě představuje zastřešující úvod vysvětlující genezi práce, význam tématu, osvětlující strukturu publikace včetně, jak bylo zmíněno, zdůvodnění (ne)zařazení (dalších) nabízejících se témat, či usilující o konceptuální sevření celého souboru studií. V tomto ohledu zůstává recenzované dílo spíše v půli cesty.

12 J. CUHRA – M. ČERNÁ – M. DEVÁTÁ – T. HERMANN – P. KOUROVÁ, *Pojetí a pro-sazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, s. 5.

13 Tamtéž, s. 6.

Autorský tým si vhodně vymezil badatelské pole přiznáním své orientace na české prostředí. Bez přesnějšího vysvětlení však zůstal výběr kapitol. Jistě lze namítnout, že zvolená témata opravdu sledují lidský život od dětství k dospělosti. Pokud však pracují s vizí všeobjímající komunistické výchovy, měla by být věnována adekvátní pozornost i předškolní péči považované dobovými autoritami z formativního hlediska za neméně zásadní období lidského života.¹⁴ Podobně stranou zůstal i specifický přístup k romským spoluobčanům bez ohledu na jejich věk, či vůči dětem, mládeži i dospělým s různými formami jinakosti. A konečně hodné pozornosti by rovněž bylo formování *nového člověka* prostřednictvím tělovýchovy a kulturní praxe – *komunistickou výchovu* nelze redukovat pouze na utváření ideově-politické. To totiž bylo s formováním vyloženě tělesným,¹⁵ ale obecně i společenským v přímé souvislosti, jak rovněž ukazuje zahraniční výzkum.¹⁶

Autoři a autorky avizují, že v jednotlivých kapitolách přináší pohléd na „klíčové rámce této celospolečenské edukace, škálu nástrojů komunistické výchovy“ či „konkrétní projevy politické indoktrinace obyvatelstva“.¹⁷ Snad lze tedy tvrdit, že autorskému týmu šlo v konečném vyznění nikoli o komunistickou výchovu ve smyslu podob a proměn jejích obsahů, nýbrž mnohem více o její institucionální architekturu.¹⁸ Na této skutečnosti by samozřejmě nebylo vůbec nic špatného. Předznamenali jsme však, že z celého souboru textů se vymyká stať Tomáše Hermanna věnovaná „obecnějším strukturním a historickým předpokladům provádění komunistické výchovy“, a to „v návaznosti na

14 Mimo jiné Ludvík ŠULC, *O výchově dětí v rodině a ve škole se zřetelem ke spolupráci rodiny a školy*, Praha 1954, s. 3.

15 Na příkladu školní tělesné výchovy viz M. FAPŠO – J. RANDÁK, *Dobré osvětlení – špatný stalinismus? Komparace na poli tělesné výchovy*, *Historie – Otázky – Problémy* 10, 2/2018, s. 85–104.

16 Mimo jiné David L. HOFFMANN, *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity 1917–1941*, Ithaca 2003; TÝŽ, *Cultivating the Masses. Modern State Practises and Soviet Socialism 1914–1939*, Ithaca 2011.

17 J. CUHRA – M. ČERNÁ – M. DEVÁTÁ – T. HERMANN – P. KOUROVÁ, *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, s. 5.

18 J. ČERNÁ, „*Podívejte se na děti!*“, s. 26.

uchopení, prosazení a traktování učení marxismu-leninismu“.¹⁹ Po takovém vyjádření může mít čtenář tendenci číst následující kapitoly jako příklady institucionální aplikace předznamenáného marxismu-leninismu. Ostatně takovéto čtení knihy nakonec potvrzují i sami autoři, když hned v první větě závěru publikace sdělují, že „[n]áš text se pokusil v komplexní podobě otevřít fenomén prosazování ideologie marxismu-leninismu do života československé společnosti po roce 1948“.²⁰

V tomto bodě se však ocitáme před problémem banálním jen na první pohled – *komunistická výchova* zůstává v rámci práce souslovím nerefektovaným, a tudíž pouze zdánlivě samozřejmým a jasným. Otazník totiž visí nad tím, co vše vlastně za ni počítat. Indoktrinaci marxismem-leninismem lze samozřejmě za *komunistickou výchovu* považovat, nikoli však výhradně. Vždyť co si skutečně počít se zmíněnou (nejen školní) tělesnou výchovou, reprezentovanou třeba Tyršovým odznakem zdatnosti?²¹ Podobně problematickým je v našich očích fakt, že autorský kolektiv opomíjí otázku obsahu (proměn) pedagogického a psychologického vědění, které přece podoby a role poúnorové ideově zatížené *výchovy* jako takové reprezentují. A spíše než akcentovaný marxismus-leninismus se v jejich genealogii (alespoň v počátcích diktatury) intenzivněji obtisklo učení a názory Antona Semjonoviče Makarenka, Trofima Lysenka, Ivana Vladimira Mičurina či Ivana Petroviče Pavlova přicházející do českého prostředí nejen prostřednictvím četných překladů, ale rovněž prostředkovaně tuzemskou odbornou i popularizační knižní či časopiseckou produkcí.²² Péči, jež nebyla explicitně marxisticko-leninská, ale přesto byla součástí deklarované „všeobjí-

19 J. CUHRA – M. ČERNÁ – M. DEVÁTÁ – T. HERMANN – P. KOUROVÁ, *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, s. 5.

20 Tamtéž, s. 284.

21 Na příkladu ledního hokeje viz Magdalena VLASÁKOVÁ, Zimní stadion jako laboratoř státního socialismu. Případ poúnorového československého ledního hokeje v moravskoslezském regionu, *Historie – Otázky – Problémy* 10, 2/2018, s. 105–117.

22 Pro počátky komunistické diktatury a transfer například pavlovovského vědění stojí za pozornost produkce Josefa Linharta, knižní i časopisecká na stránkách Pedagogiky, mimo jiné Josef LINHART, *Vliv prostředí a výchovy na duševní vývoj dítěte. Příspěvek k analýze rozvoje schopností venkovských a městských dětí*, Praha 1949; TÝŽ, *Vývoj osobnosti a její rozvoj v socialismu*, Praha 1952.

mající“ výchovy k *novému socialistickému člověku*, tudíž nechává kniha stranou.

Z hlediska autory deklarovaného kolektivního promýšlení tématu je třeba upozornit na konceptuální nejasnosti, jež publikaci doprovázejí. Nejenže v knize postrádáme jednotné sevření, ale některé kapitoly se zdají být z uvedeného hlediska v určitém napětí. Zatímco se Tomáš Hermann odvolává na autory, kteří mají blízko k totalitární perspektivě devadesátých let 20. století²³ a na zkoumanou látku pohlíží skoro až teleologickou perspektivou konce sovětského bloku,²⁴ Markéta Devátá se inspirovala konceptem myšlenkového světa (*Sinnwelt*), jenž s podobným promýšlením dějinnosti není zcela automaticky slučitelný.²⁵ Netvrdíme, že oba přístupy nemohou stát vedle sebe v rámci jedné publikace. Konceptuální pluralita v rámci konkrétního výzkumu může být nakonec i prospěšná, nicméně se domníváme, že by bylo vhodnější ji v úvodu práce otevřeně deklarovat.

V konceptuální nejednotě díla se přitom možná projevila skutečnost, že autorský tým explicitně nereflektoval novější zahraniční debaty na podobná témata stejně jako cizojazyčnou tvorbu, jež by mohla být v otázce daného zařazení knihy inspirativní. Tím samozřejmě publikaci nevnučujeme komparativní perspektivu výzkumu. Domníváme se ovšem, že by někteří čtenáři ocenili informaci, že v podobně tematicky laděných výzkumech nezůstává česká historiografie ani zdaleka osamocena.

Za nešvar může být brána tendence autorů recenze psát o tom, jak by se daného tématu chopili oni sami. V návaznosti na předcházející odstavec se nicméně domníváme, že by náš níže rozepsaný návrh mohl být nejen inspirativní pro další zájemce a případně i navazující výzkum, ale především vůči autorům a autorkám recenzované publikace férový

23 Příjmem-li zhodnocení dějin výzkumu o SSSR Michala Pullmanna, viz Michal PULLMANN, K sociální dynamice teroru, in: Wendy Z. Goldmanová, *Vytváření nepřítelů*, Praha 2014, s. 267–286.

24 Explicitně viz J. CUHRA – M. ČERNÁ – M. DEVÁTÁ – T. HERMANN – P. KOUROVÁ, *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, s. 30.

25 Martin SABROW, Socialismus jako myšlenkový svět. Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě, *Soudobé dějiny* 19, 2/2012, s. 196–208.

– nechceme pouze kritizovat, ale spolu s autorským týmem hodláme o tématu přemýšlet.

Pokud chceme na tomto místě tvrdit, že by vhodná volba zaštitění výzkumu pomohla autorskému kolektivu uchopit téma knihy bez vnitřního pnutí, pak obratem upozorňujeme na úvod práce. V něm tvůrci tvrdí, že se téma politické výchovy „bezprostředně týká širší debaty o podobě vládnutí a povaze komunistického režimu“.²⁶ Nejenže s tezí zcela souhlasíme, ale navíc dodáváme, že právě vládnutí ve smyslu foucaultovské governmentality považujeme za adekvátní koncept pro avizované zaštitění recenzovaného díla, potažmo výzkumu komunistické výchovy.

„Vychovávající děti, vychovávají dnešní rodiče budoucí dějiny naší země, a tudíž i dějiny světa.“²⁷ Stačí zbavit Makarenkovo prohlášení ideologické zátěže, aby byl zřejmý strategický význam formativní péče o člověka, v tomto případě tedy konkrétně o dítě. Potřebu výchovně utvářet (budoucí) občany státu či národa lze připsat všem moderním kolektivům bez ohledu na politické zřízení. Například francouzský filozof Louis Althusser označil školství za významný státní ideologický aparát. Podobně jeho krajan, sociolog Pierre Bourdieu, považoval za jednu z hlavních státních mocí „moc vytvářet a vnucovat [zvláště prostřednictvím školy] kategorie myšlení spontánně námi aplikované na všechno na světě, i na samotný stát“.²⁸ Stručně řečeno informace, kompetence či postoje, určené v tomto případě dětem v rámci školní docházky, vyjadřují vůli reprezentantů vládnoucího zřízení po jeho trvání a rozvoji.

A nechce být, respektive není předkládaná kniha dokladem, že v procesu utváření a stabilizace komunistické diktatury hrály klíčovou roli strategie vedení společnosti usilující produktivně rozvíjet panující zřízení, a to bez užití explicitního násilí, zato ideově usměrňující životy tehdejších občanů? Jak přitom ukazují výzkumy vládnutí, respektive governmentality, moc se neprosazuje pouze represivně a za pomoci zá-

26 J. CUHRA – M. ČERNÁ – M. DEVÁTÁ – T. HERMANN – P. KOUROVÁ, *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, s. 6.

27 Anton Semjonovič MAKARENKO, *Knihy pro rodiče*, Praha 1951, s. 9.

28 Pierre BOURDIEU, *Teorie jednání*, Praha 1998, s. 69.

kazů a útlaku, ale taktéž snahou veřejnost organizovat a (hodnotově) orientovat. V případě úsilí o formování společnosti k obrazu svému operuje s vlastními nároky na pravdu a náležitým věděním.²⁹

Autorskému kolektivu by tedy stačilo zvolit nabízející se koncept, v úvodu knihy jej čtenářům představit, zohlednit klíčový význam institucí v procesu utváření mocenských hierarchií a šíření kýženého vědní-nauky a precizněji osvětlit zapojení marxismu-leninismu do koncepce knihy, pokud na vyzdvižení této nauky tvůrci trvají. V takto pojatém díle by mohly být následně zapojené statě prezentovány jako případové studie sledující techniky předznamenání vládnutí, a to bez nároku na úplnost jejich výčtu.

V návaznosti na vše dosud vyjádřené tudíž považujeme za praktické chápat představené dílo primárně jako první vlašťovku výzkumu institucionální architektury, strategií či obsahů výchovné péče o českou poúnorovou společnost. Čtíme jej skutečně jako soubor jednotlivých studií, jež přináší zajímavá sdělení, přičemž budoucím zájemcům zároveň nabízí významné heuristické ohledání (pramenného) terénu a upozorňuje na archivní zdroje, v nichž je možné provádět další výzkum.

Byť má kniha jisté neduhy, otevírá odborné veřejnosti významnou badatelskou oblast a přináší řadu nových poznatků. Jak jsme předznamenali, právě v tomto aspektu spatřujeme význam celého počínu. Lze si jen přát, aby na projekt autorského týmu navázaly další studie, ale časem i nový pokus o celistvější zpracování látky. Jemu recenzované dílo poslouží nejen coby důležitý opěrný pilíř, ale taktéž jako pobídka ke kritickému a konceptuálně orientovanému promýšlení a uchopení zcela jistě atraktivního tématu.

29 Susanne KRASMANN – Sven OPITZ, Regierung und Exklusion. Zur Konzeption des Politischen im Feld der Gouvernamentalität, in: Susanne Krasmann – Michael Volkmer (edd.), *Michel Foucaults „Geschichte der Gouvernamentalität“ in den Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2007, s. 127.

KRONIKA | CHRONICLE

Máme na našich univerzitách problém se zahraničním vlivem? Osobní zkušenost.

Ambicí tohoto komentáře není zodpovědět otázku obsaženou v titulku, ale přispět k jejímu nastolení. Jako historik zabývající se mimo jiné arménskou genocidou, kterou spáchala Osmanská říše v období první světové války, píši ze specifické perspektivy. Jedná se totiž o téma do dnes budící emoce. Turecká vláda stále popírá, že ke genocidě došlo. Možná ještě radikálnější postoje zastává ázerbájdžánská strana. Arménské vlády se naopak v minulosti snažily prosazovat toto téma mimo jiné proto, že konvenuje arménským národním zájmům.

Jistý přesah mezi akademickou a politickou sférou je zde nevyhnutelný a v mnoha formách může být i prospěšný. Kde jinde by mělo být místo pro dialog než na univerzitách? Bohužel z mé zkušenosti častěji vyplývá, že i univerzitní půda se může stát jen dalším kolbištěm v souboji o kontrolu narativu v širším geopolitickém zápasu. Například ještě jako student druhého ročníku na bakalářském studiu jsem proslvil jednu přednášku pro Spolek studentů historie. Podařilo se mi tehdy asi 40 minut mluvit, druhá polovina přednášky pro mě ale byla už jen pokusem zvládnout diskusi se zástupci turecké a ázerbájdžánské ambasády a arménským velvyslancem. Tehdy, bezmála před deseti lety, jsem se upřímně snažil změnit i tuto situaci v jistou formu dialogu.

Zástupci ambasád si však nepřišli poslechnout, co má k věci říct jednadvacetiletý student, ale jejich cílem bylo prosazovat stanovisko své země. To se však samozřejmě neztotožňuje s cílem akademického života – hledáním pravdy. Hloubku tohoto rozporu jsem opakovaně pocítil, když na moje přednášky i přednášky kolegů na téma arménské genocidy docházeli lidé z turecké nebo ázerbájdžánské strany, včetně velvyslanců, obecně vzato s cílem nikoliv se zapojit do diskuse, ale ovlivnit její průběh popíráním genocidy tak, aby vznikl dojem, že se jedná o kontroverzní věc, nikoliv o jedno z nejdůležitějších prozkoumaných témat světové historiografie, kde jsou základní fakta jasná. Naopak u arménské ambasády vnímám snahu začlenit mne do jakéhosi neformálního okruhu přátel a snahu využít mou práci k posílení arménského nacionálního narativu a jeho požadavků, přestože já sám ve svých tex-

tech kriticky zkoumám nacionalismus obecně, mimo jiné jako hlavní příčinu arménské genocidy. Cítím se občas absurdně jako v Hellerově románu *Hlava 22*, bez možnosti uniknout politikaření i na akademické půdě.

V posledních letech vím, že turecké i arménské velvyslanectví, alespoň po nějaký čas, podporovalo výuku na FF UK. Nepochybuji, že smluvně bylo vše ošetřeno a všichni zúčastnění by se dušovali, že je vše v naprostém pořádku a že špionománie není na místě. Mám nicméně zkušenost, že se stačí do rozhovoru zaplést o něco více a některé přinejmenším třecí plochy v této spolupráci uznají i zúčastnění. Finanční podpora však dává zahraničním subjektům vliv, protože její odejmutí, zvláště na tak podfinancovaném pracovišti, kterým je FF UK, může způsobit potíže. Jako lidé máme sklon vycházet vstříc druhým, s nimiž spolupracujeme a se kterými jsme přátelé. Takovému vlivu lze samozřejmě čelit i čestně, ale měli bychom si připustit, že existuje a má potenciál zúčastněné ovlivňovat.

Alternativou k handrkování s neupřímnými diplomaty je skutečný akademický dialog. O takový se bezmála dvě dekády snažili arménský historik Ronald G. Suny a turecká socioložka Fatma M. Göçek během Workshopů arménských a tureckých badatelů (WATS). Po neúspěšném pokusu o převrat v Turecku v roce 2016 čelili akademici, kteří měli na WATS 2017 přijet přímo z Turecka, výhrůžkám a útokům tureckých nacionalistů. Nakonec je tyto hrozby donutily nepřicestovat. Na workshopu v Berlíně o tom proběhla emotivní debata a organizátoři, sami už v pokročilejším věku, se posléze rozhodli s WATS v příštích letech skončit. Po návratu do Prahy jsem se rozhodl požádat vedení FF UK o prohlášení na podporu tureckých kolegů. Tehdejší vedení mou žádost nevyslyšelo. Svůj postup konzultovalo tehdy s turkology, kteří projevíli neochotu přidělovat si práci zjišťováním informací o incidentu, který byl jedním z mnoha v procesu zcela zásadního oklešťování akademických svobod v Turecku. Mělo na jejich rozhodnutí takový vliv to, že potřebují nebo chtějí udržovat dobré vztahy s tureckým velvyslanectvím? Nevím. Jsem však přesvědčen, že napojení na zahraniční zastupitelství s problematickým vztahem k lidským právům nezávislost našich institucí podkopává.

Na začátku března letošního roku jsme se v diskusi pořádané Centrem politických studií společně se sinologem Filipem Jiroušem a Janem Pačesem, bývalým studentským senátorem UK a spoluautorem obecných kritérií UK pro sponzoring, pokoušeli toto téma otevřít na Univerzitě Karlově. Byla to prozatím diskuse mladých vědců, kterou ironicky završily dotazy a připomínky z publika ze strany spolupracovníka ázerbájdžánské ambasády a zaměstnankyně arménského velvyslanectví. Panovala mezi nimi vzácná shoda: Situace ohledně zahraničních vlivů na UK je naprosto v pořádku, a pokud problémy jsou, může za ně druhá strana.

Téma zahraničního vlivu na českých univerzitách si zaslouží více pozornosti nejen od samotných lobbistů, ale také od akademiků a novinářů. Dnes je těžké toto téma celistvě uchopit, už jen protože naše informace jsou často roztroušené a anekdotické. Důvodem, proč můj komentář vychází z osobních zkušeností, je právě naděje, že přispějí k rozpoutání diskuse a sdílení takových zkušeností, které umožní uchopit toto téma systematicky.

Nová obecná kritéria Univerzity Karlovy pro sponzorskou a partnerskou spolupráci, která mimo jiné určují, že činnosti partnerského subjektu „nejsou spojeny s aktivitami spojenými s násilím nebo potlačování lidských práv a svobod“, byla přijata opatřením rektora teprve v roce 2020. Už jen to je neklamným znakem, že jsme teprve na začátku cesty k tomu, aby se zásady obsažené v opatření začaly naplňovat také v praxi.

Marek Jandák

RECENZE | REVIEWS

Filip BINDER, *Po stopách kultury, přírody i poznání. Zahraniční cesty české a rakouské šlechty mezi osvícenstvím a romantismem a jejich důsledky*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020, 343 s.

Cesty a cestování patří již několik desetiletí k oblíbeným badatelským tématům. Především historikové raného novověku publikovali celou řadu drobnějších i souhrnnějších prací, jejichž námětem se staly povětšinou kavalírské cesty urozených.¹ Ve druhé polovině 19. století se cestování rozšířilo do dalších vrstev obyvatelstva, čím dál více cestují ženy a kroky cestovatelů míří i mimo evropský kontinent.² I když mnohé z pramenných materiálů k cestování v této době v podobě deníků a korespondence stále odpočívají skryty v archivech, snad nejméně pozornosti bylo věnováno výpravám v období „mezi časy“,³ tedy v posledních desetiletích 18. a prvních desetiletích 19. století.

Publikace Filipa Bindera, která byla vydána v rámci ediční řady „České dějiny“, společného projektu Ústavu českých dějin FF UK a Nakladatelství Lidové Noviny, je však počinem mimořádným nejen proto, že zaplňuje mezeru v české historiografii. Filip Binder v knize představil výsledky svého několikaletého badatelského úsilí, vtěleného nejdříve do podoby kvalifikační magisterské práce. Tuto skutečnost bych ráda vyzdvihla. Nestává se příliš často, aby magisterské studentské práce do-

-
- 1 Za všechny práce jmenujme: Zdeněk HOJDA, „Kavalírské cesty“ v 17. století a zájem české šlechty o Itálii, in: Jaromír Homolka (ed.), *Itálie, Čechy a střední Evropa*, Praha 1986, s. 216–239; Jiří KUBEŠ (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005*, Pardubice 2007; TÝŽ, *Náročná dospívání urozených: kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750)*, Pelhřimov 2013.
 - 2 Ze souhrnnějších prací, jež se věnovaly cestování v 19. století, uvedme: Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníku: všední den na středoevropských cestách*, Praha 1996; Milena LENDEROVÁ, *Dámská jízda: cestovatelky z českých zemí a jejich obraz Itálie v letech 1782–1936*, Pardubice 2017.
 - 3 Přejímám název jednoho z dřívějších svazků plzeňských symposií věnovaných problematice 19. století: Z. HOJDA – Roman PRAHL (edd.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*, Praha 2000.

sahovaly mnohem vyšší úrovně a byly následně publikovány v ediční řadě vedle monografií pedagogů. Knihu shledávám cennou nejen z hlediska obsahové stránky, ale i metodologické. Cesty a cestování se zde nestudují pro sebe samé, ale proto, aby pomohly poznat ducha, myšlení a filozofii dané doby. Mají poukázat na přínosy cestování a na „důsledky“, z nichž mohla potenciálně těžit celá společnost. V tomto směru se mi recenzovaná monografie jeví jako velmi inspirativní pro další podobné práce o cestách a cestování, ať už v jakékoliv době.

Na příkladu pěti šlechticů, Jana Rudolfa Czernina, Aloise I. Josefa Liechtensteina, Leopolda I. Berchtolda, Huga Františka Salma-Reifferscheidta a arcivévody Jana autor ukazuje, že cesty v době doznávajícího osvícenství a počínajícího romantismu ovlivnily nejen cestovatele samé, ale měly mnohem širší dopad. Autor si pro důkaz vybral tři okruhy: jedná se o krajinářskou tvorbu a zakládání zahrad, o vědecké poznání, konkrétně lékařskou vědu, a o cesty, které inspirovaly další hospodářské a podnikatelské aktivity urozených. Jak autor sám podotýká (s. 13), podívat se na cestování z jiného úhlu pohledu (tedy nezajímat se jen o to, která místa byla navštívena a co cestovatelé prožívali, mimochodem časté téma prací o cestování) znamená obsáhnout i další obory – filozofii, dějiny umění či estetiku.

Především kontextu krajinářské tvorby a zakládání „pitoreskních parků“ s hlubokým symbolickým významem věnoval autor velkou pozornost a poznatky jiných oborů v daných pasážích textu efektivně zúročil. Čtenáři jsou tak seznámeni se změnami, jež se děly v krajinářské tvorbě v Británii od počátku 18. století, s díly soudobých filozofů a teoretiků krajinotvorby, s kompozicí konkrétních parků i s přírodněkrajinářskými výtvary, jež vznikly ve Francii, německých, rakouských a uherských zemích pod vlivem britské inspirace. Je nutno podotknout, že autor daleko přesáhl samotnou tematiku cestování a představil krajinářskou tvorbu jako specifickou výzkumnou oblast spolu s díly německých a britských badatelů, která pravděpodobně nebudou historikům cestování příliš známa. Ač další tematické oblasti, totiž cesty související s rozvojem přírodních věd a podnikatelskými aktivitami, zdaleka nedosahují širě záběru prezentovaného v oblasti krajinářské tvorby, což činí knihu poněkud nesourodou, nelze nevnímat, že právě představení širo-

kého kontextu zrodu přírodních parků v západní Evropě umožnilo srovnávat s podobnými projekty, jež byly později realizovány jak na czerninských, tak liechtensteinských panstvích.

Zdůrazňujíc význam cest šlechty jakožto výraz specifického životního stylu a určitého sociálního statutu, monografie Filipa Bindera v prvních kapitolách rekapituluje výsledky bádání o šlechtě a cestování od 16. století až do doby osvícenství a romantismu, opět se širokou znalostí české i zahraniční literatury. Zastavuje se u otázky, zda se i ve druhé polovině 18. století dá mluvit o kavalírských cestách (s. 50). Autor uvádí názory obou stran, pro jednu z nich kavalírské cesty skončily už kolem poloviny 18. století, pro druhou jsou pozorovatelné ještě na počátku 19. století. Spíše váhavě autor v závěru (s. 270) připouští druhou možnost, ovšem skutečná analýza této otázky v knize absentuje. Domnívám se, že teprve podrobnější srovnání s cestami uskutečněnými v první polovině 19. století i později (jen načrtnutými v Epilogu) by umožnilo na tuto otázku fundovaně odpovědět. Zakotvení v raném novověku, které je v knize patrné, autorovi patrně nedovolilo hledat další rysy, jež by cesty šlechty „mezi časy“ spojovaly spíše s nově se rodícím občanským cestováním.

Některé z těchto znaků nového, moderního cestování autor zmiňuje, ač na ně explicitně neupozorňuje. V prvé řadě se jedná o osobu samotného cestovatele. Po staletí byl cestovatelem muž, žena cestovala nejčastěji jen do kláštera nebo do místa bydliště svého manžela. V posledních desetiletích 18. století už ale můžeme hovořit i o ženách cestovatelkách.⁴ Zám je příklad Pavlína ze Schwarzenbergu, jež tragicky zahynula při požáru, který se rozpoutal na plesu pořádaném na počest sňatku Napoleona s Marií Luisou v Paříži v roce 1810. Ještě předtím stihla vzdělaná Pavlína završit své studium cestou po Evropě s konečným cílem právě v Paříži.⁵ Pro ženu pochopitelně nebylo ještě

4 Podrobněji M. LENDEROVÁ, *Dámy na cestách: cestovní deníky žen a dívek dlouhého 19. století*, in: Jarmila Schreiberová (ed.), *Múzy na cestách. Ohlasy z cest do ciziny v dílech českých spisovatelů* 39, 2007, s. 95–110.

5 M. LENDEROVÁ, *Tragický bál: život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha 2004. Srov. také TÁŽ, „La mère nouvelle“ ou l'éducation de l'enfant noble dans les Pays tchèques au début du XIXe siècle, *Histoire, économie & société* 26, 3/2007, s. 145–155.

v době „mezi časy“ samostatné cestování možné (a ještě dlouho potom), ale to, že se cestování „kavalírů“ stává manželským nebo i rodinným, je z recenzované publikace patrné. Jan Rudolf Czernin se vydal v roce 1788 do Británie s manželkou Terezií a svou žádost o vycestování zdůvodňoval právě nutností péče o její zdraví (s. 117). Kníže Alois Liechtenstein cestoval v roce 1803–1804 do Itálie ze zdravotních důvodů (s. 145), opět s manželkou Karolínou. Zdravotní cesty se stanou v 19. století fenoménem a jak je patrné z recenzované publikace, nebyly výjimkou ani v době „mezi časy“. Samozřejmě se ani cesty tohoto druhu neobešly bez prohlídek měst a pamětihodností, jako v případě liechtensteinského manželského páru. Podobně zmiňuje autor příklad Thun-Hohensteinů (s. 254), kteří v letech 1833–1834 podnikli na britské ostrovy vpravdě rodinnou cestu: účastnil se jí František Antonín II., jeho rodiče i čtyři sourozenci. Škoda, že autor na některém místě textu nebo rovnou v názvu nevyzdvihl, že „šlechtou“ ve svém díle míní pouze „šlechtice“.

Ze stránek knihy rovněž vysvítá, ač to není autorem zdůrazněno, že účel cest v době mezi osvícenstvím a romantismem nově souvisel rovněž s povoláním či činností, kterým se aristokraté věnovali na svých panstvích. Cesty nesloužily pouze k završení vzdělání, ale byly předpokladem pro to, aby šlechtici udrželi na svých panstvích krok s novými vynálezy a technologiemi. Pro některé, jak je patrné z příkladu Huga Františka Salma a arcivévody Jana, bylo sledování moderních technologií velmi důležité a stalo se možná nejdůležitějším cílem jejich výprav. Za pozoruhodné nepovažovali památky, ale továrny, což dosvědčují poznámky v deníku arcivévody (upraveného Salmem): „[...] jelikož byla neděle, nemohli jsme vidět žádné továrny“ (s. 234 a 239). Z podobného důvodu, aby poznal moderní technologie, se vypravil do Anglie i Jan Adolf II. Schwarzenberg v roce 1825 (s. 255, pozn. 846).

Cesty šlechty ovlivněné osvícenskou filozofií neznamenal jen jiné destinace (Itálie přichází o své výsadní postavení) a jiné typy cest. V duchu osvícenského ideálu být užitečným i cesty aristokratů měly přinést něco prospěšného ostatním. Park, který dal Jan Rudolf Czernin vybudovat na Kráském Dvoře, měl působit na návštěvníky emocionálně a vý-

chovně (zaujme postřeh o patrně prvním návštěvním řádu parku u nás, s. 130–131), hlavním cílem cest Leopolda Berchtolda bylo aktivně pomáhat jiným (což dosvědčuje jeho cestovní deník, kam si zaznamenával výhradně informace spojené s lékařstvím a zdravím). Zájem o deník arcivévodky Jana, který Salm upravil, přičítá autor Salmově snaze poskytnout druhým návod k tomu, která místa v Británii stojí za návštěvu (především továrny).

Hodné zapamatování jsou autorovy postřehy, že cesty nebyly tím, co by zájem šlechticů o dané oblasti vyvolalo a mnohdy ani přímým impulzem pro imitaci nově poznaného. Spíše jen prohloubily jejich poznatky a dovednosti a umožnily je dále rozvíjet. Na pravou míru je tak například uvedena nepodložená informace, že Czernin dal na svém panství konstruovat krajinářské parky v důsledku své cesty do Británie. Vliv Británie v této oblasti byl nepřímý a zprostředkovaný skrze krajinářské výtvořky, které Czernin viděl na své cestě po Německu a Francii (s. 139).

Pečlivá práce s archiváliemi činí knihu F. Bindera velmi hodnotnou. Autor podrobně rekonstruuje itineráře jednotlivých cest (slouží mu k tomu známé, ale i nově identifikované rukopisy, především cestovní deníky a korespondence) a upozorňuje přitom na nesrovnalosti a omyly předchozích badatelů. A že jich není málo. Podrobný poznámkový aparát je důležitou součástí vlastního textu a neměl by pozornosti dalších badatelů uniknout.

Obsahově a metodologicky inspirativní publikace F. Bindera ukazuje, že do oblasti šlechtické kultury přelomu 18. a 19. století v širokém celoevropském kontextu není možno proniknout bez znalosti němčiny, francouzštiny a angličtiny. Není to možné ani bez mezioborových přesahů a poctivé práce s archivními materiály. A patrně ani bez osobního zaujetí, bez něhož by zřejmě nevznikly fotografie parků, zámků a dalších staveb, o nichž autor v knize píše a bez nichž by kniha byla o něco chudší. Jmenný i věcný rejstřík usnadňují orientaci v jinak informacemi velmi nabitě knize. Čtivý jazyk a kultivované vyjadřování činí práci velmi přístupnou i pro širší veřejnost.

Přestože jsou dávno pryč doby, kdy historiografie vnímala šlechtu konce 18. století jako parazitující a zbytečnou, monografie F. Bindera je

dalším důkazem toho, že spojení osvícenství a šlechty není nemožné⁶ a že šlechta prokázala pozoruhodné schopnosti adaptace na nové podmínky nastolené idejemi občanské společnosti.⁷

Radmila Švaříčková Slabáková

Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha: Argo 2020, 422 s.

Autora předkládané publikace a znalce dějin 19. století není třeba představovat. Proto nepřekvapí, že jeho kniha nabízí velmi zajímavý čtenářský zážitek, třebaže ji nelze číst od první do poslední stránky takříkajíc „v jednom zátahu“. Syntéza vývoje společnosti v daném období zaujme ne proto, že by přinášela přešvih nových poznatků a zjištění, ale hlavně tím, jak k modernizaci společnosti autor přistupuje, do jakých souvislostí její projevy dává, jaké závěry z nich vyvozuje i jakým způsobem je v textu zpřístupňuje. Navíc je třeba ocenit, jak bravurně zvládá obtížnou „disciplínu“ syntézy. Čtenáři, který je již rámcově obeznámen s vývojovými tendencemi a konkrétními ději dlouhého 19. století v českých zemích, autor předkládá neotřelý a inspirativní pohled na období, v němž tkví i kořeny naší postmoderní doby.

Novost Štaifova výkladu procesu modernizace společnosti v českých zemích spočívá v jeho širokém, a přitom sofistickovaném chápání sociálních dějin a vůbec sociálna, v nápaditém uplatňování inovativních metodologických přístupů a také v tvůrčím zpracování dosavadních výsledků a podnětů domácích i zahraničních výzkumů. V neposlední řadě tkví rovněž v promyšleném strukturování textu a v jazykově vytříbeném písemném projevu a s tím související, často originální, a přitom výstižné charakteristice všech podstatných vývojových ten-

6 Jedním z prvních autorů, kteří tento fakt dokazovali na příkladu moravské šlechty, byl Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí: pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno – Kroměříž 1987.

7 Srov. přelomovou publikaci Arno MAYER, *The Persistence of the Old Regime in Europe*, London 1981.

denci směřujících k modernizaci společnosti. Historické procesy jsou v syntéze přes nutné zobecňující postupy podány se značným porozuměním pro jejich složitost a jejich způsob přiblížení čtenáři nepostrádá hloubku a vícevrstevnatost ani návaznost na další důležité kontexty. Pro snadnější a přesnější vnímání textu o modernizaci společnosti je důležité, že Štaif své pojetí společenského pohybu a svou inspiraci kreativními metodologickými přístupy avizuje hned v úvodu a znovu je připomíná i v závěru své knihy. Stejně tak předem uvádí, jak sám vymezuje a chápe obsah některých klíčových pojmů, které jsou při charakteristikách společnosti 19. století a jejích proměn běžně používány, ale často různorodě vykládány.

Pokud jde o Štaifův přístup k sociálním dějinám, chápe autor sociálně „jako proměnlivou, vícevrstevnatou, ne však zcela uzavřenou množinu mezilidských vztahů, již lze chápat jako interakce mezi konkrétními cíli historických aktérů, jejich společnými i rozdílnými praxemi a dosaženými výsledky“ (s. 12). Je si přitom vědom, že toto různorodé a různosměrné usilování různých aktérů a jeho výsledky jsou rámcovány mocenskými a kulturními kontexty, jako bylo postavení českých zemí v monarchii, válečné konflikty, hospodářské poměry, sociální nerovnost, národotvorné procesy, etnicita, kultura, gender atd. Toto pojetí sociálních dějin počítá se všemi aktéry, kteří se na proměnách mezilidských vztahů podíleli, zároveň s sebou nese úzkou provázanost s hospodářskými, politickými a kulturními dějinami a národotvornými procesy stejně jako s dějinami myšlení a geopolitickými a zahraničně-politickými souvislostmi. Cestu k překonání určité bezbřehosti takto chápaných sociálních dějin Štaif hledá v reflexi všech podstatných faktorů, které vedly k přelomovým historickým situacím a změnám společenských paradigmat. Zajímá ho tedy vše, co zřetelně i skrytě nahlodávalo dosaženou rovnováhu společenských vztahů bez ohledu na to, která nabízená alternativa vývoje v krizových okamžicích společnosti nakonec převážila a zvítězila. Zaměření na vztah mezi kontinuitou a diskontinuitou vývoje společnosti, resp. na vztah mezi stabilitou a dynamikou ve společenských vztazích, je tedy pro autora klíčovým aspektem výkladu a zároveň prozrazuje důvod, proč kniha nese název *Modernizace na pokračování*.

Toto pojetí sociálních dějin nelze od Štaifem zvolených metodologických přístupů. Ve srovnání s inovativními syntézami O. Urbana, které z dobového diskursu vládnoucího v české normalizační historiografii v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století vyčnívaly svým návratem k nosným kořenům pozitivismu a hlavně inspirací strukturalismem, Štaifova práce se nechá inspirovat vícerymi společenskovědními metodologickými přístupy, zejména Huizingovým konceptem hrajícího si člověka, který mu umožňuje vykládat sociální dějiny jako hru, ať už pojímanou metaforicky jako divadelní představení, nebo sportovní či fotbalové klání, do něhož vstupují různí hráči a aktéři s různými cíli a zájmy a respektující, či postupně i za cenu konfliktů měnící pravidla hry. Nosným se autorovi v této souvislosti ukazuje být také Schumpeterův koncept ztráty společenské rovnováhy a její pracné obnovování v nové společenské konstelaci a rovněž i sociologické kolaborativní a konfliktní modely mezilidských vztahů stejně jako Habermasovo pojetí občanské společnosti a lidské svobody. V těchto souvislostech Štaif přistupuje i k procesu formování moderního českého národa a rovněž k faktoru společenské nerovnosti jako jedněm z nejdůležitějších aktérů společenských změn.

Pro celkové vyznění předkládané knihy je klíčové, nakolik se autorovi podařilo tyto avizované přístupy v samotném výkladu realizovat, vždyť jejich naplnění přináší četná úskalí spočívající přinejmenším v otázce stanovení opravdu důležitých hráčů na hřišti mezilidských vztahů a jejich skutečné váhy a vlivu, stejně jako v obtížném přisouzení míry závažnosti působení jednotlivých mocenských kontextů, jako byly války, revoluce, mezinárodní vztahy, státoprávní, ekonomické, demografické a etnické poměry, vědecké poznatky, moderní technologie i snahy některých kultur o dominanci, v jejichž rámci se mezilidské vztahy a sociální změny odehrávaly.

Nutno říci, že autorovi se zvolené výkladové přístupy podařilo naplnit, a to i díky strukturování výkladu problematiky do promyšleně členěných kapitol a podkapitol, opatřených příznačnými názvy, které signalizují nejen jejich obsahovou náplň, ale i autorův směr uvažování při nesnadném vyvažování výkladu mezi syntetizujícími postupy a mezi analytičtějšími přístupy.

V první kapitole „Osvícenský rozum jako nová ‚vrchnost‘ (1770–1815)“ je doba osvětlení představena jako snaha státu měnit věci k lepšímu v přesvědčení, že rozum mu dává moc nad lidmi i přírodou. S ohledem na Štaifovu představu o roli různých aktérů sledujících různé cíle v rámci daných mocenských poměrů převažuje ve výkladu společenského pohybu pozornost věnovaná především mocenskému tlaku na modernizaci vedenému shora. Tento tlak státu jako „nové vrchnosti“, který získal v sedmdesátých letech 18. století na soustavnosti, je dle Štaifa důvodem ke stanovení časového východiska modernizačních změn trochu netradičně a možná i diskutabilně do roku 1770, třebaže počáteční periodizační mezník „dlouhého“ 19. století bývá většinou kladen do pozdějších desetiletí. Také sám autor považuje v určitém ohledu historický předěl v roce 1790 za důležitější než přelom šedesátých a sedmdesátých let, kdy došlo k prosazení prvních školských a církevních reforem, které se staly jedním z předpokladů sociálního vzestupu a vzniku nových vzdělanostních elit.

Samotná společnost v době osvětlení je nahlížena hlavně prostřednictvím reformních představ některých osvícenských myslitelů a reformátorů a zejména prizmatem regulativních opatření státu, jež tak či onak přispívala k postupnému formování nových středních vrstev. Konkrétnější představu o stavu a proměnách tehdejší společnosti s ohledem na české země nabízí autorova interpretace údajů z konskripcí, civilního censu a tereziánského katastru a také jeho posouzení, nakolik tereziánské a josefínské reformy měly potenciál posilovat modernizační tendence. Štaif přitom reflektuje také protichůdné reakce na josefínské reformy v jednotlivých společenských vrstvách, které prezentuje na příkladech postojů několika osobností z prostředí českých zemí (František Martin Pelcl, Jan Jeník z Bratřic) i na „druhém životě“ Josefa II. a jeho reforem. Hlavní aktéry „hry“ o prosazení společenských změn oprávněně vidí především v řadách rakouské státní byrokracie jako nejpčetnější nové střední vrstvy. Z ní vzešly významné postavy prosazující josefinismus ve společenské praxi a mající vztah také k českým zemím, jako byli Ignác Antonín Born, Josef von Sonnenfels, Ferdinand Kindermann, Karl Heinrich Seibt, August Gottlieb Meissner. Za zmínku by mimo jiné stál jistě i Ignác Mehoffer, pedagog, svobodný zed-

nář a vysoký státní úředník uvádějící do života josefínské školské reformy na Moravě.

S ohledem na to, že se tato kapitola týká období do r. 1815, je v ní poměrně spoře pojednáno o počátcích obrozeneckých snah. Jsou stručně reflektovány v rámci výkladu o dvou směrech osvícenství v Čechách – seibtiánech a dobneriánech – a o jejich modernizačním a konzervativním diskurzu a odlišném pojetí patriotismu. Ocenit lze, že stranou pozornosti nezůstaly, byť stručně, ale vcelku výstižně zachycené rozdíly v podmínkách, které se pro společenskou modernizaci vyskytovaly na Moravě, a rovněž dobový význam Brna jako jejího důležitého centra. Stejně tak byly vzaty v potaz závažné dopady Velké francouzské revoluce a napoleonských válek na proces společenské modernizace. Přitom jsou ale více přiblíženy společenské změny v habsburské monarchii jako celku a rovněž i posuny ve společenské struktuře jsou reflektovány hlavně v obecné rovině bez ohledu na případné odlišnosti v českých zemích.

Název druhé kapitoly „Předbřeznová společnost: od zdánlivého klidu k občanskému neklidu (1815–1848)“ předznamenává její celkový výkladový oblouk. Autor si pro náležité uchopení tohoto období připravil půdu vyjasněním pojmů a přístupů, které využívá dosavadní historiografie při charakteristice klíčových procesů té doby (národní obrození, moderní národní hnutí, koncept vernakularizace, „print capitalism“, metternichovský absolutismus). Na jejich jednotlivých dominujících aspektech zároveň osvětlil některé podstatné rysy vývoje společnosti. Navzdory očekávání se přes jistou archaičnost a problematičnost nevzdal používání pojmu české národní obrození, a to s ohledem na to, že je stále chápáno „jako jedno z konstitutivních míst moderní české paměti“ (s. 64, 96–97).

Obraz pomalu se měnící předbřeznové společnosti je v této kapitole představen jednak na rozboru statistických a demografických dat s důrazem na sledování modernizačních trendů v její socioprofesionální skladbě, jednak na reflexi národnostního složení obyvatelstva dle sčítání roku 1846. Autor si všímá i úrovně vzdělanosti a regionálních rozdílů v naznačených procesech a role státních, policejních i vrchnostenských úřadů při udržování klidu a stability. Náležitá pozornost je přitom věno-

vána rozdílům v utváření sociálních, kulturních a mentálních vztahů ve venkovském, maloměstském, městském a šlechtickém prostředí, v nichž se životní styl – i díky převažujícím odlišným mentálním mápám jejich obyvatel – značně lišil v tom, že se vyznačoval různou mírou rezistence vůči modernizačním tendencím. Výklad hlavních rysů i odlišností sociability a různých modernizačních faktorů, které spoluutvářely změny v uvedených různých sociálních prostředích, je při nutné stručnosti plastický a postihuje všechny podstatné oblasti a roviny veřejného života. Autor přitom tvůrčím způsobem domýšlí nejnovější poznatky historiografie a bere v potaz také projevy romantismu, biedermeieru a různých forem patriotismu. Snad jen poněkud málo je v této souvislosti doceněn vliv industrializace a moderního podnikání ve vznikajících průmyslových centrech na proměnu sociálních vazeb. Výzkumnou výzvou také zůstává, zda a nakolik soud, že „na Moravě a ve Slezsku nebyl tlak na demokratizační a nacionální změny v tehdejší společenské a kulturní reprezentaci tak nápadný jako v Čechách“ (s. 95), nebude třeba – být vůbec ne v nacionálním ohledu, ale v ohledu demokratizačních změn – přehodnotit, neboť např. také v Moravskoslezské společnosti pro zvelebení orby, přírodovědy a vlastivědy v Brně bylo možno sledovat tendence k propojování příslušníků aristokracie a vzdělaných měšťanských vrstev, ovšem výhradně jen v rámci německojazyčné kultury a vědy.

Jak už bylo řečeno, autor akceptuje pojem české národní obrození. Považuje ho za „pedagogickou metaforu“, a to s ohledem na způsob dobové komunikace, která usilovala o rozšíření národního uvědomění a která připomínala vztah mezi učitelem a žákem. Bere v potaz různé typy přístupů k procesům směřujícím ke zformování moderního českého národa, v podstatě přiznává oprávněnost Hrochovy třístupňové posloupnosti vývoje českého národního obrození, poněkud však relativizuje hranice mezi jeho jednotlivými fázemi. Bere navíc do úvahy i protoobrozenecké aktivity ve čtyřicátých až osmdesátých letech 18. století a na druhé straně završení třetí fáze obrození vidí až na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století. V duchu některých koncepcí, které pracují s představou, že zformování moderního národa se završuje až získáním vlastní státnosti, neváhá uvažovat o další fázi národního hnu-

tí trávající až do roku 1918. Při výkladu českého národního obrození si všímá hlavně rozvoje české kultury, zejména literatury, zajímá ho obrozenecká kulturní politika, resp. národní agitace, a její protagonisté, zvláště jejich strategie, které používali při získávání lidových vrstev českého etnika pro české národně kulturní snahy. Stranou pozornosti nezůstává ani vzrůstající důraz mladší generace obrozenců na občanské postoje a jejich mobilizační a demokratizační charakter stejně jako zvýšený společenský neklid a náběhy k politizaci jeho nositelů.

Období společenské krize v monarchii reflektované ve třetí kapitole „Od revolučního dramatu k neoabsolutistickým reformám (1848–1860)“ Štaif oprávněně zachycuje v širokém evropském kontextu a představuje ho v rámci „konceptu soutěžení mezi různými alternativami společenské změny“. Nahlíží na společenské změny jako na řadu interakcí nejrůznějších aktérů, při nichž docházelo ke kumulaci tlaku na změnu a zároveň se jejich společné snahy o modernizaci společnosti rozbíjely na soupeření a křížení jejich aspirací. V českých zemích se to projevilo už v počátcích revolučního roku 1848 obtížným hledáním společného programu opozičních sil stejně jako nejednoduchým utvářením jejich organizačního a koordinačního centra. V této souvislosti je třeba dodat, že v Čechách na rozdíl od Moravy chyběla v důsledku nesejití se stavovského a ústavodárného zemského sněmu v Praze důležitá organizační platforma, která by byla různorodými opozičními skupinami všeobecně uznávaná a měla punc určité legitimacy a která by tak, jako tomu bylo roku 1848 v případě zasedání sněmů na Moravě, poskytla různorodým názorovým proudům příležitost, jak zabránit přílišným excesům a hledat společnou strategii v zápase o prosazení nutných změn.

Na druhé straně Štaif oprávněně soudí, že se vzájemný poměr národních aspirací českého a německého národního hnutí do jisté míry v Čechách a na Moravě lišil, neboť v Čechách se nalezení společného postupu českých a německých proreformních sil stávalo takřka nemožným, zejména když se do něho promítaly také širší geopolitické aspekty. To se ostatně projevilo i při jednání říšského sněmu ve Vídni a Kroměříži, i když čeští a němečtí liberální poslanci při narůstajících konfliktech s vládou a pod hrozbou rozpuštění parlamentu a nástupu reakce hledali na poslední chvíli společnou řeč. Autor v této kapitole

také zachycuje, jak i za státního absolutismu padesátých let docházelo navzdory veškerým protichůdnostem a podstatnému umrtvení veřejného života ke zřetelným posunům směrem k modernizaci společnosti. Činí tak v souladu s pojetím, které chápe pokus o modernizaci společnosti a říše, prosazovaný za revoluce roku 1848–1849 tlakem zdola a za neoabsolutismu v padesátých letech cestou shora, ve vzájemné souvislosti a provázanosti. Všechny tyto skutečnosti jsou podány ve výstižné zkratce, aniž by to bylo na úkor patřičného osvětlení podstatných jevů.

V kapitole „Občanská společnost a koaliční potenciál liberalismu (1860–1890/1893)“ autor pojímá společenské změny tohoto období jako projev „konceptuálního napětí mezi postjosefínským státním centralismem, individualistickým liberalismem a národovnými procesy“ (s. 171). V souvislosti s tím sleduje rostoucí rozpor mezi převažující liberální vizí občanské společnosti a mezi praxí jejího uskutečňování. Tento výkladový rámec se jeví díky vzrůstajícímu napětí mezi úzce vymezeným konceptem občanské společnosti, prosazovaným německými liberály, a mezi silícím nacionalismem a dynamicky se vyvíjející sociální strukturou obyvatel jako velmi nosný. Poněkud rušivě v textu působí, že se v něm uplatňuje nejednoznačný a nepraktický periodizační mezník 1890/1893. Na tom nic nemění skutečnost, že jeho rozebranost autor zdůvodňuje, ani to, že obě jeho varianty jsou jako možný mezník jinak vcelku akceptovatelné.

V rozšířeném veřejném prostoru, v němž se uvedený zápas tohoto období odehrával, šlo dle autora také o napětí mezi postátňováním mezilidských vztahů čili snahou učinit modernizující se společnost jemnými disciplinačními prostředky lépe ovladatelnou a mezi poobčanšťováním společnosti. V této souvislosti lze souhlasit se Štaifem zdůvodněnou pochybností o názoru P. M. Judsona na transnacionální zakotvení rakousko-německého liberalismu. Svědčí o tom nejen nedostatečný koaliční kapitál německého i maďarského politického liberalismu, ale i Štaifem doložená skutečnost, že multietnicita monarchie byla ve své době brána jako objektivní fakt, a to i v oficiálních rakouských statistikách a kartografii, jejichž výsledky byly neněmeckými a národními hnutími interpretovány ve prospěch posilování vlastní národní souná-

ležitosti. Ostatně ani liberální výdobytky v podobě zavedení parlamentarismu, koaličního zákonodárství, rozmachu spolků a politické soutěže se nevyhnuly jejich brzkému národnímu ohraničování, resp. tomu, že působily ne na občanském, ale stále zřetelněji na nacionálním principu. Ten se postupně prosazoval ve veřejném i soukromém životě v různých moderních formách sociability.

Poměrně důkladně autor sleduje politizaci a nacionalizaci formující se občanské společnosti, a to zejména na základě národně rozděleného sdružování a veřejných a politických aktivit českého a německého národního hnutí i jejich hospodářského nacionalismu. Důležité je, že mantinely rakousko-německého liberálního konceptu občanské společnosti nalézá nejen v její postupující nacionalizaci, ale také v silicím tlaku na emancipaci dosud znevýhodněných skupin obyvatel, především dělnických vrstev a žen, které svým prosazováním se ve veřejném prostoru nabourávaly úzce středostavovský a maskulinní charakter liberály protežovaného konceptu občanské společnosti. Srovnání rozdílů obou emancipačních hnutí a jejich vztahu k liberálnímu konceptu občanské společnosti má zde své opodstatnění, i když přístupy současné gender history by jistě našly další zásadní rozdíly. Autor samozřejmě považuje nové střední vrstvy za hlavní nositele nejen spolkových aktivit, ale vůbec modernizace společnosti, ale na rozdíl od dělnického a ženského hnutí jim soustavnější reflexi věnuje až v následující páté kapitole „Kouzlo demokratizace a její úskalí (1890/1893–1914)“.

V ní v úzké návaznosti na text předcházející kapitoly ukazuje, že liberální koncept občanské společnosti kromě silicího nacionalismu stále více ohrožovaly také dopady postupující demokratizace společnosti a narůstajícího sociálního napětí. V popředí výkladu jsou proto změny společenské stratifikace, přičemž s vědomím problematičnosti dobových statistik se autor zamýšlí nad nosností pojmů jako „socioprofesionální skupiny“, „společenské vrstvy“ a „nové střední vrstvy“ a dodává jim s použitím modelu „nadřizenosti a podřizenosti“ vlastní vymezení. Značnou pozornost přitom věnuje problematice společenských rozdílů a sociální nerovnosti, dokládá je statistickými přehledy a sleduje přitom různé příznaky postupující modernizace. Nevyhýbá se ani reflexi socioprofesionální stratifikace jednotlivých národností v českých zemích.

V této souvislosti se v kritické návaznosti na výzkumy historiků sociálních dějin (O. Urbana, J. Macháčové, J. Matějčka, A. Mayera a E. Bruckmüllera) zabývá také fenoménem společenského napětí a třídním potenciálem společenské nerovnosti, resp. otázkou, nakolik byla společnost v českých zemích nejen konfliktní, ale i třídní. Před pojmem třídní společnost přitom dává přednost pojmu třídní potenciál společnosti. Je zároveň zastáncem názoru, že „bojovný nacionalismus byl [...] nebezpečnější než přímé sociální konfrontace“ (s. 262), a klade nezodpovězenou otázku, nakolik byl stát schopen konfrontační potenciál modernizující se společností řešit.

Štaifovo upřesňování a vymezování důležitých pojmů klíčových pro postžení proměn modernizující se společnosti se v této kapitole týká i dalších oblastí sociální a slouží zároveň k hlubšímu pochopení probíhajících společenských změn. Autor tak činí se znalostí a kritickým využitím myšlenek relevantních dobových myslitelů a dává úvahám nad nimi prostor dokonce v samostatné podkapitole nazvané „Veřejní intelektuálové“. Sleduje v ní dobové veřejné diskursy o směřování moderní společnosti vedené významnými evropskými mysliteli (É. Durkheim, M. Weber, K. Marx, B. Engels, É. Zola, W. Sombart, J. A. Schumpeter), kteří hlavně svými myšlenkami o vztahu mezi demokratizací společností, sociálními nerovnostmi a legitimizací moci nejen pojmenovávali problémy soudobého společenského pohybu, ale hledáním alternativních řešení na něj přímo spolupůsobili. Prostor dává i mapování vlivu intelektuálů a umělců na podobu moderny a modernity v českých zemích, počínaje sporem o pravost *Rukopisů* přes duchovní působení L. Klímy, J. Golla, H. Bahra, vídeňského týdeníku *Die Zeit* až po novátorství G. Preissové. Do této souvislosti zapadá i samostatná podkapitola věnovaná zásadnímu vkladu T. G. Masaryka do dobových diskusí o sociální otázce i jeho vlivu na společenský pohyb. Při výkladu role intelektuálů v měnící se společnosti nezůstává jen u osobností formátu T. G. Masaryka, ale bere v potaz i působení představitelů Mladé Moravy, katolické moderny i německojazyčné literatury a vůbec kultury a vědy v Praze stejně jako myšlenkové výboje v české kulturní a vědecké obci i přínos mluvčích organizovaného dělnictva a vzestup jeho váhy ve společnosti českých zemí.

Ve srovnání s jinými tématy se výklad působení intelektuálních faktorů modernizace společnosti jeví jako poněkud předimenzovaný. Tento fakt je ale v této kapitole vyvažován reflexí konkrétních dopadů postupující demokratizace společnosti, která přinášela nejen posílení občanského rázu společnosti, ale byla provázena četnými politickými, národnostními a sociálními třenicemi a konflikty a zároveň celkovou krizí rakousko-německého politického liberalismu. Předností těchto pasáží je, že autor podává nejrůznější průvodní projevy modernizace společnosti (rozvoj zdravotnictví, školství, infrastruktury, moderních technologií, konzumerismu, sportu, cestování apod.) a jejich důsledky sice úsporně, ale s „vyhmátnutím“ podstatného a se zachycením jejich dopadů na život a životní pocity tehdejšího člověka. Připomíná i stále obtížnější hledání společenského konsenzu, jehož nedostatek se v letech před válkou promítal i do stupňujících se politických krizí a národnostních sporů.

V poslední šesté kapitole „Válečné strádání a Finis Austriae (1914–1918)“ se autor nejprve snaží odpovědět na otázku, které společenské tendence lze před rokem 1914 považovat za stabilizující a které naopak nahrávaly možnosti vypuknutí válečného konfliktu. Prostor pro podrobné zachycení proměn společnosti za války zde sice není velký, ale působení podstatných faktorů a jejich dopady na společnost jsou reflektovány dostatečně. Na tom nic nemění fakt, že regionální rozdíly v některých případech, jako byla např. tvrdší perzekuce nebo šíření ruských letáků na Moravě, zůstaly nevyřčeny. Kniha končí v souladu s linií celého výkladu zhodnocením protikladných sil ústících v rozklad monarchie a ve vznik ČSR.

Jak už bylo řečeno, Štaifovo dílo se vyznačuje přiblížením klíčových procesů modernizace společnosti v českých zemích notně novátorským způsobem, který byl inspirován různými metodologickými postupy. Je zpracováno na vysoké úrovni a vyslovuje se k řadě zásadních otázek sociálních dějin. Některé jeho výklady se sice mohou pro nezkušeného čtenáře jevit jako příliš teoretizující a zobecňující a někdy i málo přehledné a přihlížející ke konkrétním dějům, ale při bližším pohledu je zřejmé, že text je navýsost promyšlený a formulačně brilantní a že i v pasážích spojujících na první pohled nesourodá témata je zvolený

výkladový postup na místě. Např. v kapitole „Intelektuální ambice v měnící se společnosti“, která kromě myšlenkových výbojů českých intelektuálů přispívajících k reflexi palčivých dobových kulturních a společenských otázek zahrnuje i výklad o aktivizaci dělnictva od devadesátých let 19. století, jde hlavně o chápání vzestupu dělnického hnutí jako důležitého modernizačního faktoru společnosti.

Přednost Štaifovy práce spočívá také v tom, že se její pohled na proměny společnosti v českých zemích vymanil z tradičně sebestředného výkladu typického pro českou historiografii, který jen výjimečně vývoj v českých zemích vřazoval do širšího rámce okolního světa. Štaif naopak dbá na celorakouský i středoevropský kontext domácího vývoje a citlivě vnímá jeho vzájemné ovlivňování s okolním světem ve všech oblastech života společnosti. Na druhé straně se – zřejmě nechtěně – někdy úplně nevymanil z tradičně převažujícího nahlížení na společnost v českých zemích z českého zorného úhlu. V některých případech se to projevuje v tom, že když se mluví o společnosti v českých zemích, je tím míněna jen společnost česká (např. na s. 331). Německy hovořícímu obyvatelstvu českých zemí je samozřejmě ve výkladu sociálních proměn věnována pozornost. Často však pasáže a zmínky o německojazyčné společnosti vyznívají jako doplněk či pozadí obrazu formující se české národní společnosti nebo jako zdroj inspirací a impulsů pro společenský pohyb i pro rozvoj české společnosti, či naopak jako její protivník. Naproti tomu lze ocenit, že vývoj na Moravě – ve většině syntéz dějin českých zemí poněkud opomíjený – je v případě Štaifova díla reflektován se snahou upozornit na některé zvláštnosti vývoje společnosti této historické země a rovněž se zřetelem k výsledkům nejnovějšího výzkumu, i když určité skutečnosti a rozdíly by samozřejmě bylo možno dále více rozvíjet.

Ke kladům knihy v neposlední řadě patří i to, že obsahuje minimum věcných pochybení. V podstatě jsem narazil jen na tři nepřesnosti, jež navíc padající spíše na vrub chybné formulaci: dle obecního zákona nebyly ve vesnických obcích volební třídy jen dvě, ale ve větších obcích mohly být tři (s. 185); ve Slezsku nebyla statutárním městem jen Opava, nýbrž po ní i Bílsko a Frýdek (s. 186); česká technika v Brně nevznikla r. 1899 rozdělením stávající německé techniky, ale zcela nezávisle na ní

(s. 304). Také formální nedostatky se vyskytují ve zcela zanedbatelném rozsahu. Velmi pečlivě provedené jazykové a grafické úpravy uniklo snad jen chybně uváděné záhlaví na lichých stranách první kapitoly, v němž se místo názvu první kapitoly opakuje označení Úvod. Trochu lze litovat, že seznam literatury uvádí jen knižní publikace, ale ne studie, ty jsou obsaženy pouze v poznámkovém aparátu. Z děl zásadních pro dané téma postrádám snad jen Cohenovu relevantní práci o rozšiřování přístupu k vyššímu školství a významu vzdělání pro formování nových středních vrstev a modernizaci společnosti.¹

Celkově je možno říci, že Štaifova práce se kromě už zmíněných novátorských přístupů vyznačuje značnou erudovaností, která má pevný faktografický a značně široký historiografický a vůbec společenskovední základ, a také vytríbeným a neutřelým jazykem, kterým je psána. Je nejen poučená, ale i přemýšlivá a nutí k zamýšlení. Ve svém celku představuje mimořádně inspirativní syntézu vývoje společnosti v českých zemích a její modernizace v dlouhém 19. století, která postavila dalšímu bádání latku hodně vysoko. Jistě bude na dlouhou dobu oslovovat všechny, kdo se tímto obdobím zabývají a budou zabývat, a lze očekávat, že každý z nich se bude muset s jejím originálním pojetím a výkladem vyrovnávat.

Jiří Malíř

Martin KLEČACKÝ - Martin KLEMENT (edd.), *Führer, Akteure hinter den Kulissen oder tatenlos Zuschauende? Der deutsch-tschechische Ausgleich an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert aus der Perspektive der Vertreter der Staats- und Selbstverwaltung*, Praha: Masarykův ústav a Archiv ČR 2020, 295 s.

Recenzovaná publikace je úzce spjata s grantovým projektem „Česko-německé vztahy v předvečer I. světové války. Edice dokumentů ze smířovacích jednání v Čechách v letech 1913 a 1914“. V rámci něj se 2. kvěť-

1 Gary B. COHEN, *Education and Middle-class Society in Imperial Austria 1848–1918*, West Lafayette 1996.

na 2018 v prostorech Masarykova ústavu a archivu Akademie věd ČR odehrála mezinárodní konference s názvem „Führer, Akteure hinter den Kulissen oder Tatenlos Zuschauende? Der deutsch-tschechische Ausgleich an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert aus der Perspektive der Vertreter der Staats- und Selbstverwaltung“. Stejnomená kniha je německojazyčným sborníkem prací prezentovaných během tohoto sezení.

Do publikace, která je dělena do tří větších kapitol podle politické úrovně, na níž se jednotlivé články a jejich aktéři pohybují, celkově přispělo devět českých a rakouských autorů. Celá kniha je spojena poměrně krátkým úvodem, který by dle mého názoru mohl být obsáhlejší, aby uvedl do tématu i čtenáře neseznámené s historií pokusů o česko-německé vyrovnání v Předlitavsku. Takto kniha zůstává příspěvkem pro znalce v oboru politiky konce habsburské monarchie, ale o moc větší přesah nenabízí. Jakožto příspěvek k méně známým politicko-sociálním dějinám poslední fáze existence Rakouska-Uherska a zároveň česko-německého soupeření v politice však svou roli plní sborník dobře a považuji jej za velice vydařený.

První kapitola s názvem „Am Verhandlungstisch“ (U jednacího stolu) se zabývá nejvyšší – parlamentární a vládní – politikou. Je složena ze tří příspěvků od významných historiků specializujících se na Předlitavsko v období před vypuknutím první světové války. Jednotlivé příspěvky mají společný charakter, neboť se zaměřují na jednotlivé významné politiky a kontakty mezi nimi. Všechny sledované osobnosti zároveň pocházejí ze špiček svých stran. První článek od rakouského historika Franze Adlgassera zkoumá dva politiky z německého liberálního prostředí, konkrétně Josepha Mariu Baernreithera a Karla Urbana, a jejich korespondenci. Příspěvek představuje oba politiky a ukazuje, že pocházeli z odlišného prostředí, o které se opírali. Baernreither se jakožto bývalý ministr obchodu orientoval převážně na vídeňské vládní kruhy a Ústavověrný velkostatek, zatímco Urban čerpal z pražských německo-liberálních středních vrstev. Oba se zasazovali o uklidnění česko-německých vztahů, čehož se snažili docílit prostřednictvím spolupráce se starými elitami. Vyřešení problémů „zdola“ podle nich nepřicházelo v úvahu, neboť toho nová masová demokracie nebyla schopna.

Jedinou možností byl podle obou politiků oktroj, a tedy odklon od demokratické praxe.

Neméně zajímavý je příspěvek zkušeného rakouského historika Lothara Höbelta, který se zabýval osobností ministerského předsedy hraběte Karla Stürgkha, konkrétně přístupem k česko-německému vyrovnání za jeho vlády. Velkou postavou příspěvku je ale také český místodržitel František kníže Thun, jenž je historiografií považován za Stürgkhova velkého rivala. Höbelt ale představuje šlechtice jakožto spolupracovníky, kteří z jiných úřednických perspektiv konali ve prospěch uskutečnění česko-německého vyrovnání, ačkoliv Stürgkhova role v jednáních byla poněkud rozporuplná. Přestože jsou oba šlechtici ústředními postavami článku, je jeho součástí i celá řada jiných výrazných osobností, které hrály ve vyrovnávacích jednáních důležitou roli a na Stürgkhovy snahy reagovaly.

Třetí příspěvek napsal český historik a jeden z řešitelů grantového projektu, na kterém je kniha postavena, Luboš Velek. Cílem jeho studia se stal již zmíněný místodržitel František Thun, zejména jeho dvouleté angažmá v roli ministerského předsedy a druhého místodržitelského období. Thun je představen jako schopný patriotický politik, který dokázal kontrolovat nelehkou politickou situaci kolem roku 1912. Svá stanoviska, založená na spolupráci českých i německých stran s podporou Velkostatku, nepřehodnotil ani po začátku světového konfliktu. Kapitola tak detailněji doplňuje doposud publikovaný výzkum o Františku Thunovi,¹ konkrétně druhé období jeho místodržitelství.

Ve druhé části knihy, nazvané „An der Peripherie“ (Na periferii), se těžiště vyrovnávacích jednání přesouvá do regionální politiky. Kapitola, která je ryze v gesci českých historiků, pokračuje v tematickém zaměření na jednotlivé protagonisty předválečné politiky. Osobnosti, které autoři představili, tentokrát nebyly nejvýznamnějšími aktéry česko-německých konferencí, ale svou publikační činností či politickými aktivitami přispěly k hledání kompromisu či naopak k zostření vztahů mezi oběma národy. Hned dva články se týkají Moravy, kde v roce 1905 došlo k úspěšnému vyrovnání mezi oběma národy.

1 Např. Jan GALANDAUER, *František kníže Thun: Místodržící českého království*, Praha 2007.

První kapitola se jako jediná liší, neboť se zabývá severozápadními Čechami, konkrétně Litoměřicemi. Jejím protagonistou je regionální politik a nacionální agitátor Dr. med. Franz Perko, doposud téměř neznámá postava česko-německého politického zápolení. Článek Eduarda Mikuška je tentokrát opravdu biografický, popisuje osudy Perka od jeho narození v Budíně přes jeho studium v Jihlavě až po zaměstnání v západočeských Litoměřicích. Jakožto velmi aktivnímu členovi Deutscher Schulverein a Zentralverein deutscher Ärzte in Böhmen se Perkovi podařilo dostat až do předlitavského parlamentu. Zařazení článku do tohoto sborníku považuji za poněkud sporné. Perko se sice ke snahám o vyrovnání vyjadřoval (ze svého nacionálně nesnášenlivého pohledu velmi skepticky), ale jeho zapojení se nedá přesně kvalifikovat. Určitou obhajobou může být, že se jednalo o osobu, která tvořila opozici proti velkým hráčům německo-liberálního tábora, jako byl například Karl Urban. Zároveň se jedná ze všech zvolených případů o jedinou osobnost, jejíž postoj byl vůči vyrovnávacím snahám veskrze negativní. Článek ale ve skutečnosti příliš nepojednává o Perkově zapojení do vyjednávacích jednání, nýbrž je spíše rychlým přehledem jeho života.

Jak již bylo zmíněno, moravští historici Pavel Marek a Pavel Cibulka se z odlišných perspektiv soustředí na Moravské markrabství a osobnosti kolem vyrovnání roku 1905. I oni se zaměřují na osoby, na které dnes historiografie téměř zapoměla. V případě Marka se jedná o českého politika Václav Perka, jehož nejznámější „pozůstalost“ tvoří *Lex Perek*, novelizace školského zákona z roku 1870, která umožnila rozdělení školských úřadů na Moravě podle národnostního klíče. Na rozdíl od Mikuškovy statě jsou tu vyrovnávací jednání a jejich výsledek, tedy právě *Lex Perek* (jehož celý text se nachází v příloze), centrem celé studie. Ačkoliv je článek poměrně krátký, dle mého názoru se jedná o jeden z nejpovedenějších textů celého sborníku. Velmi pregnantně totiž ukazuje jak Perkovo společenské působení, tak zejména jeho význam při utváření novely školského zákona.

Pavel Cibulka používá německého starostu Mikulova a poslance Leopolda Götze spíše jako příklad k demonstraci širšího procesu, konkrétně účasti regionálních elit na německo-českých vyrovnáních. Článek se soustředí jak na jeho působení v lokální politice, tak na aktivity

v Říšské radě, na Moravském zemském sněmu, kde působil v rámci liberálních německých stran, i v Deutscher Volksrat. V rámci těchto institucí se zasazoval pro vyrovnání obou národů na Moravě ve smyslu *modus vivendi*.

Poslední část zvaná *Hinter den Kulissen* (Za kulisami) se soustředí spíše na úředníky než na politiky. Podle autorů tito služebníci státu sice zůstávali v zákrytu, ale měli přesto vliv na vyrovnávací jednání, protože připravovali memoranda či návrhy zákonů. První text napsala archivářka Eva Drašarová. Soustředila se v něm na Friedricha Janku, soukromého sekretáře Františka Thuna. Janku představila jako jakousi šedou eminenci místodržitelské kanceláře, která se za Thunova místodržitelství velkou měrou podílela na přípravě materiálů k vyrovnávacím konferencím, ale zároveň připravovala podklady pro korespondenci mezi Thunem a nejvyššími státními úředníky, tedy ministerským předsedou a ministrem vnitra. Janka byl podle Drašarové velice schopným úředníkem, kterému Thun plně důvěřoval. Jeho schopnosti a důvěryhodnost mu nakonec pomohly uchytit se i v samostatném Československu, a nakonec i v rámci Protektorátu.

Historik Martin Klečacký věnoval studii viceprezidentu českého místodržitelství Jindřichu Vojáčkovi, který byl svým způsobem protikladem Janky. Dlouholetý úředník již za místodržitelství Karla Coudenhovena udržoval četné vztahy se špičkami české politiky, pro které mělo spojení s členem z místodržitelské kanceláře velkou cenu. Právě vyrovnávací jednání a pozice místodržitele v jejich rámci byly jedním z největších center zájmu českých politiků. Studie je zajímavá především proto, že nastiňuje strategie, kterými se Vojáček a jemu podobní museli řídit, aby uspokojili potřeby svých vlivných politických přátel, ale zároveň si udrželi svá místa ve státních úřadech. Myslím si, že ačkoliv Klečackého příspěvek patří k těm, kde vyrovnávací jednání stojí spíše na okraji, je jedním nejlepších v celém sborníku, protože velice pregnantně ukazuje fungování místodržitelského úřadu, stejně jako spojení státní správy a politiků.

Poslední text, jehož autorem je vídeňský právní historik Johannes Kalwoda, naopak považuji za nejslabší. Jedná se o nejdelší příspěvek v celém sborníku. Ve svém bezesporu nesmírně náročném studiu praž-

ského Ředitelství pošt a telegrafů autor vchází do obrovských detailů. Jeho hlavním záměrem bylo představit změnu v jazykové praxi, kterou úřad po roce 1908 prodělal, stejně jako střet úředníků v rámci instituce. Zároveň se zaměřuje i na státní úřady, které měly samozřejmě také velké kompetence při rozhodování v Ředitelství pošt a telegrafů, a popisuje jejich strategie a možnosti. Zásadní roli v článku hrají tzv. Matajovy výnosy, jež upravovaly používání jazyka v rámci úřadu. Článek je sice bezesporu erudovaný a vysoce kvalitní, ale jak jeho přílišné zaměření na detaily, tak zejména jeho velké rozvětvení dělají text velice těžko čitelný. Zároveň je ale velice zajímavé sledovat „vyrovnávání“ v rámci menšího úřadu, nikoliv v rámci celé země.

Ačkoliv tento sborník není dílem, které by obohacovalo historiografii z hlediska nových metodologických či konceptuálních postupů (což ostatně u sborníku z konference není očekáváno), jedná se o velmi vydařenou publikaci, která je důležitým příspěvkem k doposud méně známým dějinám česko-německých vztahů v posledních letech monarchie. Celá řada studií byla sepsána o punktacích či Badeniho jazykových nařízeních, ale jednotlivé pokusy o vyrovnání po roce 1900 zůstaly pouze součástí klasických syntetických prací k politickým či sociálním dějinám druhé poloviny 19. století.² Jednotlivé příspěvky jsou navíc na velmi vysoké úrovni a kvalitativně jsou velmi konzistentní. Zároveň má kniha i přes poměrně velké rozpětí od politických ke správním dějinám poměrně vysokou kohezi a téměř všem z devíti autorů se výborně podařilo udržet hlavní linii tématu, tedy česko-německé snahy o vyrovnání v pozdním Předlitavsku. Troufám si říct, že s širším úvodním článkem by mohl sborník tvořit i poměrně povedenou kolektivní monografii.

David Smrček

2 Viz např. Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982; Jan KŘEN, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Toronto 1986.

Eckart CONZE – Jan de VRIES – Jochen STROBEL – Daniel THIEL (edd.), *Aristokratismus. Historische und literarische Semantik von „Adel“ zwischen Kulturkritik der Jahrhundertwende und Nationalsozialismus (1890–1945)*, Münster: Waxmann 2020, 224 s.

Problematika šlechty a aristokracie se v poslední době těší poměrně značnému odbornému zájmu nejen v našem prostředí, nýbrž i v zahraničí, a to i navzdory tomu, že pozornost věnovaná dané sociální skupině je pro různá období odlišná. V souvislosti s novými přístupy objevivšími se v humanitních vědách (a tudíž pochopitelně nikoliv jen v rámci historiografie) se před badateli vynořily nejen nové koncepty, pomocí nichž lze ke studiu šlechty, případně pak aristokracie jako její nejvyšší složky, přistupovat. Tyto koncepty a přístupy totiž zároveň přinesly možnost sledovat další, mnohdy i netradiční aspekty a (sub)témata, která jsou s elitami někdejší společnosti spjata. Proto také minulá desetiletí ukázala, že pojem „šlechta“ může být atraktivní nejen pro historiky či historiky umění, nýbrž například i pro literární vědce. Výsledkem uvedeného byly a jsou rovněž snahy o interdisciplinaritu. Nejinak tomu je u našich západních sousedů.

Pokud se zaměříme na německý literární výzkum zabývající se pojmem „šlechta“ a jeho možnými významy, je nutné vyzdvihnout určitý „boom“ vyvolaný pracemi literárního historika Jochena Strobela, který se ve svém habilitačním spisu z roku 2008 věnoval právě sémantice termínu „Adel“, resp. „Adeligkeit“ a konotacemi, jež těmto výrazům přiřkla společnost na přelomu 18. a 19. století.¹ V centru pozornosti přitom nestáli ani tak šlechtici žijící v tehdejší době, nýbrž především jejich obraz, tedy to, jakým způsobem byla šlechta vnímána v literárních textech a jaké přívlastky a charakteristiky jí byly přikládány. Sémantickým aspektům pojmu „šlechta“ se pak věnovaly i příspěvky (zabírající však delší časový úsek) konference „Aristokratismus. Historische und literarische Semantik von ‚Adel‘ zwischen Kulturkritik der Jahrhundertwende-

1 Habilitační práce vyšla později i knižně. Viz Jochen STROBEL, *Eine Kulturpoetik des Adels in der Romantik. Verhandlungen zwischen „Adeligkeit“ und Literatur um 1800*, Berlin – New York 2010.

de und Nationalsozialismus (1890–1945)“, kterou v září 2015 uspořádala Philipps-Universität Marburg. V roce 2020 pak vyšel tiskem konferenční sborník, v němž je obsažen úvod do problematiky z pera editorů Eckarta Conzeho, Jana de Vriese, již zmíněného Jochena Strobela a Daniela Thiela a kromě něj i dvanáct příspěvků jednotlivých účastníků události především z řad literárních vědců a historiků.

Zastavme se hned u názvu sborníku, resp. u jednoho z centrálních pojmů, který je v něm uveden. Už jenom uvozovky, ohraničující v titulu termín „Adel“, naznačují, že tímto výrazem autoři neoznačují pouze zástupce sociální skupiny, již se od ostatních členů společnosti odlišují nejruznějšími privilegii a tituly (a v případě určitých složek šlechty pak i původem, specifickým životním stylem, majetkovou a pozemkovou základnou a zastáváním nejruznějších úřadů). Jak zdůrazňuje úvod sborníku, přicházela šlechta (v tradičním slova smyslu a v rámci konzervativního chápání pojmu) postupně o svou politickou moc, což rovněž vedlo ke ztrátě její role hybatele ovlivňujícího dobovou kulturu. Právě proto se také editoři a autoři statí v rámci kulturně kritických diskurzů zaměřili i na proměnu sémantiky pojmu „šlechta“, jímž je obecně možné rozumět jakousi novou elitu společnosti, nepyšníci se šlechtickými tituly. Ostatně i některé příspěvky ve sborníku hojně operují s termínem „nová šlechta“ (neuer Adel), ve významu nepředstavujícím protiklad k termínu „historická šlechta“ (v tomto kontextu tak tudíž nejsou označovány osoby nově povýšené do šlechtického stavu).²

Úvod sborníku dále zmiňuje i některá metodologická východiska a koncepty, jež jsou pro sledování proměn sémantiky pojmu „šlechta“ klíčové. Následují poté vlastní studie, které se snaží odhalit chápání výrazu v různých prostředích a v různých dobách (povětšinou v pracích autorů krásné literatury, intelektuálů a filozofů), a to v době od 19. století přes Výmarskou republiku až do doby národně socialistického hnutí v Německu. Navzdory časovému vymezení v titulu konferenčního

2 V tomto ohledu pro Rakouské císařství viz například studii Adam WANDRUSZKA, Die „Zweite Gesellschaft“ der Donaumonarchie, in: Heinz Siebert (ed.), *Adel in Österreich*, Wien 1971, s. 56–67 nebo Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, kde jsou jednotlivé pojmy jako „nová šlechta“ a „historická šlechta“ vysvětleny podrobněji.

sborníku je nutno upozornit, že dolní hranici ve skutečnosti nepředstavuje rok 1890, případně závěr 19. století. Mnozí autoři se totiž ve svých textech výrazně vracejí i do podstatně starší doby.

Je to ostatně případ první studie následující po úvodu, jejímž autorem je Theo Jung a která nese název „Adel und Epoche. Kulturkritik und Aristokratismus im deutschen Raum um 1800 und um 1900 im Vergleich“. Jung se v ní zabývá tím, jak bylo na šlechtu nahlíženo na přelomu 18. a 19. století na jedné straně a 19. a 20. století na straně druhé. Kolem roku 1800 byla šlechta vnímána jako rozhodující síla, která ovlivňovala další vrstvy společnosti. Kritika vůči dané sociální skupině, jíž si historik všímá, byla – přestože to autor nezdůrazňuje – pochopitelně silně ovlivněna osvícenským diskurzem. Mimo jiné se týkala i luxusu a zvyků, jež byly pro urozené typické a které byly naopak pro osvícence nepřijatelné. Vzhledem ke skutečnosti, že šlechta tvořila „předjezdce“ ohlašujícího nástup nových trendů, šířících se od špiček společnosti k jejím dalším složkám, obávali se kritici toho, že se negativní charakteristiky přesunou i dál a stanou se pevnou součástí společenského řádu. Naproti tomu kolem roku 1900 byla podle Junga situace zcela odlišná, neboť šlechta (v „tradičním“ chápání pojmu) byla vnímána jako přežitek, a přestože zcela neztratila svůj politický význam, o roli hegemonu určujícího kulturní trendy přišla.

Časový rámec druhého příspěvku „Neuer Mensch‘ und ‚neuer Adel‘. Hentschels Züchtungsutopie“ od Felixe Linznera pak představuje doba národněsocialistické propagandy. Ve studii se přesouváme již k jinému významu pojmu „šlechta“, resp. ke konceptům nové šlechty, již bylo dle některých názorů zaznívajících v tehdejší společnosti třeba vytvořit z osob vyznačujících se bezvadným původem, a to původem rasovým. Linzner zde sleduje myšlenky v díle německého agrárníka a politického aktivisty Willibalda Hentschela, který byl rovněž nakloněn vzniku jakési árijské „šlechty rasy“ (Rassenadel). Podobně rasistickým přístupům se věnuje i příspěvek Stefana Breuera „Adelsvorstellungen in der Nordischen Bewegung. Von Gobineau zu Günther“, shrnující představy tzv. Nordického hnutí a jeho představitelů o rasové nerovnosti.

Literární historička Urte Stobbe se ve studii „Es ist nicht nötig, daß die Stechline weiterleben, aber es lebe der Stechlin.“ Adel zwischen Nie-

dergang und Resilienz bei Fontane“ zabývá obrazem šlechty (v tradičním pojetí) v díle německého spisovatele a žurnalisty Theodora Fontaneho. Právě na příkladu jeho tvorby se snaží poukázat na úpadek významu privilegovaných, kteří byli zároveň nositeli něčeho, co autorka označuje jako „Zeigenkultur“ a pomocí čehož se šlechta navenek prezentovala vůči ostatním (zámky, portréty, galerie, erby atd.). Dirk Rose a jeho text „Aristokratischer Radicalismus‘. Adelssemantik und polemische Autorschaft vor 1900 (de Lagarde, Nietzsche, Arno Holz)“ se zaměřují na pojetí šlechty v dílech tří autorů. Prvním z nich je orientalista 19. století Paul de Lagarde, známý pro své konzervativní názory, odrážející se i v jeho chápání šlechty. Lagarde, autor práce *Deutsche Schriften*, často odkazoval na počátky aristokracie u Germánů a ve společnosti, v níž tradiční šlechta pomalu ztrácela svou pozici, byl naopak zastáncem návratu k jakýmsi předmoderním podmínkám, v nichž i šlechta hrála důležitou roli. Protože si ale byl zároveň vědom toho, že někteří zástupci buržoazie pro společnost 19. století vykonali více než řada šlechticů, pracoval ve svém díle s novým modelem šlechty, kterou označuje jako „funkční šlechta“ (Funktionsadel) a která měla být předurčena k moci na základě svých zásluh. Druhým z autorů byl Friedrich Nietzsche, jehož lze vnímat jako zastávce určité formy aristokratismu. V rámci líčení toho, čím se podle Nietzscheho má vyznačovat aristokracie, se Rose vrací i k filozofovým odkazům na starověký Řím a jeho elity. Třetím z autorů je pak Arno Holz a jeho komediální drama *Sozialaristokraten* s ústředním pojmem „sociálních aristokratů“, jímž Holz označuje ty zástupce společnosti, kteří se před ostatními vyznačují svými zásluhami a činy. Holzovo pojetí je tak v některých ohledech blízké Lagardovu termínu „Funktionsadel“.

Příspěvek Sony Arasteh-Roodsary „Auch so ein Stück Unkultur“. Keyserlings Narrativ der ‚Schlossgeschichte‘ als Kulturpolitik“ se zabývá především zámkem jako symbolem spjatým se světem šlechty. V rámci kulturně kritického diskurzu se zaměřuje na dílo Eduarda von Keyserlinga *Beate und Mareile. Eine Schlossgeschichte*, v němž si Arasteh-Roodsary všímá dualistického obrazu ducha a těla, kultury a přírody. Zámek, obývaný vznešenou společností, je podle něj v Keyserlingově podání symbolem kulturního, avšak „nepřirodního“ či nepřirozené-

ho světa, jehož vývoj probíhá mimo jeho zdi. Autorka příspěvku po analýze Keyserlingova díla vnímá v jeho *Schlossgeschichte* šlechtu jako skupinu, která vymírá.

Další studie, jejímž autorem je Michael Seelig a která nese název „Vornehmheit als Adelsideal. ‚Offene‘ Adelssemantiken der älteren Adelsgeneration in der Weimarer Republik“, svým pojetím opět odhlíží od tradičního pojetí šlechty, nebo se přesněji od tohoto vnímání posouvá dál k nové elitě společnosti. Ačkoliv se text dle názvu zaměřuje na dobu Výmarské republiky, je Seeligova studie zajímavá i proto, že pracuje nikoliv pouze s jedním, ale vícero diskurzy, které (podobně jako první příspěvek Thea Junga) umožňují podívat se na několik z možných významů pojmu „šlechta“ v různých obdobích a také na konotace spjaté s tímto termínem. U Seeliga stejně jako Junga představuje dolní hranici časového zaměření doba osvícenství. Pro ni byla typická existence tzv. šlechty ducha (*Geistesadel*), jejíž postavení pramenilo nikoliv z narození, resp. původu, nýbrž z jejího vzdělání, výchovy i skutků. Horní hranici představuje již zmíněná doba Výmarské republiky, kdy se v popředí několika diskurzů objevuje jako elita společnosti nová šlechta, jež se vyznačuje vznešeným chováním (typickým dříve i pro historickou šlechtu).

Další statí je příspěvek Benjamin Gittela „Möglichkeiten und Limitationen fiktional-literarischer Kulturkritik in Herrmann Brochs *Schlafwandler-Trilogie*, Joseph Roths *Radetzky* und Ernst Wiecherts *Das einfache Leben*“. Odhlédneme-li od vlastního jádra Gittelova pojednání, zaměřujícího se na díla tří autorů, je zajímavé, že se až tento článek podrobněji zaobírá některými koncepty a vymezením pojmů, jež procházejí celým sborníkem, aniž by jim byla (alespoň v teoretickém úvodu) věnována patřičná pozornost. Příkladem může být ostatně i prakticky v každém příspěvku se opakující pojem „kulturní kritika“ (*Kulturkritik*), jejímiž možnými chápáními se zaobírá až Gittel, uvádějící rovněž přístupy jednotlivých vědců z kulturněhistorického prostředí k tomuto termínu.

Po textu Jörga Schustera „Adel und Moderne im deutschsprachigen Magischen Realismus um 1940“, který zkoumá význam pojmu šlechta v dílech autorů válečné doby a zachycuje nejrůznější obrazy šlechty

a jejího života od topoi venkovské idyly až po život nesený v duchu vysokých etických hodnot, následuje čistě teoretický příspěvek Dietricha Busseho „Konzepte, Diskurse, Wissensrahmen. Möglichkeiten und Grenzen einer integrativen semantisch-epistemologischen Analyse in synchroner und diachroner Perspektive“. Tato stať představuje jakési teoretické zázemí (případně druhé teoretické zázemí) pro celý sborník, jelikož vysvětluje pojmy jako diskurzivní analýza, historická sémantika nebo teorie rámců a ukazuje jejich meze. Sérii studií uzavírají texty Jana de Vriese „Stefan Georges ‚neuer adel‘ [sic] und das Jahr 1933“ a Daniela Thiela „Jeder echte Bauer hat heute noch Stil und Haltung“. Richard Walther Darré und der Neuadel aus Blut und Boden“, v nichž se čtenář opět dostává do času národního socialismu a k možným pojetím nové šlechty v názorech spisovatelů dřívější doby.

I když je možné se v úvodu sborníku setkat s tvrzením, že výzkum aristokratismu je „ein Historiker und Literaturwissenschaftler gleichermaßen herausforderndes Gemeinschaftsprojekt“ (s. 11), je otázkou, zdali se daný výrok, jež je zároveň nutno chápat jako jakési předsevzezení, zároveň stal realitou. Už z uvedeného přehledu totiž vyplývá, že literárněvědný aspekt ve sborníku převažuje, jelikož autory většiny příspěvků jsou literární vědci. Jestli to však současně znamená, že se jedná o nedostatek, je jinou otázkou. Na celou záležitost lze totiž nahlížet i z jiného pohledu: Množství zajímavých příspěvků literárních historiků (statě historiků, případně jiných vědců však nevyjímaje), využívajících inovativní koncepty a metody, může sloužit jako odrazový můstek dalšího bádání moderní historiografie. Interdisciplinární přístup, o němž byla řeč již v úvodu recenze, je pak navíc charakteristický i pro jednotlivé příspěvky. Profesní zaměření a vzdělání autorů, kteří si kladou jiné otázky, přináší i odkrytí řady nových rovin, jež pro mnoho historiků nemusely být zcela myslitelné.

Jako daleko problematičtější se naopak může jevit jiná věc, a sice pojmy, o nichž celý sborník a statě v něm obsažené pojednávají. V úvodu je sice poměrně detailně rozebírán termín „moderna“ včetně možných přístupů k tomuto pojmu, stejně tak je podrobně vysvětlena i teorie rámců, nicméně výraz „kulturní kritika“ (Kulturkritik), který je pro celou práci klíčový a jehož definice se v kulturněhistorických studiích

různí, se větší pozornosti dočkává až ve zmíněné studii Benjaminu Gitela na straně 123. Jistě je možno namítnout, že v případě dvanácti studií dochází k určitým nuancím vnímání pojmu, nicméně i právě proto by tyto odlišnosti měly být zohledněny v samotné úvodu.

Stejně tak je zapotřebí zastavit se u výrazu „Aristokratismus“, který se stejně jako kulturní kritika objevuje i v názvu sborníku. Mezi řádky (a tudíž implicitně) se čtenář dozví, že je tímto výrazem zapotřebí chápat způsob a vzorce chování typické pro aristokracii, potažmo způsob chování, jež širší společnost považuje za kultivované a noblesní a které tedy někteří z jejích „nearistokratických“ zástupců přejímají i proto, aby se tradiční aristokracii vyrovnali. Další možností chápání je pak i souhrn vnímání toho, jaká kritéria činí aristokracii aristokracií. I poslední bod je pak velmi blízko k tématu mnoha příspěvků sborníku, třebaže se jejich autoři vyhýbají užití samotného termínu „Aristokratismus“. V této souvislosti je rovněž možné odkázat na jednoho z editorů, Jochena Strobela, a jeho již jednou zmiňovaný habilitační spis. Centrálním pojmem Strobely knihy je pojem „Adeligkeit“, který lze přiblížit poslední z představených možností užití výrazu „Aristokratismus“. Ostatně i další z editorů svazku, tentokrát Jan de Vries, v souvislosti s novou šlechtou ve svém textu hovoří o konceptu a sémantice slova „Adeligkeit“ a s odkazy na další badatele pak stanovuje kritéria, jež činila šlechtu šlechtou. De Vries si proto také všímá, jaké vzorce jsou pro autory dobových textů důležité u osob, které označují za novou šlechtu (s. 214). Kvůli uvedenému se tudíž nabízí otázka, zdali nebylo vhodné do sborníku zahrnout (pokud ne do samotném názvu, tak alespoň do teoretického úvodu) i tento pojem.

Poslední věc, kterou je nutno zmínit, se týká struktury knihy. V některých ohledech se nelze nezeptat, proč došlo k zařazení jednotlivých příspěvků zrovna v tom pořadí, v jakém je nalezneme čtenář. Ten totiž mnohdy putuje časem z 19. století do doby německého národního socialismu, z ní poté zpátky do období Výmarské republiky atd., zatímco leitmotiv zůstává povětšinou stejný – sémantika pojmu „šlechta“ (případně „aristokratismus“) v různých diskurzích. Ještě více pakaráží zařazení zmíněné teoreticko-metodologické statě Dietricha Busseho „Konzepte, Diskurse, Wissensrahmen. Möglichkeiten und Grenzen ei-

ner integrativen semantisch-epistemologischen Analyse in synchroner und diachroner Perspektive“ téměř na konec sborníku, jelikož by ji bylo naopak možné chápat jako jakýsi rozšířený a teoreticky propracovaný úvod, případně doplněk k úvodu. Její umístění za řádky od Eckarta Conzeho, Jana de Vriese, Jochena Strobela a Daniela Thiela, a nikoliv mezi příspěvky týkající se několika konkrétních diskurzů, by tudíž působilo logičtěji a vhodněji.

Výše uvedené připomínky však nejsou zásadního rázu a nemají zastínit kvality sborníku i textů jeho jednotlivých příspěvatelů, často velmi inspirativních a inovativně pojatých. Právě jejich autoři totiž také ukázali, že se výzkum zabývající se šlechtou může ubírat i jiným směrem, a to od šlechty, tradiční privilegované skupiny osob, jejíž existence byla typická především pro stavovskou společnost, směrem ke „šlechtě“ v přeneseném významu jako nové elitě vytvořené na základě nejrůznějších kritérií – ať už se jednalo například o její zásluhy pro společnost („Leistungen“), nebo rasově bezchybný původ. Vzhledem k množství konceptů a metodologických přístupů, s nimiž sborník i jednotlivé příspěvky operují, je práce primárně určena pro úzkou skupinu čtenářů z řad odborné veřejnosti, a nikoliv tedy pro poučenou veřejnost laickou. Právě první skupina však může ocenit tento vydavatelský počín, na nějž jistě někteří badatelé (a je jedno, jestli se bude jednat o literární vědce, historiky, či zástupce jiných oborů) navážou a převezmou pomyslnou štafetu výzkumu.

Filip Binder

Pavel ŠVORC – Peter KOVAL' (edd.), Rok 1919 a Československo. Postavenie a premeny periférií nového štátu v procese jeho konštituovania, Prešov: Prešovská univerzita. Fakulta filozofická 2020, 348 s.

Sté výročí vzniku Československa inspirovalo k mnohým podnětným debatám, nejen na poli historiografie. Někteří autoři a editoři si práci rozvrhli tak, aby již ve výročním roce nabídli čtenářům mnohé reprezentativní publikace. Jiní naopak využili výročí k uspořádání konferen-

cí, workshopů a pracovních setkání, přičemž plody této setby mohli čtenáři ochutnat až v letech následujících. Příkladem z druhé skupiny textů je i recenzovaná publikace s titulem *Rok 1919 a Československo*, kterou vydala univerzita v Prešově. Byla by velká škoda, pokud by místo vydání, podobně jako uvedený letopočet „1919“ v titulu, českého čtenáře odradilo. Iniciátoři konference a následně autoři dílčích textů se zaměřili vědomě na témata, která stála ve výročních debatách buď zcela na periférii diskusí, nebo dokonce nebyla vůbec reflektována. Již zmiňovaný rok „1919“ v titulu knihy naznačuje, že se autoři více než na samotný legislativní akt založení státu soustředili na dlouhodoběji pojmávaný proces jeho etablování a konstituování. Klíčové je také slovo „periferie“ v podtitulu publikace. Úmyslem autorů není napadat prago-centricky pojímané zaměření diskurzivního rámce o transformaci v roce 1918 (resp. v roce 1919), nabízejí spíše své úvahy jako jakýsi doplněk celku. Publikace také nikterak nezastírá, že je produktem konferenčního setkání, naopak mnohé z textů na tamní diskuse odkazují a explicitně je zmiňují.

Z jednotlivých textů zaujme příspěvek Petera Švorce o Slovenské lidové republice (v českém dějepisectví prakticky polozapomenutém tématu) a Slovenské republiky rad. Následuje zajímavá stať Romana Holce o tematicce Dunaje coby geopolitického fenoménu. Janek István doplňuje Švorcův text a přináší další informace ke Slovenské lidové republice. V tomto místě by recenzent zvážil sloučení obou studií. Do Čech se jako první z autorů podíval Václav Ledvinka, který vytěžil „svůj“ Archiv hlavního města Prahy, aby nastínil pohled pražských radních a obecně pražského centra na slovenskou část nově založeného státu. Příspěvek Jiřího Myroniuka tematizuje Duchcovsko v letech 1918 až 1920 na příkladu vzpomínek tehdejšího vojáka republiky Františka Fliegera. Petr Karlíček představil opět své oblíbené téma politicky angažovaných karikatur, tentokrát v souvislosti s pohledem českých satirických časopisů na slovenskou otázku. Je třeba poznamenat, že Karlíčkovy příspěvky jsou vždy osvěžením kolektivních monografií a sborníků, nejen kvůli obrazovým přílohám. Ústeckým okresním soudem se ve svém textu zabýval Martin Veselý. V bloku textů, které spojuje téma českých Němců, pokračují autoři Pavel Kreisinger a Karel Podolský velmi

zdařilým příspěvkem, jenž se věnuje událostem ze dne 4. března ve Šternberku. Na místě je ocenit zejména jejich snahu o objektivní pohled na, ze své podstaty, konfliktní událost. Velmi čtivým je text literárněhistorické povahy od Jana Grisy. Ten si za cíl vytkl představit osobu Františka Cajthamla-Liberté v souvislosti s existencí německé separatistické provincie Deutschböhmen.

Jaké změny zaznamenal specifický fenomén českého menšinového školství v důsledku vzniku Československa? Jak se na politické a společenské změny dívali čeští hraničáři a menšinoví pracovníci? Na tyto a podobné otázky odpovídá další z kvalitních studií sborníku, příspěvek zkušeného Karla Řeháčka. Návrat na Slovensko zahajuje text Nadeždy Jurčošinové, který pojí s předchozím textem tematika školství. Tentokrát je zpracována činnost školského inspektorátu v Šariši v roce 1919. Následuje sice krátký, ale velmi čtivý příspěvek Heleny Hollé o životě v Považské Bystrici po vzniku Československa. Ke statím, které se zabývají nikoli periferií (v pozitivním slova smyslu) geografickou, ale spíše tematickou, patří článek Petera Kovala o počátcích činnosti Československého Červeného kříže na území Slovenska. Jediný z textů, který se vymyká z hlediska užitého jazyka, je příspěvek Barna Ábraháma o reflexi změn v letech 1918 a 1919 v maďarském menšinovém románu (dva příklady). Je škoda, že editoři sborníku neměli čas či prostor příspěvek přeložit jako celek, svojí kvalitou by si to jistě zasloužil. Jsem přesvědčen, že zejména čeští čtenáři jej kvůli nedostatečné jazykové výbavě opomenou. K instituci, jejíž geneze po roce 1918 nepatří do kánonu a na níž se velmi často v té souvislosti zapomíná, patří například vedle výše zmíněného Červeného kříže také zpravodajská služba nového státu. Text Milana Vyhlídala můžeme vnímat jako velmi zdařilou propedeutiku do tématu, obohacenou navíc o biogram zakladatele československého vojenského zpravodajství, generála Čeňka Hauzvice. Podobně je na tom i vězeňská služba. Té se ve svém textu na příkladu věznice Mírov věnovala Anna Blatecká. Tematika Podkarpatské Rusi je zastoupena dvěma příspěvky, a sice texty Tomáše Řepy a Michala Falata. Zatímco první autor se zaměřil na etablování československých institucí, druhý šel spíše cestou strukturální a zaměřil se na pohled z „druhé strany“, tj. situaci mezi karpatskými Rusíny. Jako jakési pomyslné zákusky může

čtenář vnímat dva závěrečné příspěvky, jejichž téma je sice vsutku marginální, ale zato zajímavé. Jiří Martínek popsal na nově nalezených pramenech osobní povahy málo známou cestu českých přírodovědců na Slovensko v roce 1919 a Marek Luboš zacílil na podkarpatorské kinosály.

Předkládaný sborník tak nabízí 22 tematicky poměrně neutřelých a zajímavých textů, včetně nezbytného úvodního slova. Všichni, kdo kdy editovali sborník či kolektivní monografii, potvrdí, že není bohužel vždy možné vyhnout se kvalitativní rozkolísanosti jednotlivých příspěvků. Čtenář zde najde texty etablovaných a vyspělých autorů vedle textů autorů začínajících či málo známých. Jak už to u podobných publikací bývá, je nutné je pojímat spíše jako sbírku textů různé úrovně než jako kompaktní celek. To v žádném případě nesnižuje redakční práci, která je odvedena na solidní úrovni. Publikaci mohu doporučit všem, kteří se nechtějí spokojit s tematickým, ale zejména geografickým mainstreamem příběhu o vzniku samostatného československého státu.

Vojtěch Kessler

Martin JEMELKA – Jakub ŠTOFANÍK, *Víra a nevíra ve stínu továrnických komínů: náboženský život průmyslového dělnictva v českých zemích (1918–1938)*, Praha: Academia 2020, 496 s.

Průmyslové dělnictvo je v knize vnímáno dle Thompsonovy koncepce a zahrnuje také rodinné příslušníky, penzisty i osoby aktuálně nezaměstnané spojené s dělnickým prostředím, které vytváří komplex podmínek pro jednotlivce i skupiny. Autoři se snaží postihnout téma z co nejširšího možného pohledu a vyhnout se všem „tradičním“ pohledům (maskulinním, pragocentrickým a bohemocentrickým, institucionálních dějin atd.). Věnují se meziválečnému období, které se těšilo nevídané náboženské svobodě i ve srovnání s poměrně značně nábožensky svobodným obdobím rakouského mocnářství. Následující období nacistické okupace a komunistické nadvlády tak svobodná rozhodně nebyla.

Jako modelové příklady byla vybrána ryze česká města Kladno a Zlín, německý Jablonec nad Nisou a národnostně smíšená Ostrava, centra těžkého průmyslu (Kladno, Ostrava) s centry spíše lehkého průmyslu s velkým počtem pracujících žen (Jablonec, Zlín). Vliv migračních tras (Ostrava: Polsko, Zlín: Slovensko, Jablonec: Německo) těchto měst a zdroje inspirace (Zlín, Ostrava: Vídeň, Jablonec: Lipsko, Berlín) sahaly i za hranice Československa. Vybraná města byla také centry náboženských kultur meziválečného Československa. Byl zde patrný vliv organizovaného bezvěrectví a spiritismu (Kladno, Velká Ostrava), starokatolicismu a německého protestantismu (Jablonec), nebo národní církve československé (Zlín) a československé (Ostrava). V některých případech byla vybraná města i prvními destinacemi jednotlivých církví (metodismu na Kladně, starokatolicismu, adventismu a Armády spásy v Jablonci, církve československé v Ostravě). V Jablonci a Zlíně díky jejich globálně operujícím firmám sídlili i příslušníci neevropských náboženských kultur. Výzkum těchto oblastí limitovaly značné disproporce dochovaných materiálů pro jednotlivé oblasti i témat studovaných v centrálních i oblastních archivech.

Kniha je rozdělena do tří hlavních částí, které se věnují náboženským institucím, religiozitě a sociální otázce. První část ukazuje pestrost náboženských společností, vliv jednotlivců, tradičních i nových myšlenek a také důležitost náboženských představ a ideologie pro meziválečnou společnost. Privatizace, deinstitucionalizace a depolitizace byly patrné ze všech výzkumů meziválečného Československa. Na druhou stranu bylo nadále zřejmé, že významná část společnosti se považovala ještě dle výzkumu z roku 1946 za věřící, oceňovala výuku náboženství a odmítala rezignovat na církevní formy přechodových rituálů.

Náboženské organizace se podílely na společenském životě meziválečného Československa značnou měrou, a to především prostřednictvím velkého množství spolků (vedle náboženských je nutné počítat i další světonázorové). Náboženské spolky zasáhly v oblasti sportu: Orel, YMCA, sionistická organizace Makkabi, ale i bohatou výstavbou, kterou vstupovaly do veřejného prostoru (v rámci školství, chudinské péče, popř. stavbou kostelů a modliteben, často v moderním architektonickém hávu). Pomyslným ringem v zápasu o účast, nebo alespoň po-

zornost se staly svátky a slavnosti, které často cílily na stejné publikum, ať už šlo o státní, církevní nebo dělnické svátky (zejména 1. máj). Přechodové rituály dostaly vedle církevní také občanskou podobu (sňatek, nově také pohřeb žehem). Obecně se dá říci, že náboženské společnosti dokázaly najít své místo v životě meziválečných českých zemí.

Z tradičních náboženských společností vzniklých před rokem 1918 šlo především o římskokatolickou církev, která si i přes výstupové hnutí a poměrně nepřátelské postavení nové republiky udržela své silné postavení. Naopak církev pravoslavná a řeckokatolická měly pouze marginální význam. Židovská komunita trpěla odklonem od náboženské praxe. Mezi dělníky bylo příslušníků židovského vyznání pouze malé množství.

Nově vzniklá Českobratrská církev evangelická (1918) byla důsledkem národních snah po válce a úkazem náboženské svobody, ale na druhou stranu v ní nebylo místo pro německé evangelíky, a tak musela vzniknout Německá evangelická církev (1919) v Jablonci nad Nisou a na Těšínsku ještě malá luterská církev pro místní národnostně smíšené obyvatelstvo spíše z nižších sociálních vrstev (oproti středostavovskému charakteru dvou výše zmíněných evangelických církví české a německé).

Církev československá (1920) vyvolala ve společnosti spíše smíšené pocity. Nacionalisté byli potěšeni oslabením vlivu papeže, ostatní poukazovali na komplikované vztahy s Vatikánem a socialisté tento projekt odmítli zcela.

Ve dvacátých letech zažilo nejsilnější období bezvěrecké hnutí. Volná myšlenka a Německý svaz bezvěrců měly své kořeny již před válkou. Sdružení českých bezvěrců (Praha 1919), Sdružení sociálnědemokratických bezvěrců (Ostrava 1919) a komunistické bezvěrecké hnutí (1921), které postupně pohltilo další menší marxistické skupiny bezvěrců, tvořily nejsilnější svazy bezvěrců v zemi. Spojovala je laická a sekulární morálka a školství, antiklerikální boj, protialkoholní tažení, kremační hnutí a výstupové hnutí z římskokatolické církve.

Špatně zachytitelné bylo ve sledovaném období spiritistické hnutí (ve větším rozsahu znatelné například na Ostravsku). Většina nově ustanovených náboženských společností měla problémy s uznáním

státu a neměla nárok na státní podporu. Výjimkou byli jen prezidentem Masarykem protežovaní českoslovenští unitáři.

V meziválečném období vlivem české a československé nacionální myšlenky výrazně oslabily původně německé církve, zatímco rozkvet žažily konfese angloamerického původu, což souviselo s poválečnou vlnou kulturní amerikanizace. Všudypřítomnému nacionalismu (českému, polskému a německému) nemohly náboženské společnosti čelit. Úspěšnější byly spíše národnostně orientované církve než ty univerzalistické (římskokatolická církev).

Sekularizace dělnictva pokročila mnohem více ve velkých městech, zatímco ve středních a menších sídlech byla religiozita dělnictva stále živá. Žádná konfese se přímo nezaměřila na dělnictvo, jeho původ a sociální podmínky. Specifické dělnické religiozité se nejvíce přiblížila římskokatolická církev pěstováním lokálních svatých (Barbora, Prokop, Florián) a světců spojených s urbánním prostředím (Jan Bosko). Dělnictvo obecně preferovalo komunitární formy fungování náboženských obcí a méně formální religiozitu v mateřském jazyce s prostorem pro vlastní angažovanost. U všech konfesí byl patrný malý zájem o mimoškolní náboženské vzdělávání. Patrná byla také laicizace náboženských struktur včetně římskokatolické církve. Nadále však převažovaly genderové stereotypy, kdy s výjimkou adventistů, spiritistů a unitářů zůstaly ženy v kostelních lavicích a o jejich aktivitách rozhodovali muži. Zkušenost ze zákopů první světové války vedla na jedné straně k odmítnutí náboženství, na druhé naopak ke směřování do náboženských komunit pacifistické orientace. Příznivě byl dělnictvem přijímán kritický postoj ke kapitalismu s narativem vykořisťování, odosobnění průmyslové práce apod. Tato kritika církví však byla často dělníky považována za nedostatečnou. To souviselo také s ústupem politického katolicismu v meziválečném období. Hospodářská krize posílila spíše tradiční církve, zatímco nové malé konfese ztratily podporu (zejména hmotnou) svých zahraničních centrál.

Předložená kniha je polemikou s rozšířenými představami o průběhu, intenzitě a dopadech sekularizace v českých zemích v meziválečném období. Na mnoha místech práce ukazuje, že úřední bezkonfesijnost průmyslového dělnictva ve skutečnosti zahrnuje příslušníky různých

ných křesťanských sekt, spiritistických skupinek a kroužků a státem neuznaných náboženských komunit. Naopak mnoho církevně organizovaných dělníků nevyvozovalo ze své příslušnosti žádné morální závazky nebo úkony pro svou životní praxi. Na nedostatek aktivních členů si stěžovaly všechny spolky té doby včetně odborových organizací. Aktivní jádro tvořila zpravidla maximálně pětina všech evidovaných příslušníků.

Dělnictvo bylo aktérem náboženských změn. Vystupovalo z církve, přestupovalo mezi jednotlivými konfesemi. Týkalo se to zejména české střední generace (mnohem méně německé „menšiny“). Přesto si poměrně velká část dělnictva ponechala alespoň část formální konfesní příslušnosti z různých důvodů (tradice, vazby na rodinu, prostředí, společenský status atd.).

Jak uzavírají autoři: „Víra a nevíra byly totiž mezi světovými válkami stále nedílnou součástí lidských životů, a to i pro průmyslové dělníky, jejich pohled na institucionální náboženství byl velmi kritický, náboženská praxe neoddělitelná od sociální angažovanosti a třídní boj na tomto světě nejednou zaměnitelný za Boží spravedlnost na věčnosti.“

Stanislav Knob

Jan KRŠKO - Jan MAREŠ - Jan POHUNEK - Jan RANDÁK - Jan ŠPRINGL, *Putování za obzor. Tramping v české společnosti 1918-1989*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020, 694 s.

Stoleté výročí vzniku Československé republiky přineslo kromě státních oslav a debat o národní minulosti i očekávané historické publikace. Jednou z nich je odborně-naučná kniha *Český tramping v časech formování a rozmachu*, věnující se období první republiky. Spolu s výstavou Století trampingu, která byla zorganizovaná v Národopisném muzeu souběžně s vydáním publikace, otevřela nad tématem širší společenskou diskusi. O rok později vyšla stejné pěti autorů v rámci tožného grantového projektu i syntéza *Putování za obzor*, do níž je jejich předešlá studie zapracovaná. Jejich ambicí tentokrát bylo podat

ucelený pohled na fenomén, jehož počátek lze sice hledat u vzniku samostatného československého státu, ale jenž se vyvíjel po celé 20. století až dodnes. Autoři na necelých sedmi stech stranách ukazují, čím československý trampingu byl v celé své šíři.

Jan Randák, Jan Krško, Jan Mareš, Jan Pohunek a Jan Špringl již pouhým sepsáním obsáhlé publikace *Putování za obzor. Trampingu v české společnosti 1918–1989* dosáhli významného prvenství. Jejich syntéza jako první svého druhu pojednává o moderním společenském fenoménu od konce první světové války až po pád komunistického režimu. Svou prací navazují na některé publikace popisující celistvě alespoň jednotlivé historické etapy fenoménu – jednou z nich je i záslužná práce Marka Waice a Jiřího Kössla, která se věnuje trampingu za první republiky z pohledu širší veřejnosti a kulturní produkce. Větší část historiografie trampingu tvoří dílčí vědecké studie a studentské práce.

Za tramského Herodota je považován jeden z významných účastníků hnutí Bob Hurikán (vlastním jménem Josef Peterka) se svou kanonickou prací *Dějiny trampingu*, v níž pojednává o prvních dvaceti letech meziválečného období. Kromě toho, že v ní Peterka popsal kořeny trampingu, tedy první osady, jejich členy a typ jejich činnosti, ustanovil také základní způsob psaní o společné historii hnutí, na který navázaly mnohé práce věnující se regionálnímu trampingu či přímo jednotlivým osadám. Mimo jiné Peterka podal první ucelený příběh, se kterým se mohla identifikovat generace vandrující po druhé světové válce. *Putování za obzor* všechny dosavadní práce překonává kromě rozsahu sledovaného období i snahou podat nový celistvý příběh, který je založený na dosavadním bádání o povaze režimů ve 20. století, zejména ale na zeširoka prozkoumané pramenné základně.

Na archivním bádání autoři staví svou autoritu a platnost svých tvrzení. Chvályhodný je počet více jak pěti desítek navštívených okresních archivů po celé České republice. Vycházejí z řady dobových periodik či dílčích časopiseckých rubrik, ale i deníků zachycujících veřejnou debatu o trampingu. Zdrojem cenných informací jsou pro autory také rozhovory s pamětníky aktivními zejména v poválečných letech, ale i v pozdějších obdobích komunistické diktatury. Přestože jsou výpovědi využívány napříč celou knihou k objasnění některých událostí, je jim zvlášť

vyčleněna i poslední kapitola publikace. Kromě toho, že zprostředkovávají čtenáři pluralitu zkušeností a potvrzují tezi o odlišnostech trampingu, autoři vzpomínky konfrontují s předešlým badáním. Výsledkem je zhodnocení některých témat, která by nebylo možné doložit pouze z písemných pramenů. Příkladem jsou životní mezníky: svatba nebo narození dítěte zpravidla na chvíli, anebo nadobro přerušily aktivitu v tramském hnutí.

Třebaže se autoři explicitně distancují od promýšlení ideálního čtenáře, kniha je psaná jednoznačně pro širší publikum. Popularizační charakter podtrhuje i řada obrazových pramenů, které jsou v knize přetištěny. Autoři se nehlásí k žádnému intelektuálnímu směru a jednotlivé metodologické inspirace zapouštějí „mezi řádky“. Je potřeba jim přiznat důslednost vybraného přístupu. Některé koncepty čas od času textem problesknou, ale nečiní čtení náročnějším. Pouze etnologický přístup je dopředu přiznaný a je uplatňovaný napříč jednotlivými kapitolami. Ani základní vymezení trampingu není jasně formulováno. Autoři zohledňují vícero definic a pohledů na problematiku subkultury a hnutí; docházejí k závěru, že tramping byl ve 20. století natolik různorodý i kvůli historickým souvislostem, kvůli kterým na sebe bral rozmanitou podobu.

Pokud bychom měli určit ústřední tázání autorů, byla by to otázka moci spoluformující samotný tramping. Autoři při analýzách sledují, jaké představy si o vandrování vytvářeli nejen účastníci, ale i představitelé státu a široká veřejnost. Různorodost trampingu netkví pouze ve spektru odlišných zkušeností samotných účastníků, nýbrž právě v diskurzivním nakládání s pojmem. Vymezování obecně prospěšné a méně vhodné formy trampingu je základní pole, na kterém se moc projevovала. Tramping byl vždy součástí a prodloužením mocenských struktur; místo, ve kterém lze sledovat jejich charakter. Přestože mnozí účastníci trampingu chtěli před moderní civilizací uniknout a svým chováním negovali projevy moderní společnosti, autoři přesvědčivě ukazují, že tento eskapismus byl pouze domnělý. Lépe řečeno touha uniknout sice mohla být z pohledu táborníků autentická, ale vždy za ní stály různé druhy norem, s nimiž se neorganizovaní tuláci potýkali a které spoluutvářely charakter hnutí.

To platí nejen o vandrování během nedemokratických režimů, ale i za první republiky, kterému je věnována v pořadí druhá kapitola. Text je přepracováním samostatné publikace *Český tramping v časech formování a rozmachu*. Autoři práci označují za pilotní popularizační příspěvek, ve kterém si vyzkoušeli možnosti kolektivního psaní. Období demokratického režimu je spolu se šedesátými léty vnímáno jako zlatý věk trampingu. Zastřešující otázkou pro prvorepublikové období však zůstává proměna vnímání fenoménu: od společenského nepřijímání až po jeho masifikaci. Jan Randák, Jan Krško a Jan Pohunek nabízejí pohledy různých aktérů, kteří se na proměně vnímání i charakteru fenoménu podíleli. Za popularizací nestála pouze obecná oblíbenost témat divokého západu, ale širší hospodářsko-politická diskuse o potřebě racionalizace práce a hledání vhodné formy odpočinku pro pracující. Změnu ve společenském vnímání konfrontují autoři napříč samotným hnutím a rozdílnými názory jeho hlavních představitelů.

Ve třetí kapitole se Jan Špringl věnuje období druhé světové války. Těžiskem kapitoly je kritické vypořádání s fenoménem trampského odboje, jenž je nedílnou součástí subkulturní paměti, ale zároveň je opředen mnoha mylnými představami. Špringl zde odlišuje formu odporu jednotlivců, kteří mohli být napojeni na některé odbojové organizace, a organizovaný odboj založený pouze na síti trampských osad. Přínosné je prohloubení bádání o každodennosti za protektorátu. Státní moc nemusela být vždy likvidační a míra represe se během válečných let proměňovala. Přístup k některým formám trampingu mohl být z pohledu úřadů benevolentní, či lépe řečeno přehlíživý. To se však nedá říct o následujícím poválečném období, v němž byly upřednostňovány státem organizované kolektivy. Zejména po únorovém puči komunističtí funkcionáři využívali některé zažitě představy o divokých trampech k delegitimizaci neorganizovaného cestování. V kapitole chybí čtenářem možná očekávaný pohled některých bývalých představitelů levicové části trampů.

V českém vzpomínání je období šedesátých let považováno za dobu kulturního vzepětí. To platí i o trampském hnutí, jež vystoupilo ze své výlučnosti a stalo se součástí rodící se popkultury. S představou „zlatých šedesátých“ si však nevystačíme ani tentokrát. Autor kapitoly Jan

Mareš se soustředí na společenskou rehabilitaci trampingu spolu s dalšími organizacemi jako skaut. Na začátku šedesátých let stále probíhala snaha státu trampy zahnat na okraj společnosti. Náprava byla z pohledu státu vedena až od poloviny dekády za účelem užšího propojení s Československým svazem mládeže. Mareš znovu čerpá z předností rozsáhlé pramenné základny a poukazuje na různou míru propojení trampingu se státními organizacemi, například na personální úrovni.

V poslední historické kapitole věnované období normalizace Jan Pohunek pokračuje v ohledávání vztahů se Socialistickým svazem mládeže, které byly rozvíjeny na mnoha úrovních, kromě táboření mohlo SSM např. zaštiťovat některé hudební akce. Pořádání koncertů stálo na řadě kompromisů a ústupků ze strany kapel, ale i organizátorů. Zde kapitola navazuje na nedávné bádání Přemysla Houdy o folkových koncertech za normalizace. Dalším z aktuálně diskutovaných témat je i činnost ekologických organizací během pozdního socialismu, již autor doplňuje o zkušenosti účastníků trampingu. Stát se hnutí nepokoušel pouze začlenit do vlastních struktur, ale do kolektivů nasazoval spolupracovníky Státní bezpečnosti nebo některé osady přímo likvidoval. Autorovi lze vyčíst absenci shrnutí na konci pojednávaných témat, která by jasně podtrhla teze a myšlenky, jež si má čtenář odnést, což souvisí i s nedostatečným zasazením do nového mocenského uspořádání v období normalizace. Na rozdíl od ostatních kapitol se čtenář nedozví, co tramping říká o daném historickém období a v čem se tato doba liší od ostatních.

Publikace *Putování za obzor* nepřináší žádné nové nebo strhující závěry o povaze jednotlivých historických období. Autoři navazují na předešlá bádání soustředící se na každodennost a praktikování státní moci napříč režimy 20. století – jejich hlavním přínosem je poctivá analýza pramenů, která umožnila odvyprávění uceleného příběhu zohledňujícího širokou perspektivu nejen samotných účastníků, ale i státních úředníků nebo široké veřejnosti. Jak autoři sami přiznávají, kniha nemá ambice zohlednit veškerá témata věnující se tak rozsáhlému společenskému fenoménu, jakým tramping bezpochyby byl a stále je. Kromě konceptuálního uchopení trampské imaginace a subjektivity, která čer-

pá z obrazů divokého západu,¹ se ke zpracování nabízí i širší pojednání o ženách-trampkách, jejichž zkušenost byla v knize sice akcentována, ale nestala se součástí hlavní linie textu. Stejně tak na budoucí badatele čeká komparace s některými obdobnými hnutími (např. východoněmeckými „indianisty“) a zasazení volné turistiky do kontextu nejen českého, ale i širšího evropského vývoje. Syntéza však splnila svůj účel: vylíčila příběh trampingu na pozadí změn moderní české společnosti ve 20. století. Jako se Hurikánovy *Dějiny* staly důležitým mezníkem pro budoucí vývoj hnutí, *Putování za obzor* je pevným výchozím bodem k dalším cestám po stále tajemné a neprobádané krajině jménem Tramping.

Štěpán Truhlařík

Zdeněk DOSKOČIL, *V žaláři a vyhnanství. Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020, 488 s.

Historik Zdeněk Doskočil vydal v roce 2020 biografický pohled na osud básníka, politika i politického vězně Ladislava Novomeského, a to především v podrobnějším pohledu na jeho osudy v době stalinismu a poststalinismu. Autor se dlouhodobě věnuje danému období i česko-slovenskému kontextu. Ve své práci proto uplatňuje znalost osobních osudů některých aktérů – například Gustáva Husáka, stejně jako hluboký vhled do poměrů na Slovensku. V tomto ohledu platí slova z úvodu biografie, že by se kniha mohla stát jednak dobrým nástrojem pro české prostředí k poznání slovenské dobové reality, stejně jako naopak může být pro slovenské prostředí inspirativním pohledem z české strany. Ve svém recenzním pohledu bych rád představil zvolenou strukturu a obsah práce, chci se ale také věnovat významnému aspektu, kterým je ilustrace dobových fenoménů přesahujících rámec biografie, a v rámci

1 Petr JEHLIČKA – Matthew KURTZ, Everyday Resistance in the Czech Landscape. The Woodcraft Culture from the Hapsburg Empire to the Communist Regime, *East European Politics and Societies* 27, 2/2013, s. 308–332.

jistého zhodnocení také zdůraznit silné (i drobně problematické) aspekty práce – předesílám, že těch druhých je výrazně méně.

Předem musím konstatovat, že „disciplína“ biografie je nesmírně náročným žánrem a vyžaduje nejen znalost matérie a dobového kontextu, ale také schopnost jistého nadhledu a syntézy. Autor se navíc pohybuje v historickém období, jež v posledním období vyvolává střety ve veřejném prostoru, kdy se velmi často setkáváme (také ze strany některých historiků) s jednoznačnými odsudky a kategorickými soudy nad konkrétními aktéry historických událostí. O to příjemnější je skutečnost, že se autor této knihy již na počátku zcela jasně vůči této roli historické „sudičky“ vymezuje. Sám o sobě jako o autorovi píše: „Spíše je mu bližší přístup velkorysý, ztišeně soucítící, pokorně přemítající a soustavně pochybující; přístup, který na problematická místa našich dějin nenahlíží pouze zúženým a myšlenkově pohodlným prizmatem apriorního a aposteriorního odsudku [...]“.¹ Toto vymezení považuji za nesmírně důležité a zároveň objektivně umožňující pohled v mnohem širším průzoru, než je pouhá, tak často využívaná, historická obžaloba.

V centru podrobné pozornosti autora stojí období zejména mezi léty 1950 až 1963, tedy mezi zásahem stalinistického období Komunistické strany Československa vůči tzv. „buržoazním nacionalistům“ a jejich rehabilitací. Vytyčená doba (relativně krátká, ale o to dynamičtější) je samozřejmě rámována širším kontextem. Autor předstává před dané období kapitolu s názvem „Básník, novinář, komunista, odbojář“, ve které má čtenář šanci se blíže seznámit s hlavním aktérem – Ladislavem „Lacem“ Novomeským (1904–1976) – významnou postavou slovenské literatury, která byla celoživotně spjata s levicovým prostředím. Ukazuje Novomeského cestu z rodné Budapešti (kde se narodil slovenským rodičům) zpět na Slovensko v maďarském revolučním roce 1919, kdy je již ovlivněn revoluční atmosférou. Přes studia se dostává k angažování se v mladé komunistické straně, kterou na Slovensku organizačně staví v tomto období na nohy Klement Gottwald. Novomeský za ním přechází do Ostravy, kde je centrum pro vydávání komunistického tisku pro Slovensko. Jeho údělem je v tomto období kromě literární tvorby

1 Zdeněk DOSKOČIL, *V žaláři a vyhnanství. Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*, Praha 2020, s. 17.

žurnalistika. Stává se významným a aktivním členem hnutí mladých slovenských levicových intelektuálů, ti jsou již mimo jiné soustředěni kolem revue *DAV*.² Zde jsou jeho osudy propojovány s osudy jeho celoživotního přítele (bude to přátelství s tragickým koncem) Vladimíra Clementise. Mladý básník se následně v Praze seznamuje i s kulturními postavami české levice (Seifert, Vančura, Olbracht, Majerová, Teige, Kalandra, Nezval) a autor biografie upozorňuje na důležitý moment, kdy se Novomeský (na rozdíl od významné části z nich) přihlásí ke Gottwaldově křídlu během převzetí vedení strany 1929 při její bolševizaci (a politickém oslabení).³ Poprvé tak dokáže celoživotní věrnost stranickému vývoji, jakkoliv by mohl jít i proti jeho osobnímu přesvědčení. Jedná se o vlastnost, kterou autor zdůrazní ještě v několika životních zlomech, kdy jsou proti sobě stavěna básníkova vnitřní přesvědčení a stranická realita. Úvodní vhléd končí „povstaleckou kapitolou“, kdy se Novomeský stane (do budoucna až emblematickou) součástí povstaleckého komunistického vedení během Slovenského národního povstání. Zatímco Široký a Ďuriš sedí v nitranském vězení, stranické vedení přebírá symbolická trojice Husák – Šmidke – Novomeský, přičemž poslední z nich tráví povstalecké období většinu času nikoliv v centru dění, ale na jednáních v Londýně či Moskvě. Období fašistického Slovenského štátu bude následně pro Novomeského klíčové také během kriminalizace a vyšetřování v letech 1950–1954, kdy jsou mu dávány za vinu kontakty s Alexandrem Machem, stejně jako spolupráce s „buržoazními“ politiky jako byli Ján Ursíny či Jozef Lettrich.⁴ Právě povstání a významná role, jež vyplynula z potřeby nahradit „z druhého sledu“ slovenské komunisty sedící ve vězení, vynesly Novomeského do politických funkcí. Po válce působil jako pověřenec školství a osvěty – a i když otevřeně hovořil o tom, že se chce této politické role zbavit, jeho konec v ní přinesla až stranická kritika a následné zatčení v roce 1950/1951.

2 Štefan DRUG, *DAV a davisti*, Bratislava 1965.

3 Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*, Praha 2002.

4 Michal BARNOVSKÝ, *Na ceste k monopolu moci. Mocensko-politické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*, Bratislava 1993.

Po tomto úvodu, který představil základní půdorys básníkovy života, kontaktů i názorového zakotvení, přechází autor k podrobnému pohledu na období zejména mezi lety 1950 až 1963. V centru pozornosti stojí na počátku samotný pojem „buržoazní nacionalismus“ a jeho instrumentalizace během počátku čistek v komunistické straně. Zde naráží Doskočil na jeden velice důležitý – a ne tak často akcentovaný – aspekt, a to vztahy mezi maďarskými a (česko)slovenskými komunisty. Možná právě tento moment by si zasloužil přece jen hlubší rozvedení, protože autor se v zrcadle konkrétního osudu dotkl fenoménu, který není všeobecně známý, a přitom je zásadní pro chápání národnostních vztahů ve střední Evropě. Proměna složitého maďarsko-slovenského vztahu v socialistický internacionalismus zde má konkrétní hmatatelné důsledky v proměně státních politik. Ještě v roce 1945 se uvažuje o odsunu maďarského obyvatelstva (nebo se neúspěšně zkouší forma výměny obyvatelstva), aby se již o tři roky později objevil v září 1948 kritický dopis maďarského vůdce Rákosiho adresovaný Gottwaldovi, v němž se hovoří o nacionalistech v Komunistické straně Slovenska (KSS) a jejich nedobrému vztahu k maďarské menšině.⁵ Tato linka „nacionalismus vs. internacionalismus“ je nesmírně zajímavá i jako startovací moment kritiky povstaleckého vedení slovenských komunistů. V knize je sice spíše naznačena, ale chci ocenit její připomenutí. V dalším líčení je autor nesmírně podrobný v analýze příprav odsouzení „buržoazních nacionalistů“ a velký prostor je věnován jak organizaci stranického odsouzení v roce 1950, tak práci bezpečnostního aparátu. Doskočil podrobně (možná až příliš podrobně) analyzuje i konkrétní projevy na plénu sjezdu KSS, stejně jako reakce kritizovaných – zde se nám bude celou knihou vinout vztah Husáka a Novomeského jako dvou odsouzených soupeřníků různých povah, osudů i životních cílů.

Analýza velice těžkých okamžiků v životě Ladislava Novomeského obsahuje konkrétní personální pohled na ty umělce a spisovatele, kteří jeho údajné viny a pochybení okamžitě a šmahem odsoudili. Je nutno

5 Z. DOSKOČIL, *V žaláři a vyhnanství*, s. 49. Ke slovensko-maďarské situaci po druhé světové válce: KATALIN VADKERTY, *Maďarská otázka v Československu 1945–1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dosledky na deportácie a reslovakizáciu*, Bratislava 2002.

poznámenat, že jména některých, již zvedli na jaře 1951 ruku pro jeho odsouzení (Matuska, Chorváth, Tatarka a někteří další), se vzápětí ocitla mezi kritizovanými a podobně ostrakizovanými, byť ne přímo kriminálně. V následující kampani proti „buržoaznímu nacionalismu“ pak vynikají jména Šefránek, Špitzer a Rozner a autor se následně pozastavuje i nad tím, jak se s touto svou rolí následně vyrovnávali – většinou velice sebekriticky a kriticky vůči podobným projevům stranické (i vládní) politiky.⁶ Právě otázka svědomí a vyrovnávání se s těžkým stavěním každé angažované osobnosti před „buď anebo“ je velkým tématem celé knihy, osudy Ladislava Novomeského jsou zde jakousi „odrazovou stěnou“, od které odskakují různými směry míčky názorů, postojů a životních strategií jeho okolí.

Z hlediska hlubší analýzy situace „buržoazních nacionalistů“ se autorovi daří postavit osud Novomeského do souvislostí hned několika důležitých rovin dané historické situace. Ukazuje na případu odsouzení Husáka, Clementise, Novomeského, Holdoše, Horvátha a Okáliho několik různých třecích ploch, na kterých se odehrává spor uvnitř tábora slovenských komunistů.⁷ Jednak je to generační záležitost starších členů strany vůči mladší generaci, dále je to spor „centristů“ s „národními“ – zde je kořen argumentace Širokého, Ďuriše, Bacilka, že prosazováním národních zájmů ohrožují Husák a spol. celkový přístup budování socialismu. Autor nezapomíná ani na důležitý rozměr nedůvěry „starých centristů-dělníků“ k intelektuálnímu zázemí údajných nacionalistů. Je to apriorní nedůvěra a kritika inteligence, jež často zaznívají v jejich názorech – včetně názorů, které Viliam Široký uváděl již jako odvolaný premiér během vyšetřování tzv. barnabitské komise v červenci 1963.⁸ Někde mezi dobovým vážným argumentem a historickou anekdotou pak zůstává obvinění, že během Slovenského národního povstání v roce 1944 nechali Husák a spol. právě Širokého a Ďuriše sedět schválně v ni-

6 Ján Rozner se později i literárně vymezil proti normalizaci v knize: Ján ROZNER, *Sedm dní do pohřbu*, Praha 2014.

7 K celému procesu se vrátil i Laco Holdoš v rozhovoru s historikem Karlem Bartoškem: Ladislav HOLDOŠ – Karel BARTOŠEK, *Svědek Husákova procesu vypoovídá*, Praha 1991.

8 Z. DOSKOČIL, *V žaláři a vyhnanství*, s. 322.

tranském vězení, aby mohli sami ovládnout slovenskou komunistickou stranu. Mnohem závažnější je však autorův pohled na důsledky, které tažení proti „buržoaznímu nacionalismu“ vneslo do česko-slovenských vztahů. Stalo se na dlouhá léta kartou, která neumožňovala otevřít otázku rovného vztahu mezi Čechy a Slováky. Prezident republiky Antonín Novotný navíc vystupoval jako zosobnění centralistického pražského vidění československé reality – autor uvádí především jeho košický projev z června 1963, ve kterém pro slovenské prostředí zaznívaly až příliš povědomé reliktů čechoslovakismu.

Vyšetřování a věznění Novomeského (1951–1955) pak otevírá téma osobní (ne)statečnosti, (ne)důvěry ve stranu či vztahů s přáteli a spolustraníky. Předně je zde velice přesvědčivě popsán vyšetřovací posun od „buržoazních nacionalistů“ k Slánského procesu. Slovenská otázka neměla tak silný celonárodní potenciál, který by byl podobný procesům s Rajkem v Maďarsku či Kostovem v Bulharsku, proto se dostává na druhou kolej a místo na smutném výsluní dostává Slánského „sionismus a kosmopolitismus“, přičemž Clementis se jako jediný ze zatčených „buržoazních nacionalistů“ ocitá jako „velká ryba“ v klíčovém politickém procesu roku 1952. Osudy zbylých zatčených (Husák, Okáli, Novomeský, Horváth, Holdoš) se dostávají do samostatného procesu, který se však odehrává až v roce 1954. Jedním z klíčových důvodů bylo chování Gustáva Husáka, který dlouhodobě a statečně odmítal falešná přiznání. Všichni ostatní obžalovaní přistoupili na hru se Státní bezpečností a stali se poslušnými recitátory naučených výpovědí.⁹ Pro Novomeského je ještě tragickou mezihrou jeho svědectví při procesu se Slánským vůči příteli Vladimíru Clementisovi.¹⁰ Po své rehabilitaci se pak i vzhledem k této vlastní (vynucené) negativní roli snažil také o očištění jména dávného přítele. Podobně autor interpretuje vztah Husák–Novomeský, kde je rozpor mezi rychlým přiznáním Novomeského

9 Součástí autorova líčení jsou „klasické“ osobnosti vyšetřování v politických procesech počátku padesátých let, vyšetřovatelé Bohumil Doubek a následně Vladimír Kohoutek.

10 Jedná se o vystoupení před soudem během Slánského procesu, konkrétně 21. listopadu 1952. Autor toto vystoupení v publikaci ilustruje i fotografií z procesu, v jejímž centru je Novomeský a za ním v záběru obžalovaný Clementis.

oproti zatvrzelému Husákovi – dalo by se to interpretovat i tak, že Husák svým postojem zachránil ostatním život. Doskočil z toho a z dalších postojů Novomeského vyvozuje jeho černé svědomí a zároveň mimořádnou loajalitu vůči Husákovi – včetně postojů po okupaci 1968.

Velmi cennou částí je pak pohled na proces rehabilitací a osudy básníka po jeho propuštění mezi lety 1955 a 1963. Velmi dobře je zde ilustrována dobová realita neochoty stávajícího vedení KSČ v čele s Novotným vracet se k osudům a rozhodnutím padesátých let, teprve jistý tlak Moskvy je přivede k několika kolům komisi (Barákova, Kolderova, Barnabítky) a i poté je zde snaha udržet odsouzené především mimo aktivní politiku. Zde opět sehrává klíčovou roli spíše Husák než senzitivní a přátelský Novomeský, který je ve veřejném klání o rehabilitace spíše odstínem Husákových kroků. Nesmírně zajímavý je však například pohled na Novomeského osudy v ústraní, kdy je nucen pobývat v Praze a pracuje v Památníku národního písemnictví. Zde je mimo jiné aktivní v letech 1960 a 1961 při přípravě výstav na téma česko-slovenských literárních vztahů či tématu „literatura a KSČ“. Autor analyzuje tematickou přípravu těchto výstav a jejich roli v Novomeského snaze vracet do veřejného prostoru kvalitu diskuse o česko-slovenském vztahu nebo rehabilitovat některé momenty prvorepublikového avantgardního uměleckého vývoje i mimo mantinely Štollova socialistického realismu.¹¹ Využívá často opomíjený pramen ilustrující přípravu výstav ve veřejném prostoru a jejich působení – ostatně jednu z výše uvedených zahajoval i tehdejší předseda parlamentu Zdeněk Fierlinger. Samostatnou kapitolou je pak cesta mezi propuštěním a rehabilitací, která je provázána proměnami přístupu stranického aparátu, vztahy přátel i kritiků, stranou nemůže zůstat ani autorovo tvůrčí dílo a návrat nejen k intenzivnější literární práci, ale především také do veřejného prostoru. Zcela mimořádná je pak podkapitola „Návrat k sobě samému“, kde autor poněkud vybočí z dosavadního chronologického přístupu a snaží se přiblížit Novomeského názory, střety s realitou a životní priority. Na jeho konci je nejen poměrně plastický portrét povahy umělce, ale především explicitní hodnocení, že u básníka vždy převažoval socialismus nad de-

11 Klíčové je v tomto ohledu dílo Ladislava Štolla: Ladislav ŠTOLL, *Třicet let bojů za českou socialistickou poesii*, Praha 1950.

mokracií. Když budu parafrázovat autorovu pointu, Novomeský si dokázal představit socialismus bez demokracie, ale nikoliv demokracii bez socialismu. Vedle toho, tentokrát spíše implicitně, poukazuje na Novomeského veřejné projevy, které se logicky liší od osobní korespondence, která se nevyhnula ani expresivům. Na veřejnosti se často u Novomeského objevuje, že na něco poukáže „nepřímo“, „skrytě“, nejde do přímých konfrontací – a především je vůči rozhodnutím strany konformní. Z hlediska povahy zpracovávané osobnosti ještě navíc oceňují básnickou přílohu přibližně uprostřed publikace, která akcentuje především verše spjaté s jeho životními osudy. Ostatně co by to bylo za monografii o poetovi, kdyby byla bez básní.

Závěr knihy patří rehabilitaci a veřejné roli znovuobdivovaného básníka po roce 1963. Autor poukazuje i na ironickou stránku tohoto období, kdy sám Novomeský vtipně konstatuje, že spoustu času věnuje jako tajemník vyřizování záležitostí pro básníka Novomeského.¹² Nechybí ani emotivní momenty, jako např. jeho příchod na konferenci slovenských spisovatelů v dubnu 1963, kdy je mu aplaudováno a jménem všech ho zde vítá Dominik Tatarka. Novomeského návrat se týkal především umělecké sféry, on sám se vyhýbal znovuzapojení do politiky. Na rozdíl od svého vězeňského souputníka Husáka. Jejich propojení se objeví opět až po okupaci 1968, kdy Novomeský opět jednou sehraje roli souhlasícího straníka – tentokrát s nástupem Husákova vedení strany. Třebaže vnitřně s mnoha kroky nesouhlasí, podporuje Husáka v jeho krocích. Ale to již Doskočilova práce končí. Třebaže na počátku jasně vymezil dobu a téma – a přidržel se jich – tj. stalinismus a post-stalinismus, přece jen končí tento epilog jako jistým způsobem nedokončený portrét, biografie bez pointy, prázdné místo za poslední stranou... Vždyť právě jednání a názory Novomeského mezi lety 1968–1970 (mezi okupací, znouangažováním v politice a nemocí) by mohly dokonale „zaklenout“ pohled do života tohoto muže, stejně jako charakterizovat vývoj i uvnitř (česko)slovenských komunistů. Nezbyvá než věřit, že se autor k tomuto období skutečně vrátí a propojí dosavadní vý-

12 Autor cituje přímo z dopisu L. Novomeského G. Rapošovi z 25. 9. 1963: „Šlak aby to trafil. S úctou L. Novomeský, tajemník L. Novomeského.“

zkum také s tímto závěrečným životním obdobím Ladislava Novomeského.

Práce Zdeňka Doskočila je jednoznačně skvělým příspěvkem k dějinám Československa po roce 1945, k osobním dějinám i k dějinám česko-slovenského vztahu. Máme také možnost srovnávat, například s životopisem Gustáva Husáka od Michala Macháčka z roku 2017.¹³ Macháček Husák se jednoznačně liší v tom, že se snaží pojmut celoživotní osudy tohoto politika, ale najdeme i jiné rozdíly. Tam, kde se Macháček soustředí (místy enumericky) více na strategie a kroky samotného aktéra, dokáže Doskočil propojit tyto osudy a kroky s obecnějšími tématy vývoje celé společnosti (i strany). Jsou jimi již naznačená témata nacionálního vztahu Slováků a Maďarů, a především otázka česko-slovenského vztahu v souvislosti s kampaní proti tzv. „buržoaznímu nacionalismu“. Možná hraje roli i to, že se Doskočil soustředil na kratší časový úsek, který mu umožnil analytičtější prostor, v každém případě je to ku prospěchu věci. Podobně musím kvitovat autorův „chápaní odstup“, který avizuje na samém počátku a který odmítá roli apriorní historické sudičky. Jako jistou slabinu práce musím přece jen vidět (a zopakovat) čtenářovo očekávání „dotažení“ osudu Novomeského i za rok 1964. Chápu však, že v případě autorova představeného přístupu by nešlo pouze o Novomeského postoje, ale svým způsobem o uchopení vývoje druhé poloviny šedesátých let a pookupačního vývoje po roce 1968. Neodpustím si před závěrem ještě drobnou poznámku, která vychází z podstaty zvoleného tématu, a není tedy autorovým problémem. V rámci poměrně podrobné ilustrace situace na Slovensku od padesátých do šedesátých let musel Doskočil nutně „zalidnit“ stránky knihy mnoha osobnostmi, jež však nemají v českém paměťovém kontextu tak automatickou roli, jako by tomu bylo v případě zpracování osudů některého z českých spisovatelů. Obávám se proto, že primárně se slovenskou realitou neseznámený a nepoučený čtenář bude mírně tápat v mnoha a mnoha jménech slovenského kulturního kontextu. Na druhou stranu, je to možná trnitá, ale přece jen potřebná cesta ke vzájemnému poznání. Abych však nekončil celý text touto možná zbytečně

13 Michal MACHÁČEK, *Gustav Husák*, Praha 2017.

marginální poznámkou, musím jednoznačně konstatovat, že v Doskočilově práci máme před sebou fascinující text o osudech inspirativního a zajímavého muže, stejně jako mimořádně přínosný text k vývoji komunistické strany a česko-slovenského vztahu.

Michal Stehlík

SEZNAM AUTORŮ

Mgr. Vojtěch Szajkó, Ph.D.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha, Česká republika

Mgr. Anna Jonáková

Katedra dějin a didaktiky dějepisu PedF UK (doktorandka) –
Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.
Praha, Česká republika

Mgr. Jan Klik

Katedra historických věd, Fakulta filozofická Západočeské univerzity
(doktorand)
Plzeň, Česká republika

Mgr. David Klimeš, Ph.D.

Institut komunikačních studií a žurnalistiky,
Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

doc. PhDr. Jan Randák, Ph.D.

Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Mgr. Martin Pácha

Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jakub RAŠKA

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Lukáš Fasora, Zdeněk Doskočil, Jan Hájek, Milan Hlavačka, Drahomír Jančík, Michal Pehr, Andrea Pokludová, Petr Prokš, Jakub Rákosník, Radka Šustrová, Luboš Velek, Martin Veselý

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Jazyková a technická redakce: Kateřina Matušková, Filip Binder
Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Published by the Institute of History,
Czech Academy of Sciences, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

E-mail: raska@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

